

संरचना प्रकार्यवाद आणि संघर्ष सिद्धांत

घटक रचना

- १.० उद्दिष्टे
- १.१ प्रस्तावना
- १.२ प्रकार्यवाद संस्थापक
 - १.२.१ हर्बर्ट स्पेन्सर
 - १.२.२ एमिल दुर्खिम
 - १.२.३ ब्रॉनिस्लॉ मलिनॉव्स्की
 - १.२.४ ए. आर. रॅडक्लिफ-ब्राऊन
 - १.२.५ नंतरचे प्रकार्यवादी
 - १.२.६ टॅल्कोट पार्सन्स
 - १.२.७ आर. के. मर्टन
- १.३ सारांश
- १.४ प्रश्न
- १.५ संदर्भ

१.० उद्दिष्टे

- प्रकार्यवादाची संकल्पना समजून घेणे.
- हर्बर्ट स्पेन्सर आणि एमिल दुर्खिम यांचा प्रकार्यवाद अभ्यासणे.
- मानिलोव्स्की आणि ब्राऊन यांचा मानवशास्त्रीय प्रकार्यवाद समजून घेणे.
- नंतरचे प्रकार्यवादी म्हणून टोलकोट पार्सन्स आणि रॉबर्ट मार्टोन यांचे प्रकार्यवादातील योगदान अभ्यासणे.

१.१ प्रस्तावना

प्रकार्यवाद हा एक दृष्टीकोन आहे ज्यामध्ये समाजशास्त्र आणि सामाजिक मानवशास्त्र सिद्धांतांनी सामाजिक संस्था किंवा इतर सामाजिक घटनांचे मुख्यतः त्यांच्या कार्याच्या दृष्टीने स्पष्टीकरण दिले आहे. जेव्हा आपण काही सामाजिक संस्था, सामाजिक क्रिया किंवा संस्था क्रियाकलाप किंवा संपूर्ण समाजाच्या संचलनावर, सामाजिक घटकांच्या परिणामांबद्दल बोलतो. तेव्हा आपण हुन्हाच्या शिक्षेचे परिणाम किंवा एखाद्या दुर्मिळ वैज्ञानिक शोधासाठी बक्षीस यासारख्या गोष्टींबद्दल बोलतो. एकोणिसाव्या शतकात काही

सामाजिक विचारवंतांनी समाजाचे स्पष्टीकरण देण्यासाठी सेंद्रिय विश्लेषण पद्धती वापरली. ही साधर्म्य संकल्पना जीवशास्त्रातून आली आहे. कारण त्याच्याशी साधर्म्य असलेला एक जैविक जीव आहे. समाजाकडे अनेक स्वतंत्र आणि परस्परावलंबी अवयवांनी बनलेले गुंतागुंतीचे जीव म्हणून पाहिले जाऊ शकते. त्याची उत्पत्ती एकोणिसाव्या शतकाच्या सुरुवातीच्या सेंद्रिय वादा मध्ये शोधली जाऊ शकते. हर्बर्ट स्पेन्सर हे 'ऑर्गेनिक अॅनालॉजी' या संकल्पनेचे प्रणेते दुरखिम, एक फ्रेंच समाजशास्त्रज्ञ, हे आणखी एक महत्वाचे समर्थक होते, ज्यांनी सामाजिक संस्थांच्या कार्याचे स्पष्टपणे सिद्धांत मांडले.

बी मालिनोवास्की आणि ए. आर रॅडक्लिफ-ब्राऊन हे विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीचे ब्रिटीश सामाजिक मानवशास्त्रज्ञ होते ज्यांनी सामाजिक प्रकार्यांच्या संदर्भात सामाजिक जीवनाचा अभ्यास करणाऱ्या कल्पनेला प्रसिद्धीस आणले. संरचना प्रकार्यवाद किंवा संरचना प्रकार्यवादी दृष्टीकोन जे सामाजिक संरचनेशी संबंधित आहेत. जगाच्या विविध भागांमध्ये समाजशास्त्राच्या क्षेत्रावर त्यांचे वर्चस्व आहे. दोन प्रख्यात समाजशास्त्रज्ञ, टॅलकोट पार्सन्स आणि आर के मर्टन यांनी समकालीन सामाजिक प्रक्रियेच्या प्रकाशात अमेरिकन समाजशास्त्रात काही मूल्यमापन केले. इतरांव्यतिरिक्त ज्यांना तितकेसे ओळखले गेले नाही. या दोन अमेरिकन समाजशास्त्रज्ञांचे योगदान प्रकार्यावादी दृष्टिकोनातील मार्ख्द्वन करणारे मानले जाते. नवप्रकार्यवाद हा अगदी अलीकडील आणि सामाजिक सिद्धांताचा दृष्टीकोन आहे. जो संस्थापकांच्या काही मुलभूत कल्पनांना कायम ठेवतो. हे प्रकार्यवादाच्या विद्यमान कल्पनेतील त्रुटी ओळखते आणि प्रकार्यवादाच्या पूर्वीच्या मुलभूत विचारांमध्ये सुधारण सुचवते.

१.२ प्रकार्यवादी संस्थापक

१.२.१ हर्बर्ट स्पेन्सर (१८२०-१९०३)

हर्बर्ट स्पेन्सर हे एक ब्रिटीश समाजशास्त्रज्ञ होते. ज्यांना विशिष्ट समाजशास्त्रज्ञांनी ऑगस्ट कॉम्टच्या तात्विक आणि उत्क्रांतीवादी दृष्टीकोनास पुढे घेऊन जाणारा म्हणून ओळखले जाते, असे असले तरी ते कॉम्टचा सामान्य दृष्टीकोन सामायिक करत नाही. ते म्हणतात की, कॉम्ट यांनी 'मानवी संकल्पनांच्या विकासाच्या सुसंगत लेखाजोखा देण्याचा प्रयत्न केला, तत्र माझा उद्देश बाह्य जगाच्या इतिहासाची सुसंगत माहिती देणे आहे. आवश्यक आणि वास्तविक, गोष्टींचे वर्णन करणे.. निसर्गाचा समावेश असलेल्या घटनांच्या उत्पत्तीचा अर्थ लावणे, "कोझार म्हणतात की स्पेन्सर त्यांच्या आकाराच्या प्रगतीवर आधारित सेंद्रिय आणि सामाजिक समुच्चयांचे वर्गीकरण करतात. सामाजिक समुच्चय, सेंद्रिय सारखे, तुलनेने अभिन्नातेच्या टप्प्यांतून जातात ज्यात भाग एकमेकांशी साम्य असतात, ज्यात भाग भिन्न असतात... एकदा भाग वेगळे झाले की ते एकमेकांवर परस्पर अवलंबून राहतात. परिणामी, जसजसे भेदभाव वाढतो, तसतसे परस्परावलंबन वाढते आणि त्यामुळे एकीकरण होते.

प्रागतिक किंवा पुरोगामी भिन्नतेसह परस्परावलंबी बनत असलेल्या तुकड्यांचा त्यांच्या आवश्यक विचार आणि हे एकीकरणासाठी कार्य करते किंवा परिणामी एक जीव. एक सजीव म्हणून समाजाच्या "संरचनात्मक - कार्यात्मक" सिद्धांताची उत्पत्ती दर्शवते. अशा

लेखनाच्या आधारे असे म्हटले जाते की सामाजिक प्रकार्याची संकल्पना एकोणिसाव्या शतकात हर्बर्ट स्पेन्सरने अगदी स्पष्टपणे मंडळी होती. सामाजिक रचना आणि प्रकार्याचे हे विश्लेषण त्यांनी त्याच्या **प्रिन्सिपल्स ऑफ सोशियोलॉजी** या सुप्रसिद्ध पुस्तकात दिले आहे. येथेच समाजशास्त्रज्ञांनी प्रथम सामाजिक प्रकार्याचा सिद्धांत मांडण्यास सुरुवात केली. त्यानंतर इतर समाजशास्त्रज्ञ आणि सामाजिक मानवशास्त्रज्ञांनी एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात आणि विसाव्या शतकाच्या मध्यात ते पद्धतशीरपणे, पूर्णपणे आणि स्पष्टपणे मांडले. हर्बर्ट स्पेन्सरच्या प्रकार्यवादावरील मुकी कल्पना खालीलप्रमाणे आहेत :

- १) समाज हा एकमेकांशी जोडलेल्या व्यवस्थांचा संग्रह आहे. हे एक जोडलेले आणि परस्परावलंबी समग्र आहे.
- २) ही व्यवस्था केवळ भिन्न संरचनांच्या कार्याच्या दृष्टीने समजली जाऊ शकते. ज्यापैकी सामाजिक समग्र देखरेखीसाठी एक उद्देश पूर्ण करते.
- ३) जर व्यवस्था टिकून रहायची असेल तर (म्हणजे समाजाची सातत्य) व्यवस्थांच्या गरजा आहेत, ज्या पूर्ण केल्या पाहिजेत. परिणामी एखाद्या संरचनेचे कार्य निश्चित करण्यासाठी ती कोणत्या गरजा पूर्ण करते हे समजून घेणे आवश्यक आहे.

जरी हर्बर्ट स्पेन्सरला स्पष्टपणे तत्वे तयार करण्याचे श्रेय दिले जात असले तरी सुरुवातीला, प्रकार्यात्मक मागण्या आणि सामाजिक व्यवस्थेच्या इतर पैलूंवरील त्यांचे सिद्धांत ज्यात त्यांनी सामाजिक जीवाची जैविक जीवाशी तुलना केली आणि त्याच्या उत्क्रांतीचे विश्लेषण केले, ते विवादास्पद होते.

परिणामी, त्यांना प्रकार्यवादी ऐवजी उत्क्रांतीवादी म्हणून वर्गीकृत केले जाते. “**द स्टडी ऑफ सोशियोलॉजी**” आणि “**प्रिन्सिपल्स ऑफ सोशियोलॉजी**” ही त्यांची दोन समाजशास्त्रज्ञांमधील सर्वात प्रसिद्ध पुस्तके आहेत. त्यांच्या जीवनकाळातील अनेक प्रकाशनांपैकी जॉन स्टूअर्ट मिल अल्डॉस हक्सले आणि इतरांसारख्या कट्टरपंथी विचारवंतांनी त्यांचे कौतुक केले.

१.२.२ एमिल दुर्खिम (१८५८-१९१७)

एमिल दुर्खिम हे एकोणिसाव्या शतकात वास्तव करणारे तत्वज्ञ होते. एमिल दुर्खिम गे फ्रेन्च समाजशास्त्रज्ञ होते, ज्यांना फ्रेंच समाजशास्त्र आणि समाजशास्त्र या दोन्हीचे संस्थापक म्हणून मोठ्या प्रमाणावर ओळखले जाते. त्यांनी प्रायोगिक संशोधन आणि समाजशास्त्रीय सिद्धांत एकत्रित करणारी पद्धती शास्त्रीयचौकट तयार केली. त्यांचे संशोधन पारंपारिक आणि समाजाच्या उत्क्रांती आणि प्रकार्यवादावर केंद्रित होते. त्यांची चार प्रकाशने,

द डिव्हिजन ऑफ लेबर इन सोसायटी, १८९३

द रूल्स ऑफ सोशियोलॉजिकल मेथड, १८९५

ले सुसाईड आणि १८९७

एलिमेंटरी फॉर्मर्स ऑफ रिलीजीयस लाईफ, १९१२

ही जगभरातील समाजशास्त्रज्ञांनी सर्वात मौल्यवान म्हणून इलाखली आहेत. एमिल दुर्खिम यांनी समाजशास्त्र आणि त्याची कार्यपद्धती परिभाषित केली. त्याने निवडकपणे हर्बर्ट स्पेन्सरच्या योगदानातून काही कल्पना उसण्या घेतल्या. त्यांनी सामाजिक प्रकार्यांच्या संकल्पनेच्या विकासासाठी महत्वपूर्ण योगदान दिले आणि नेक सुसंगत, पारदर्शक आणि न्याय्य सिद्धांत म्हणून कार्यात्मता स्थापित केली. त्यांनी 'समाजातील श्रमांचे विभाजन' या त्यांच्या मुख्य कृतीमध्ये प्रकार्याची संकल्पना संहिताबद्ध केली आहे. ज्यामध्ये त्यांनी समाजातील (किंवा संपूर्ण समाजासाठी) कामगारांच्या कार्यांचे विभाजन तपासले.

ते प्रथम प्रकार्यांची व्याख्या कशी करतात ते पाहू. त्यांच्या 'डिव्हिजन ऑफ लेबर इन सोसायटी' या पुस्तकात त्यांनी प्रकार्यांच्या सोप्या व्याख्येने सुरुवात केली आहे. 'सामाजिक संस्थेचे प्रकार्य, त्यांच्या मते, ती (संस्था) आणि सामाजिक जीवाच्या गरजा यांच्यातील एकरूपता आहे. (सामाजिक जीवाचे हे साधर्म्य स्पेन्सरपासून घेतले आहे.)

म्हणजेच, सामाजिक संस्था सामाजिक गरज पूर्ण करते. तर, समाजाची सर्वात महत्वाची गरज काय आहे? या अभ्यासात ते हा विषय हाताळतात. **त्यांच्या मते, सामाजिक एकता राखणे** ही समाजाची गंभीर किंवा **मूलभूत गरज आहे.** (दुसऱ्या शब्दात, समाजाचे एकीकरण). ते विचारतात, "समाजातील श्रमविभागणीचे कार्य काय आहे?" सामाजिक संस्था म्हणून अभ्यास करताना, समाजाच्या अत्यंत गरजेच्या दृष्टीने ते या विषयावर चर्चा करतात. दुर्खिमच्या मते, सामाजिक एकता ही समाजाची गंभीर गरज आहे. औद्योगिक समाजातील कामगार विभागणी (जसे ते एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात पश्चिम युरोपमध्ये होते) या सामाजिक एकताचा पाया आहे. सोप्या समाजांच्या तुलनेत हे वेगाने वेगळे करणारे समाज आहेत. दुसऱ्या समाजाच्या अस्तित्वासाठी एकता एकता ही एक आवश्यक अट मानतात, असा युक्तिवाद करतात की त्याशिवाय, समुदायाचे विघटन होईल आणि त्याचे अस्तित्त्व संपुष्टात येईल.

दुर्खिम त्यांचे शेवटचे पुस्तक "धार्मिक जीवनाचे प्राथमिक स्वरूप" मध्ये धर्माची कारणे आणि प्रकार्ये अभ्यासतात. समाजाचे नियमन करण्यासाठी धर्म हा एक उत्तम स्रोत आहे. त्यामुळे एकता टिकवून ठेवण्याचे कार्य पूर्ण होते, असे दुर्खिमचे म्हणणे आहे. धर्म व्यक्तींना विश्वासाच्या सामायीओक संचाभोवती एकत्र आणतो, (सामुहिक चेतना), जे नंतर सामुहिक क्रियाकलाप नियंत्रित करते. त्यांचा असा म्बिश्वास आहे की जर सामाजिक एकतेच्या मुलभूत गरजांकडे लक्ष दिले गेले नाही तर प्रमाणकशून्यते सारखे पॅथॉलॉजिकल (असामान्य) प्रकार उद्भवण्याची शक्यता असते. हा दृष्टीकोन समाजशास्त्राला इतर सामाजिक शास्त्रांपेक्षा वेगळे ठरवतो. समाजशास्त्रात त्यांना प्रकार्यात्मक दृष्टीकोन किंवा सिद्धांताचे जनक म्हणून श्रेय दिले जाते. तथापि, काही सामाजिक तत्वज्ञांचा असा विश्वास आहे की त्यांचा प्रकार्यावाद उत्क्रांतीवादी सिद्धांतावर आधारित आहे, जी काही अंशी खरी असल्याचे दिसते. परंतु समाजशास्त्राला त्यांचा स्वतःचा विषय आणि कार्यपद्धतीसह एक वेगळी शाखा म्हणून प्रस्थापित करण्याचे श्रेय त्यांना जाते.

१.२.३ ब्रॉनिस्लॉ मालिनॉव्हस्की (१९४२-१९८४)

त्याचप्रमाणे, ब्रॉनिस्लॉ मालिनॉव्हस्की हे ब्रिटीश सामाजिक मानवशास्त्रज्ञ होते म्हणून प्रकार्यात्मक दृष्टीकोन प्रस्थापित करण्याचे लक्षणीय शैक्षणिक प्रभाव पडला असे म्हटले

जाते. अनेक सामाजिक मानवशास्त्रज्ञ त्यांच्यामुळे प्रभावित झाले आणि त्यांच्या प्रभावाखाली त्यांनी विशिष्ट समुदायांमधील वातावरिक वर्तनाच्या अचूक आणि सूक्ष्म वर्णनावर लक्ष केंद्रित केले. त्यांच्या कार्यपद्धतीने क्षेत्रीय कार्यावर जोरदार भर दिला, ज्यामध्ये सामाजिक वर्तनाचे अचूक निरीक्षण आणि दस्तऐवजीकरण समाविष्ट होते. त्यांनी "सहभागी निरीक्षण" या नावाने विकसित केलेल्या पद्धतीचा वापर करून त्यांनी ट्रॉब्रिअंड बेटवासियांची तपासणी केली. **ट्रोब्रिअंड आयलॅंडर्स** वरील त्यांच्या क्षेत्रकार्याचा परिणाम त्यांच्या '**अर्गोन्ट्स इन द वेस्टर्न पॅसिफिक**' या पुस्तकात झाला. या प्रसिद्ध पुस्तकाच्या प्रकाशनाने ते जगभरात एक पप्रसिद्ध मानवशास्त्रज्ञ बनले. तो उत्क्रांती सिद्धांत आणि जुन्या समाजशास्त्रज्ञ आणि समाजशास्त्रज्ञांच्या तुलनात्मक पद्धती आणि ट्रॉब्रिअंड सभ्यतेच्या अचूक आणि सूक्ष्म चित्रणावर आधारित त्यांच्या विशिष्ट कार्यप्रणालीच्या विरोधात ठामपणे वाहेर पडला. त्यानंतरच्या '**संस्कृतीचा एक वैज्ञानिक सिद्धांत**' या निबंधात त्यांनी प्रकार्यवादी दृष्टिकोनाचे वैचारिक सुत्रीकरण दिले. त्यांनी मांडले की, "प्रत्येक सांस्कृतिक कलाकृती संपूर्ण संस्कृतीचे जतन करण्यासाठी योगदान देते आणि अशा प्रकारे संस्कृतीच्या काही गरजा पूर्ण करते. ते पुढे म्हणतात की "प्रत्येक सांस्कृतिक कलाकृती एक महत्वाचा उद्देश पूर्ण करते." मालिनॉव्हस्की प्रकार्य संकल्पनेचा उपयोग समाज (संस्कृती) हा परस्परसंबंधित घटकांचा (ज्याला "सांस्कृतिक वस्तू" असे संबोधतो) म्हणून केला जाऊ शकतो, जे विविध सामाजिक मागण्या पूर्ण करण्यासाठी एकत्रितपणे कार्य करतात. मालिनॉव्हस्कीच्या प्रकार्यवादाने दोन नवीन संकल्पना मांडल्या :

१) व्यवस्था स्तरांची संकल्पना आणि

२) प्रत्येक स्तरावर विविध प्रणालींच्या मागणीची संकल्पना.

त्यांच्या मते, तीन व्यवस्था स्तर आहेत : जैविक, सामाजिक संरचनात्मक आणि प्रतीकात्मक. मालिनॉव्हस्की संपूर्ण (किंवा संपूर्ण) संपूर्ण संस्कृतीचा अभ्यास करण्यावर त्यांच्या सर्व प्रकार्ये आणि नमुन्यांसह जोरदार लक्ष केंद्रित करतात. संस्कृती का आणि कशी करते, तसेच संस्कृतीचे विविध पैलू मोठ्या सांस्कृतिक पॅटर्नसाठी कसे जोडलेले आहेत याचे त्यांनी संशोधन, वर्णन आणि विश्लेषण केले. त्यांच्या मते, प्रकार्यवाद, मोठ्या सांस्कृतिक समस्या अंतर्गत संस्था बजावत असलेल्या भूमिका स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न करते. व्यक्तींच्या तसेच संपूर्ण समाजाच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी संस्था अस्तित्वात आहेत. मालिनॉव्हस्कीच्या मते, संस्कृतीच्या प्रत्येक पैलूची (घटक) भूमिका असते आणि ते सर्व परस्परावलंबी आणि परस्परसंबंधित असतात.

परिणामी, मानवी अस्तित्त्व टिकवून ठेवण्यासाठी त्यांच्यामध्ये प्रकार्यात्मक एकता दिसून येते. मालिनॉव्हस्कीच्या प्रबंधाचा मुख्य आधार असा आहे की संस्कृतीचे प्रत्येक वैशिष्ट्य एक उद्देश पूर्ण करते, म्हणजेच ती गरज पूर्ण करते. ते गरजा तीन श्रेणींमध्ये विभागीयतात : प्राथमिक, संस्थात्मक आणि एकत्रित लिंग, अन्न आणि निवारा या जैविक मागण्या सर्वात मुलभूत आहेत. संस्थात्मक गरजा प्राथमिक गरजांच्या पूर्ततेसाठी मदत करणाऱ्या संस्था (आर्थिक, कायदेशीर आणि इतर) संदर्भित करतात. एकात्मिक गरजा, जसे की धर्म, त्या समाजाला सुसंगत ठेवण्यास मदत करतात. काही समाजशास्त्रज्ञ मानतात की मालिनॉव्हस्की चा प्रकार्यवाद व्यक्तिसापेक्ष होता, कारण ती लोकांच्या मुलभूत जैविक

गरजांवर केंद्रित होती. इतरांनी त्यांच्या प्रकार्यात्मक दृष्टीकोनाला “शुद्ध प्रकार्यवाद” असे संबोधले आहे. त्याच्या प्रकार्यात्मक दृष्टिकोनामध्ये प्रत्येक समाजाच्या प्रकार्यात्मक एकात्मतेची मजबूत पुष्टी असल्याचे मानले जाते.

१.२.४ ए. आर. रेडक्लिफ-ब्राऊन (१८८१-१९५५)

आल्फ्रेड रेजिनाल्ड रेडक्लिफ-ब्राऊन हे ब्रिटीश सामाजिक मानवशास्त्रज्ञ होते, ज्यांचा प्रकार्यवाद (संरचनात्मक – कार्यात्मकता) मालिनॉव्हस्की यांच्यापेक्षा वेगळा होता. एमिल दुर्खिमच्या प्रकार्यवादाचा त्यांच्यावर मोठा प्रभाव असल्याचे म्हटले जाते. ते स्पष्ट करतात की प्रकार्यवाद सेंद्रिय अनुरुपतेची काही आव्हाने अशी सोडवू शकते.” प्रकार्याची संकल्पना सामाजिक जीवन आणि सेंद्रिय यांच्यातील समांतरतेवर आधारित आहे,” ते कबूल करतात. त्यांचा असा विश्वास आहे की प्रकार्यवादाचा मुख्य दोष म्हणजे विश्लेषणाची टेलीलॉजिकल दिसण्याची प्रवृत्ती. “एक भाग (सामाजिक संस्था) ज्या पद्धतीने व्यवस्थेच्या गरजा पूर्ण करते” अशी दुर्खिमची प्रकर्यची व्याख्या वापरून, रेडक्लिफ-ब्राऊन यांनी असा युक्तिवाद केला की “गरजा” हा शब्द “अस्तित्वाच्या आवश्यक परिस्थिती” ने बदलला पाहिजे. प्रकार्यवादाच्या टेलीलॉजिकल परिणामांपासून वाचण्याचा त्यांचा प्रयत्न होता. परिणामी, तो दुर्खिमच्या “गरजा” या वाक्यांशाच्या जागी “जीवनाच्या आवश्यक परिस्थिती” ने बदलतो.

त्याच्यासाठी, जगण्यासाठी कोणत्या परिस्थिती आवश्यक आहेत, हा एक अनुभवजाण्य मुद्दा आहे. प्रत्येक समाजव्यवस्थेसाठी त्याचा शोध घ्यावा लागेल. त्यांचा असा विश्वास आहे की वेगवेगळ्या व्यावास्थाला जगण्यासाठी विविध परिस्थितींची आवश्यकता असते. प्रत्येक सांस्कृतिक वस्तू (मालिनॉव्हस्कीने परिभाषित केल्याप्रमाणे) एक उद्देश पूर्ण करणे आवश्यक आहे आणि भिन्न संस्कृतींमधील उत्पादने समान हेतूने पूर्ण करणे आवश्यक आहे असे प्रतिपादन तो टाळतो.

रेडक्लिफ-ब्राऊनचा असा विश्वास आहे की एकल प्रकार्यात्मक विश्लेषणाऐवजी संरचनात्मक प्रकार्यवादी विश्लेषणात पाच महत्वाच्या गृहितकांचा समावेश होतो –

- १) समाजाच्या अस्तित्वाची एक अट म्हणजे त्याचे भाग कमीत कमी एकत्रित केले जातात;
- २) प्रकार्य हा शब्द अशा प्रक्रियांना सूचित करतो ज्या या आवश्यक एकात्मता किंवा एकता राखतात;
- ३) अशा प्रकारे प्रत्येक समाजात आवश्यक एकता टिकवून ठेवण्यासाठी संरचनात्मक वैशिष्ट्ये दर्शविली जाऊ शकतात.

रेडक्लिफ-ब्राऊनच्या मते, सामाजिक रचना आणि त्याच्या टिकून राहण्यासाठी आवश्यक परिस्थिती या दृष्टीकोनामध्ये अपरिवर्तनीय रेडक्लिफ-ब्राऊनने, दुर्खिमप्रमाणे, या संशोधन आणि आकलनादरम्यान समाजाला एक वास्तव समजले. परिणामी, तो कौंटुंबिक नियम आणि धार्मिक संस्कार यासारख्या सांस्कृतिक वस्तूंचा सामाजिक संरचनेच्या दृष्टीने स्पष्टीकरण करण्यायोग्य समाजात असे, विशेषतः एकता आणि एकात्मतेची आवश्यकता रेडक्लिफ-ब्राऊन असे गृहीत धरतात की व्यवस्थेमध्ये काही प्रमाणात एकता असणे आवश्यक आहे. त्यांनी वंश प्रणाली आणि या बंधनाच्या जतनावर त्यांचा कसा परिणाम

होतो हे पाहिले. 'द अंदमान आयलॅंडर्स' या अभ्यासात ते रडण्याचा आणि नृत्य संस्कारांचा उद्देश तपासतात हे संस्कार, जे पुनरावृत्ती होते, समस्यांचे निराकरण करतात आणि त्याद्वारे व्यवस्थेची (समुदायाची) एकसंधता (जी पूर्ण किरकोळ संघर्षामुळे नष्ट झाली होती) पुन्हा स्थापित करतात. रेडक्लिफ-ब्राऊन म्हणतात, 'सामाजिक व्यवस्थेची प्रकार्यात्मक एकता (एकता किंवा एकता) अर्थातच एक सिद्धांत आहे. शेवटी ते प्रकार्यला आंशिक क्रियाकलापाने एकूण क्रियाकलाप (एकूण) ज्याचा एक भाग आहे, ज्यामध्ये केलेले योगदान मानतात. सर्व आंशिक क्रिया (भाग) संपूर्ण देखभालीसाठी योगदान देतात आणि एकतेची भावना निर्माण करतात, ज्याला जीवाची सामाजिक एकता म्हणून संबोधले जाते. त्याला प्रकार्यवाद म्हणून संबोधले जात असले तरी, त्याचा प्रकार्यवादी दृष्टीकोन केवळ संरचनेपुरताच मर्यादित आहे. 'आदिम समाजातील रचना आणि कार्य', त्यांच्या सुप्रसिद्ध कृतीमध्ये प्रकार्य संकल्पनेवर त्यांचे विशेष निबंध आहेत.

● नंतरचे प्रकार्यवादी

१.२.५ टॅल्कोट पार्सन्स (१९७९-१९०२)

टॅल्कोट पार्सन्स हे एक प्रभावशाली अमेरिकन समाजशास्त्रज्ञ होते, ज्यांना विसाव्या शतकातील सर्वात प्रभावशाली सिद्धांत म्हणून ओळखले जाते. प्रारंभिक प्रकार्यात्मक विश्लेषण, विशेषतः परस्पर जोडलेल्या घटकांचा संग्रह म्हणून सामाजिक व्यवस्थेची संकल्पना, पार्सन्सच्या कार्यात्मकतेमध्ये समाविष्ट करण्यात आली. सध्याच्या प्रकार्यात्मक सिद्धांतानाच्या प्रकारात टेलीओलॉजी आणि टॉटोलॉजीच्या विश्लेषणात्मक समस्यांचे निराकरण करण्याचा प्रयत्न केला आहे, ज्याचे निराकरण करण्यात दुर्खिम आणि रेडक्लिफ-ब्राऊन अयशस्वी झाले. पार्सन्स आणि इतरांच्या या आधुनिक प्रकार्यवादाने १९ व्या शतकातील सेंद्रियतेचा वारसा मिळवून आणि पद्धतशीर संपूर्ण कार्यावर परिणाम करणारे व्यवस्था घटक समजून घेण्याची वैचारिक एकता वापरून एक एकीकृत संकल्पनात्मक चौकटीसह प्रारंभिक समाजशास्त्रीय सिद्धांत प्रदान केले. १९५० ते १९७० पर्यंत, पार्सेनियन प्रकार्यवाद हा निःसंशयपणे महत्वाच्या चर्चेचा प्रमुख मुद्दा होता. आताही पार्सेनियन प्रकार्यवाद महत्वपूर्ण वादविवादाचा स्रोत आहे. त्यान्हे प्राथमिक कार्य 'द स्ट्रक्चर ऑफ सोशल ॲक्शन; १९३७ मध्ये प्रसिद्ध झाले आणि चार दशके त्यांच्या सिद्धांतावर राज्य केले. त्यांची मुख्य संकल्पना कलाकारांच्या कृतीच्या मालिकेवर आधारित होती. विशिष्ट निकष, मूल्ये आणि इतर कल्पना (सिस्टममध्ये प्रदान केल्याप्रमाणे) पाळून परिस्थितीजन्य परिस्थितीत कार्य करून उद्दिष्टे (वैयक्तिक उद्दिष्टांसह सामाजिक उद्दिष्टे) प्राप्त करण्यासाठी अभिनेत्याला निर्देशित केले जाते. याचा परिणाम म्हणून कृती व्यवस्था उदयास येतात. त्यांच्या प्रकार्यात्मक विश्लेषणातील महत्वाचा शब्द म्हणजे 'सामाजिक कृतीची व्यवस्था किंवा 'सामाजिक व्यवस्था' स्थिती, भूमिका आणि परंपरा सामाजिक व्यवस्था बनवतात. अभिनेते त्यांच्या (आवश्यकता) नुसार कारणात्मक परिस्थितीकडे उन्मुख असतात. तीन प्रकारचे हेतू (किंवा गरजा) आहेत: संज्ञानात्मक (माहिती किंवा ज्ञानाची आवश्यकता), कॅथेटीक (भावनिक जोडाची आवश्यकता), आणि मूल्यमापन (मूल्यांकनाची आवश्यकता) पार्सन्सने प्रकार्यात्मक पूर्वतयारी संकल्पना देखील सादर केली आहे. दुर्खिम आणि रेडक्लिफ-नेतृत्वाला अनुसरून जगण्याची मुलभूत गरज (म्हणजे, सामाजिक व्यवस्थेची गरज, किंवा सोप्या भाषेत, समाजाची गरज) म्हणून तो

एकत्रीकरण (आत आणि कृती व्यवस्थेमध्ये) पाहतो. यांना संपूर्णपणे सामाजिक व्यवस्थेच्या एकत्रीकरणात रस आहे, तसेच एकीकडे सामाजिक व्यवस्थेचे सांस्कृतिक व्यवस्थेसह आणि दुसरीकडे व्यक्तिमत्व व्यवस्थेसह सामाजिक एकत्रीकरण करण्यात रस आहे. त्याच्या विश्लेषणात, सामाजिक व्यवस्था, सांस्कृतिक व्यवस्था आणि व्यक्तिमत्व व्यवस्था या तीन प्रणाली महत्वाच्या आहेत. त्याची संकल्पनादेखील चौकट पद्धतशीरपणे सामाजिक प्रक्रियांच्या परस्परसंबंधावर जोर देते. नंतर, तो संस्कृती आणि व्यक्तिमत्व एकत्रीकरणाच्या मुद्द्यांकडे परत येतो. संस्थीकरणाची संकल्पना ही त्यांच्या सामाजिक व्यवस्थेच्या संकल्पनेशी संबंधित आणखी एक संज्ञा आहे. जेव्हा परस्परसंवाद संस्थात्मक होतात तेव्हा एक सामाजिक व्यवस्था अस्तित्वात असते असे म्हणता येईल.

संस्थात्मकीकरण ही संरचना करण्याची आणि राखण्याची प्रक्रिया आहे, असा त्यांचा दावा आहे. सामाजिक व्यवस्था भूमिकांच्या संस्थात्मक संचानी किंवा परस्परसंवादाच्या स्थिर जामुन्यांची बनलेली आहे. ते समजून घेण्यासाठी त्यांनी व्यवस्थेच्या संरचनात्मक पैलू आणि प्रकार्यात्मक आवश्यकतांचे विश्लेषण केले. उद्दिष्टे, भूमिका, मानदंड आणि मुल्ये या संरचनात्मक पैलू आहेत. सामाजिक व्यवस्थेच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी प्रत्येक सामाजिक व्यवस्थेमध्ये प्रकार्यात्मक पूर्वस्थिती असणे आवश्यक आहे, म्हणजे, संस्थात्मक अवयव (किंवा कार्यात्मकता उपप्रणाली) सामाजिक व्यवस्थेच्या क्षेत्रामध्ये किंवा परिस्थितीमध्ये असणे आवश्यक आहे. हे त्यांनी तयार केलेल्या 'एजीआयएल' पॅराडाइम मध्ये मांडले आहे. A, G, I आणि L अक्षरे अनुक्रमे अनुकूलन, ध्येय साध्य, एकत्रीकरण आणि विलंब (म्हणजे नमुना देखभाल आणि तणाव व्यवस्थापन) दर्शवितात. अन्न, निवारा इत्यादी मूलभूत गरजा पूर्ण करण्यासाठी अनुकूलन ही एक सामाजिक व्यवस्था आहे. त्यांच्या मते, अर्थव्यवस्था किंवा आर्थिक उपव्यवस्था या गरजा पूर्ण करते. सर्व संस्कृतींमध्ये ही उपव्यवस्था नेहमीच उपलब्ध असते. ध्येयप्राप्ती ही एक अशी प्रणाली आहे जी ही उद्दिष्टे कशी ठरवायची यावर लक्ष केंद्रित करते. तो वैज्ञानिक आणि सामुहिक उद्दिष्टांमध्ये फरक करतो, नंतरचे त्याचे सर्वाधिक लक्ष वेधून घेतात. राजनैतिक (सामाजिक व्यवस्थेची उपव्यवस्था म्हणून) संदर्भातील ध्येय साध्य करण्याची मागणी पूर्ण करते. सामाजिक व्यवस्थेची आणखी एक महत्वाची गरज म्हणजे एकात्मता. संस्थात्मक व्यवस्था, जसे की (सर्वात लक्षणीय) धर्म, हे पूर्ण करण्यासाठी वापरले जातात. परिणामी, धर्म, त्याच्या मते, सामाजिक ऐक्य राखण्यासाठी आवश्यकतेशि सुसंगत आहे. जर तेथे कोणतेही नियंत्रण नसेल तर व्यवस्था चालू ठेवण्याचा आणि देखभाल करण्याचा कोणताही मार्ग नाही. जर काही विचलन किंवा संघर्ष असतील तर, सामाजिक व्यवस्था त्या सर्वांचा समावेश करण्यास सक्षम असणे आवश्यक आहे.

पार्सन्सच्या प्रतिमानामध्ये कायद्याच्या संस्थांद्वारे – न्यायालये, पोलिस आणि प्रशासकीय व्यवस्थेद्वारे विलंब राखला जातो. परिणामी, कायदेशीर प्रणाली (उपव्यवस्था म्हणून) विलंबाची आवश्यकता पूर्ण करते. जेव्हा एखादी सामाजिक व्यवस्था मोठी असते आणि त्यात अनेक परस्परसंबंधित संस्था असतात, तेव्हा त्यांना उपव्यवस्था म्हणून संबोधले जाते. परिणामी, उपरोक्त AGIL हे परस्पर जोडलेल्या उपव्यवस्थांचे उदाहरण आहे. पार्सन्सच्या म्हणण्यानुसार हे लक्षात ठेवणे महत्वाचे आहे की सामाजिक व्यवस्था सांस्कृतिक नमुन्यांद्वारे परिभाषित केली जाते आणि व्यक्तिमत्व व्यवस्थेसह अंतर्भूत असते, पार्सन्सचे प्रकार्यवादाचे प्रतिपादन दुर्खिम आणि रेडक्लिफ-ब्राऊन्यांच्यापेक्षा खूप पुढे आहे.

जोनाथन टर्नरच्या मते चार कार्यात्मक आवश्यकतांची स्थापना – A, G, I आणि L – मागील संशोधनातून नाट्यमय निर्गमन नाही. हे खरे आहे की, चार आवश्यकता पूर्ण करण्यासाठी संरचनांचे त्यांच्या प्रकार्यात्मक परिणामांच्या संदर्भात मूल्यमापन केले जाते. परिणामी, सामाजिक व्यवस्थेची जगण्याची क्षमता वाढते आणि पारसोनियन योजना विस्तृत मॅपिंग ऑपरेशन सारखी दिसू लागते. अर्थात, पारसोनियन प्रकार्यवादावर बरिच टीका झाली आहे. त्याचा प्रकार्यवाद हा विसाव्या शतकातील एक प्रसिद्ध सैद्धांतिक विधान आहे.

१.२.६ आर. के. मर्टन (२००३-१९११)

रॉबर्ट किंग मर्टन हे एक अमेरिकन समाजशास्त्रज्ञ होते ज्यांनी त्याचे संस्थापक दुर्खिम, रेडक्लिफ-ब्राऊन आणि मालिनॉस्की यांनी प्रस्तावित केलेल्या प्रकार्यवादातील त्रुटी दूर करण्याचा प्रयत्न केला. टोलकोट पार्सन्ससह ते दोन प्रमुख अमेरिकन समाजशास्त्रज्ञांपैकी एक आहेत. ज्यांनी विसाव्या शतकाच्या मध्यभागी प्रकार्यवादी सिद्धांत परिस्थितीवर वर्चस्व गाजवले. त्यांनी 'प्रकार्य (फंक्शन)' च्या व्युत्पत्तीशास्त्रीय अर्थाने सुरुवात केली, नंतर सुरुवातीच्या समाजशास्त्रज्ञांनी वापरलेल्या शब्दाचे समर्पक आणि संदर्भित अर्थ वेगळे केले. या संदर्भात, प्रकार्य ही संकल्पना "जीवनाच्या संरक्षणात ते कसे योगदान देते या दृष्टीने तपासले गेलेले महत्वपूर्ण किंवा जैविक क्रिया." ही व्याख्या जीवशास्त्रात कशी वापरली गेली हे स्पष्ट करते. सुरुवातीच्या समाजशास्त्रज्ञदुर्खिम आणि रेडक्लिफ-ब्राऊन यांनी मानवी समाजाच्या अभ्यासासाठी (एक जीव म्हणून) योग्य बदलांसह ही संज्ञा स्वीकारली आणि म्हणूनच 'प्रकार्य' ही महत्वपूर्ण कल्पना स्पष्ट केली. मर्टनच्या मते, रेडक्लिफ-ब्राऊनजैविक सदृश्य प्रारूपाला सामाजिक कार्याच्या समाजशास्त्र – I कल्पनेमध्ये कार्यरत दृष्टिकोनाचे श्रेय देण्यात सर्वात स्पष्ट आहे. दुर्खिमने "महत्वाच्या सेंद्रिय प्रक्रिया आणि जीवाची गरज" देखील नमूद केली.

साहजिकच, रेडक्लिफ-ब्राऊन यांनी "कोणत्याही आवर्ती क्रियेचा उद्देश, एकूणच सामाजिक जीवनात ती बजावत असलेली भूमिका आणि संरचनात्मक सातत्य ठेवण्यासाठी त्याचे घटक तुकडे (समाजातील क्रियाकलाप किंवा संस्था) यांच्यातील तुलनावर आधारित होते. पूर्वीच्या सिद्धांतकारांच्या प्रकार्यवादाच्या विरोधातही दावा करण्यात आला होता की प्रकार्यवाद केवळ स्थैर्यचा विचार करते, म्हणजे स्थिरता आणि बदला समजून घेण्यासाठी अवकाश नाही आणि ही कल्पना फक्त सोप्या सभ्यतेवर लागू केली गेली होती.

प्रकार्यच्या संकल्पनेच्या सुधारणेत किंवा परिष्करणात. मर्टनने या मर्यादांचे निराकरण केले. तो प्रकार्याची अशी व्याख्या करतो की "प्रकार्य म्हणजे असे निरीक्षित केलेले परिणाम जे एखाद्या विशिष्ट व्यवस्थेचे अनुकूलन किंवा समायोजन." मर्टनचा असा विश्वास होता की प्रकार्याची जुनी व्याख्या, ज्यामध्ये असे म्हटले आहे की "प्रकार्य हे निरीक्षणकेलेले परिणाम आहेत जे विशिष्ट प्रणालीचे अनुकूलन किंवा बदल प्राण करतात" यामध्ये त्रुटी आहेत. त्यांच्या मते, ज्या सामाजिक किंवा सांस्कृतिक व्यवस्थेमध्ये ती अंतर्भूत आहे. त्यामध्ये एखाडता वस्तूच्या फायदेशीर योगदानावर लक्ष केंद्रित करण्याची या संज्ञेची प्रवृत्ती आहे. असे असले तरी ते असा दावा करतात की काही सामाजिक किंवा सांस्कृतिक घटक असे योगदान देतात की, कालांतराने उलट परिणाम होतात, म्हणजे ते अमिकुल किंवा

समायोजानामध्ये अडथळा किंवा बाधा निर्माण करतात. या शक्यतेला प्रतिसाद म्हणून त्यांनी 'अपकार्य ची पर्यायी कल्पना प्रस्थापित मांडली (जे कधीकधी अनुभवाने सिद्ध होते) ते प्रकार्याची अशी व्याख्या करतात की अपकार्य म्हणजे "ते निरीक्षण केलेले प्रभाव जे विशिष्ट प्रणालीची जीलावून घेण्याची किंवा समायोजित करण्याची क्षमता कमी करतात. " तसेच गैर-कार्यक्षम परिणामांची अनुभवजन्य संभाव्यता जी प्रश्नातील व्यवस्थेची फक्त अप्रासंगिक आहे. प्रकट प्रकार्य आणि 'अप्रकट प्रकार्य' या संज्ञा वापरून, तो स्पष्ट आणि लपविलेले परिणाम समाविष्ट करण्यासाठी प्रकार्य च्या संकल्पनेचा आणखी विस्तार करतात. ही केवळ तार्किक शक्यता किंवा स्वप्नरंजन नाही तर अनुभवजन्य घटनांमध्येही ते खरे असल्याचे सिद्ध झाले आहे. मर्टनला या सत्याची खात्री होती आणि त्यांनी काही सामाजिक संरचना, नियम आणि परंपरांच्या कार्याची (योगदानाची) पुष्टी केली. या मूलभूत सूत्राचा उपयोग प्रकार्यच्या संकल्पनेची तपासणी करण्यासाठी केला जाऊ शकतो, कारण तो पूर्वीच्या कार्यवाद्यांनी प्रस्तावित केला होता. पाश्चिमात्य संस्कृतीमध्ये आणि विशेषतः अमेरिकन समाजात, त्यांच्या हयातीत होत असलेल्या बदलांचे ते कटाक्षाने निरीक्षण करत होते.

रेडक्लिफ-ब्राऊन आणि मालिनॉस्की यांनी सूचित केल्याप्रमाणे प्रकार्यच्या पूर्वीच्या संकल्पनेचा असा विश्वास होता की समाजात तणाव किंवा संघर्ष नाही (जसे साध्या सभ्यतेमध्ये असू शकते), परंतु तणाव किंवा संघर्ष हे मर्टनच्या काळातील गुंतागुंतीच्या समाजातील सामाजिक जीवनातील एक महत्वपूर्ण वैशिष्ट्य आहे. कोणत्याही प्रकारचे बदला, सामाजिक संस्थांच्या किंवा सामाजिक उत्पादनांच्या कार्यात बदल हे तणावाद्वारे सूचित केले जातात. या युक्तिवादांच्या प्रकाशात त्यांनी जुन्या प्रतिपादनांचा अभ्यास केला आहे, ज्याला त्यांनी 'प्रिव्हेलिंग पोस्ट्युलेट्स ऑफ फंक्शनल अॅनालिसीस असे समाजशास्त्रात नाव दिले आहे. "विशिष्ट वापराचे प्रकार्य म्हणजे व्यवस्थेचे प्रकार्य म्हणून संपूर्ण सामाजिक जीवनात केलेले योगदान होय." असे रेडक्लिफ-ब्राऊन यांनी कार्याची कल्पना परिभाषित आणि लागू करताना लिहिले. मर्टनच्या मते, ही धारणा सूचित करते करते की सामाजिक व्यवस्थेमध्ये एकतेचे एक विशिष्ट स्वरूप आहे, ज्याला ते प्रकार्यात्मक म्हणून संदर्भित प्रकार्यात्मक ऐक्य अशी त्यांची व्याख्या आहे. ज्यामध्ये सामाजिक व्यवस्थेचे सर्व घटक सुसंवादाने आणि अंतर्गत सुसंगततेने (कोणत्याही दीर्घकालीन समस्या निर्माण न करता) कार्य करतात. लहान जवळून विणलेल्या आदिम जमातींचा विचार करताना हा दृष्टीकोन बरोबर असू शकतो.. परंतु प्रचंड क्षेत्र असलेल्या अत्यंत वैविध्यपूर्ण अत्याधुनिक समाजाचा विचार करताना हा दृष्टीकोन बरोबर असू शकत नाही. बऱ्याचप्रकरणांचा मागोवा घेऊन मर्टन प्रकार्यवादाच्या "प्रकार्यात्मक एकतेचे प्रतिपादन" (रेडक्लिफ-ब्राऊनने स्वीकारलेल्या शब्दावरून संहिताबद्ध) शोधतो. या संपूर्ण समाजाची एकता निरीक्षणावर सांगता येत नाही. प्रकार्यात्मक विश्लेषण करण्यासाठी, घटक ज्या युनिट्ससाठी कार्यात्मक आहे, त्यांच्या संदर्भाचे निर्दिष्ट करणे आवश्यक आहे. जाणव दिलेल्या घटकाचे काही कार्यात्मक परिणाम असू शकतात आणि काही अपकार्यक्षम देखील असू शकतात. आपण नेहमीच सर्व संस्कृतींचे पूर्ण एकत्रीकरण गृहीत धरू शकत नाही.

मर्टन सार्वत्रलक प्रकाश्यावादाच्या दुसऱ्याला प्रतिपादनाकडे पाहतो, जो माललनॉस्कीच्या दृष्टलकोनापासून व्युत्पन्न झाला आहे. माललनॉस्कीच्या मते, “संस्कृतीचा प्रकाश्यात्मक दृष्टलकोन यावर जोर देतो की प्रथा, भौतिक वस्तू, कल्पना कलंवा धर्म प्रत्येक प्रकारच्या सभ्यतेमध्ये हे असू शकते. प्रत्येक सांस्कृतलक तुकड्यांचे अस्तलत्व आणल कार्य ही संकल्पना प्रकाश्यावादांनी अतलशयोक्तीपूर्ण केली होती. सामाजलक गोष्ठींमध्ये कार्ये आणल अपकार्य असल्यामुळे, नलव्वळ समतोल परलणाम (सकारात्मक आणल नकारात्मक परलणामांमधील फरक) हेच राहते. परलणामी, मर्टन असा दावा करतो की हे गृहीतक जटील समाजातील परलणामांच्या नलव्वळ समतोलावर आधारलत असले पाहलजे.

तो तलसऱ्या प्रतिपादनाकडे परत येतो, म्हणजे तलसरे प्रतिपादन जे अत्यावश्यक शब्दाचे महत्व अधोरेखलत करणाऱ्या माललनॉस्कीच्या आधीच्या वलधानास अधोरेखलत करतो. गृहीत धरून, तो धर्म (एक सामाजलक संस्था) चा वापर समाजात अत्यंत आवश्यक असलेल्या एखाद्या गोष्ठीचे उदाहरण म्हणून करतो. माललनॉस्कीच्या ‘प्रकाश्यात्मक अपरलहार्यतेनुसार, “एकात्मता राखणे” ही समाजाची अपरलहार्य आवश्यकता आहे, संस्थेची नाही, कारण हीच गरज वलवलध सामाजलक संस्थांद्वारे जटील वलवलध समाजांमध्ये पूर्ण केली जाऊ शकते. कार्यात्मक अपरलहार्यतेच्या गृहितकावर मर्टनने प्रकाश्यात्मक पर्याय संकल्पना मंडळी.

मर्टनने या सर्व मुद्दांचे संकलन सुलभीकरण केले त्याचबरोबर वलश्लेषण आणल पुर्नसुत्रीकरण केले आणल त्यांनाच समाजशास्त्रातील प्रकाश्यात्मक वलश्लेषणासाठीचे प्रारूप असे संबोधले जाते. हे सर्ववाकप्रचार, संकल्पना आणल गुंतागुंतीच्या समाजातील अनुभवजन्य संशोधनात त्यांचा वापर करण्याची क्षमता त्याच्या प्रारूप आहे. हे प्रारूप अकरा बलंदूनी बनलेला आहे. ज्यामध्ये कार्य तत्त्वांपासून ते अनुप्रयोगांद्वारे आणल व्यवस्था घटकांमधील बदल समजून घेणे समावलष्ट आहे. ‘सामाजलक सलद्वान्त आणल सामाजलक रचना’ या ऐतलहासलक पुस्तकात त्यांनी त्याचे सलद्वान्त तपशीलवार मांडले आहेत.

१.३ सारांश

प्रकाश्यावाद सैद्वान्तलक दृष्टलकोन वलवलध भागांच्या (गोष्ठी, संस्था, क्रलया इ.) प्रकाश्याद्वारे समाज समजून घेण्याचा प्रयत्न करतो, जे सामाजलक व्यवस्थेच्या महत्वाच्या गरजा (संपूर्ण समाज) पूर्ण करण्यासाठी योगदान देतात. संस्थापक लेखकांनी सामाजलक संस्थांवर लक्ष केंद्रलत केले जे अस्तलत्वाच्या गरजा कलंवा आवश्यक परलस्थलतीशी संबधलत आहेत. घटक कलंवा संस्था एकमेकांशी जोडलेले आणल एकमेकांवर अवलंबून आहेत असे मानले जाते. समाजाला प्रकाश्यात्मकपणे एकमेकांशी जोडलेल्या घटक तुकड्यांचा संग्रह म्हणून पहिले जाते. हे घटक अशी कार्ये करतात जी समाजाच्या अस्तलत्वासाठी आणल सातत्य राखण्यासाठी महात्वपूर्ण असतात. प्रत्येक घटक या देखभालीसाठी अनुकूल मार्गाने योगदान देतो. नंतरच्या समाजशास्त्राच्या लक्षात आले की, वलश्लेषतः जटील-भलन्न समाजांमध्ये काही संस्थांचे दीर्घकालीन परलणाम हानलकारक असतात. पारसनसच्या मते, सामाजलक रचना या विकृती (लेटन्सी) समावलष्ट करण्यास सक्षम असणे आवश्यक आहे. शेवटी, मर्टनचा असा वलश्वास आहे की संस्थांच्या भूमिका इतर पर्यायांद्वारे बदलल्या जातात. ज्यामुळे तणावांना संबोधलत केले जाऊ शकते, ज्यापैकी काही व्यवस्थामध्ये

नेहमीच उद्भवू शकतात. त्याच्या प्रकार्यात्मक विश्लेषणाच्या चौकटीत याचा अर्थ लावला जाऊ शकतो.

१.४ प्रश्न

- १) प्रकार्यवाद यावर टीप लिहा.
- २) स्पेन्सर चा प्रकार्यवाद थोडक्यात स्पष्ट करा.
- ३) एमिल दुर्खिम यांचे सर्व सिद्धांत प्रकार्यवादाचे प्रतिनिधित्व करतात. या विधानाची चर्चा करा.
- ४) मानवशास्त्रीय प्रकार्यवाद यावर टीप लिहा.
- ५) टोलकोट पारसन्स यांचा संरचना – प्रकार्यवादी दृष्टीकोन स्पष्ट करा.
- ६) मर्टन यांच्या मानवशास्त्रीय प्रकार्यवादावरील टीकेचा मागोवा घ्या.

१.५ संदर्भ

- १) Ritzer George, Sociological Theory, (5th Edition), McGraw-Hill, New Delhi 2011.
- २) गर्गे स. मा. (संपादित) भारतीय समाजविज्ञान कोश, समाज मंडळ, पुणे, १९८९.

संघर्ष दृष्टीकोन

प्रकरण रचना

- १ब.० उद्दिष्टे
- १ब.१ प्रस्तावना
- १ब.२ अभिजात सिद्धांतकार
- १ब.३ आधुनिक युगातील संघर्ष प्रवाह
- १ब.४ अभिजन सिद्धांत
- १ब.५ संघर्ष सिद्धांतातील वर्तमान प्रवाह
- १ब.६ सारांश
- १ब.७ प्रश्न
- १ब.८ संदर्भ

१ब.० उद्देश

हे एकक वाचल्यानंतर तुम्ही पुढील गोष्टी समजून घेऊ शकाल:

- समाजशास्त्रातील संघर्षाच्या कल्पनेचा परिचय;
- संघर्ष समाजशास्त्राचा शास्त्रीय दृष्टीकोन;
- प्रख्यात शिक्षणतज्ञांचे योगदान; आणि
- आधुनिक संस्कृतीशी संघर्ष सिद्धांताचे रूपांतर

१ब.१ प्रस्तावना

समाजशास्त्रीय सिद्धांतामध्ये सामाजिक एकतेच्या पारंपारिक संरचनात्मक सिद्धांतांपासून लवकर प्रस्थान झाले. प्रकार्यवाद आणि संघर्ष सिद्धांत यांच्यातील सर्वात मूलभूत फरक हा नाही की रचना किंवा बदल यापैकी एकतर अनुपस्थित आहे, परंतु यापैकी कोणते प्राधान्य घेतात हा फरकाचा मुद्दा आहे. जरी संघर्ष सिद्धांत प्रथम विसाव्या शतकात समाजशास्त्रीय सिद्धांतात स्वीकारला गेला आणि केवळ राल्फ डॅरेनडॉर्फ आणि कोझर यांच्या कार्यामुळे त्याला उप-शाखा म्हणून विशिष्ट पद प्राप्त झाले असले तरी, थ्युसीडाइड्स सारख्या प्राचीन ग्रीक विचारवंतांच्या काळापासून ते इतिहास लेखनात अव्यक्त आहे. संरचना आणि परिवर्तन हे दोन्ही सर्व सभ्यतेचे महत्त्वाचे पैलू आहेत, म्हणून संघर्ष सिद्धांत आणि प्रकार्यात्मक सिद्धांत दोन्ही विचारात घेतले जातात. संघर्ष आणि सामाजिक बदल केवळ विद्यमान संरचनांमध्येच होऊ शकतात, अशा प्रकारे आपण बदल शोधत असल्यास, आपल्याला एखाद्या अस्तित्वापासून, बदलत्या सामाजिक संरचनेपासून सुरुवात करणे

आवश्यक आहे. संघर्ष सिद्धांतकार, प्रकार्यवाद्यांच्या पेक्षा वेगळा असा विश्वास ठेवतात की संघर्ष हा सामाजिक संरचनेच्या केंद्रस्थानी असतो आणि तो अपरिहार्य बदलाकडे नेतो.

चांगल्या आणि नकारात्मक स्थिरतेसाठी तसेच असंघटित बदलासाठी संघर्षाकडे योगदानकर्ता म्हणून पाहिले जातो. अशा प्रकारे, सामाजिक ऐक्यभावाची संकल्पना आणि

प्रकार्यात्मक सिद्धांताप्रमाणेच संघर्ष सिद्धांतामध्ये स्थिरता दिसून येते; फरक एवढाच आहे की या संकल्पना कशा समजल्या जातात आणि सामाजिक संघटना आणि नातेसंबंध निर्मिती, देखभाल आणि बदल यांच्या स्पष्टीकरणात कशा वापरल्या जातात.

समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून व्यक्तीऐवजी सामाजिक गटांना मूलभूत घटक मानणे महत्त्वाचे आहे. दुसऱ्या शब्दांत सांगायचे तर, वैज्ञानिक भर वैयक्तिक संघर्षापेक्षा सामूहिक संघर्षावर केंद्रित आहे. संघर्ष सिद्धांत अशा गटांच्या ओळख आणि वर्गीकरणावर आधारित आहे ज्यात संभाव्य किंवा वास्तविक विरोधी संबंध असू शकतो.

त्याच्या सर्वात मूलभूत स्तरावर, संघर्ष सिद्धांत असे गृहीत धरतो की स्तरीकरण, असमानता आणि वर्चस्व सर्व सभ्यतांमध्ये अंतर्भूत आहेत. परिणामी, बहुसंख्य सामाजिक कृती विषमता टिकवून ठेवण्याच्या किंवा वर्चस्वाला आव्हान देण्याच्या इच्छेने प्रेरित होतात. असमानता आणि श्रेणीरचना हे दोन्ही सामाजिक संसाधनांच्या असमान वितरणामुळे उद्भवतात आणि वाढतात, जे संघर्षाचे एक प्रमुख कारण आहे. महत्त्वाच्या स्तरावर संघर्ष वाढवण्याची परिणती म्हणून, सामाजिक स्थित्यंतर घडू शकते, परिणामी संस्थात्मक तत्वांचा एक नवीन संच जो सामाजिक संसाधनांचे पुनर्वितरण सुरक्षित करतो त्याची निर्मिती होते. उदाहरणार्थ, रशियन क्रांतीमुळे राजेशाही उलथून टाकण्यात आली आणि साम्यवादी/समाजवादी प्रशासनाची स्थापना झाली. अभिजात वर्ग आणि सामान्य लोक यांच्यातील विरोधाभास टोकाला पोहोचला होता, परिणामी संपूर्ण रोमानोव्ह कुटुंबाची हत्या झाली आणि संपूर्ण सत्ता बदलली. असमानता हे असमान सत्ता वितरणाचे परिणाम आणि कारण देखील आहे.

परिणामी, संघर्ष सिद्धांतकार असमानता आणि पदानुक्रमाच्या गतिशील वैशिष्ट्यांबद्दल चिंतित आहेत. नंतरच्या पिढ्यांमधील संघर्ष सिद्धांतकारांनी विविध नियंत्रण आणि वर्चस्व संरचनांसह आधुनिक संस्कृतीमध्ये बसण्यासाठी अभिनव मार्गांनी सत्ता स्वीकारली. संघर्ष सिद्धांताला संबोधित करताना, विद्यार्थ्यांनी त्यांच्या पारिभाषिक निवडीमध्ये सावध असले पाहिजे कारण जे शब्द समान दिसतात परंतु त्याचे अर्थ भिन्न आहेत, जसे की भिन्नता आणि स्तरीकरण, तसेच विरोधाभास आणि संघर्ष. परिणामी, असमानता येईपर्यंत भेदभाव नेहमीच स्तरीकरण सूचित करत नाही, आणि विरोधाभास नेहमी संघर्ष सूचित करत नाही. जोपर्यंत ते सत्ता एकत्रीकरण आणि संघर्षाला चालना देत नाहीत, ज्यामुळे क्रियेस चालना मिळते. संघर्षाच्या संभाव्यतेचा अर्थ असा नाही की वास्तविक संघर्ष होईल, आणि जरी असे झाले तरीही, मोठ्या प्रमाणावर सामाजिक सुधारणा घडवून आणण्यासाठी संघर्षाची तीव्रता पुरेशी असू शकत नाही.

१ब.२ अभिजात सिद्धांतकार

संघर्षाचे पहिले सिद्धांत स्थूल-ऐतिहासिक स्वरूपाचे होते, जे समाजाच्या प्राथमिक सामाजिक गटांमधील संघर्षाच्या परिणामी उद्भवू शकणाऱ्या मोठ्या संरचनात्मक बदलांवर लक्ष केंद्रित करतात, जे सहसा विरोधी उद्दिष्टे असलेले हितसंबंधी गट देखील असतात. उत्क्रांती किंवा परिवर्तनाची ऐतिहासिक परिस्थिती या प्रणालीची शाश्वत वैशिष्ट्ये म्हणून ओळखली गेली जी नैसर्गिकरित्या विरोधी होती. कार्ल मार्क्स, एकोणिसाव्या शतकातील स्थूल समाजशास्त्रज्ञ, समाजाच्या विविध भागांमधील संघर्षाच्या वापरद्वारे सामाजिक क्रांतीचा सिद्धांत मांडणारे पहिले समाजशास्त्रज्ञ होते. त्यांच्या ऐतिहासिक भौतिकवादाच्या प्रबंधाने असमान आर्थिक वितरणामुळे समाजातील वर्गांमध्ये अस्तित्वात असलेल्या मूलभूत विरोधाभासावर आधारलेल्या सामाजिक परिवर्तनाच्या संघर्ष सिद्धांताच्या विकासाची अवस्था निश्चित केली. त्यांच्या मते, भांडवलदार वर्ग हा मालमत्तेच्या (किंवा भांडवलाच्या) मालकीमुळे निर्माण होतो आणि सर्वहारा वर्ग हे असे कामगार आहेत ज्यांच्या श्रमाचे बुद्धिर्वाना सत्तेत ठेवण्यासाठी शोषण केले जाते. कम्युनिस्ट मॅनिफेस्टोने शब्दबद्ध केल्याप्रमाणे राजकीय भाषेत याचा अर्थ 'आहे रे' आणि 'नाही रे' यांच्यातील संघर्ष असा केला गेला.

दुसरीकडे, मार्क्सने विचारवंत आणि इतिहासकार म्हणून अनेक ऐतिहासिक युगांचे वर्णन करण्यासाठी बरेच गुंतागुंतीच्या आणि सूक्ष्म वास्तवांचा शोध घेतला. त्यांचा सामाजिक उत्क्रांतीचा सिद्धांत देखील पूर्ववर्ती होता, कारण त्यांनी भाकीत केले होते की 'संरजामशाही भांडवलशाहीला मार्ग देईल (एक प्रक्रिया जी आधीच चालू होती), ज्याचे अनुसरण समाजवाद (खाजगी मालमत्तेच्या संकल्पनेचे उच्चाटन) करेल, ज्यामुळे सर्व वर्गीय विरोधाभास दूर करून समाजात स्थिरता येईल'. त्यांचा सिद्धांत हा राजकीयदृष्ट्या चुकीचा होता, परंतु द्वंद्ववादाचा संघर्ष दृष्टिकोन, स्थिरतेचा तिसरा टप्पा तयार करण्यासाठी विरोधी शक्तींची टक्कर किंवा इतिहासाची प्रेरक शक्ती म्हणून नवीन विरोधांची, द्वंद्वंची संघर्ष दृष्टिकोन पद्धत स्वीकारली गेली आणि ती समाजशास्त्रातील संघर्ष सिद्धांताचा मुख्य आधार आहे त्यासाठी आवश्यक होता. दुसरीकडे संघर्षाचा समाजशास्त्रीय सिद्धांत मोठ्या प्रमाणात गैर-राजकीय आहे; तो साम्यवाद, भांडवलशाही किंवा इतर कोणत्याही राजकीय तत्त्वज्ञानाचे समर्थन करत नाही. बदल घडवून आणणारे अनेक सामाजिक गट आणि प्रक्रिया ओळखणे, तसेच गतिशील दृष्टिकोनातून सामाजिक संरचना आणि त्यांच्या संघटनेचा सामान्य सिद्धांत विकसित करणे हे याचे ध्येय आहे.

मॅक्स वेबर हे नंतरचे महत्त्वाचे अभिजात सिद्धांतकार म्हणून ओळखले जातात. मार्क्सवादी सिद्धांतामध्ये त्यांचे महत्त्वपूर्ण योगदान हे स्थापित करण्यात होते की, 'आर्थिक वर्गाव्यतिरिक्त, गैर-आर्थिक स्थिती गट आणि शक्ती गट देखील होते जे सामाजिक स्तरीकरणासाठी जबाबदार होते'. वेबरला सामाजिक संघटनांच्या अनेक प्रकारांमध्ये विशेष रस होता कारण त्यांच्याद्वारेच संघर्ष आणि बंडाची महत्त्वपूर्ण शस्त्रे तयार केली जातात आणि त्यांच्याद्वारेच समाज आपल्या वर्चस्व आणि नियंत्रणाची शस्त्रे स्थापित करतो. परिणामी, वेबरने संघटनात्मक संरचनांचे तीन आदर्श प्रकार स्थापित केले: आदर्श-नमुने, नोकरशाही आणि देशभक्ती, जे राज्य, चर्च किंवा अर्थव्यवस्था यासारख्या वर्चस्वाच्या कोणत्याही स्वरूपात आढळू शकते. काही प्रकारचे वर्चस्व कसे स्वीकार्य होते आणि ते

शोषणात्मक आणि भेदभाव करणारे असले तरीही ते टिकून राहू शकतात हे दाखवून देण्यास वेबर सक्षम होते. सामान्य लोक चर्च आणि राज्यासारख्या संस्थांना कमीतकमी एका मर्यादेपर्यंत स्वीकारतील याची खात्री करण्यासाठी सामाजिक यंत्रणा आहेत, उदाहरणार्थ समाजीकरण, आणि त्यांना विरोध करणाऱ्या पर्यायी संस्थांनी प्रभावी होण्यासाठी त्यांची स्वतःची कायदा व्यवस्था आणि संरचना तयार केली पाहिजे.

प्रभावी होण्यासाठी, विरोधी शक्तींनीही संघटित होऊन अंतर्गत नोकरशाही स्थापन केली पाहिजे. नवीन राजकीय पक्षांसारख्या करिष्माई नेतृत्वापासून सुरू होणाऱ्या संघटना अखेरीस तर्कसंगत-कायदेशीर आणि अगदी पारंपारिक प्रकारच्या नेतृत्वापर्यंत स्थिरावतात. परिणामी, ते पुढच्या पिढीचे नेते (नोकरशाही) निवडू शकतात किंवा घराणेशाहीचे पालन करू शकतात (पारंपारिक). एक विशिष्ट धार्मिक सुधारणा, जसे की प्रोटेस्टंट सुधारणा (कॅथोलिक चर्चच्या विद्यमान आदेशांचा निषेध म्हणून प्रोटेस्टंट असे नाव देण्यात आले), मार्टिन ल्यूथर नावाच्या व्यक्तीच्या करिष्माई नेतृत्वामुळे उद्भवली, परंतु नंतर ती स्वतःची अंतर्गत नोकरशाही आणि दर्जा पदानुक्रम असलेली संस्था बनली. सध्याचे प्रोटेस्टंट चर्चचे नेते सामान्यतः करिष्मॅटिक नसून तर्कसंगत-कायदेशीर (चाचण्या घेणे आणि प्रशिक्षण घेणे) आहेत आणि फार क्वचितच अधिक औपचारिक आवश्यकतांसह करिष्मा दाखवितात.

ख्रिश्चन चर्चच्या फाळणीवरून या निषेधाच्या चळवळीत प्रचंड बदल झाले आणि हिंसक संघर्ष (आयर्लंडमध्ये) होता आणि अजूनही आहे हे तथ्य असूनही, नवीन स्वरूपे नित्यनियमित झाली आहेत आणि ती स्थिती आधारित पदानुक्रम स्थापित करतात. वेबरचा समाजशास्त्राच्या विकासावर कायमस्वरूपी प्रभाव पडला, जरी त्यानंतरच्या विद्वानांनी त्याच्या योगदानाचा विस्तार केला नाही आणि त्याऐवजी स्वतःच्या मार्गाचा पाठपुरावा केला.

लुईस कोसर हे शास्त्रीय संघर्ष सिद्धांताच्या विकासातील प्रमुख व्यक्तिमत्त्व होते. त्यांचा जन्म 1913 मध्ये बर्लिन येथे झाला आणि दुसऱ्या महायुद्धात जर्मन असल्याने फ्रेंच अधिकाऱ्यांनी तुरुंगात टाकण्यापूर्वी त्यांनी पॅरिसमधील सोबॉन येथे शिक्षण घेतले. त्यांना युनायटेड स्टेट्‌समध्ये आश्रय देण्यात आला आणि न्यूयॉर्कमधील कोलंबिया विद्यापीठातून त्यांनी पीएच.डी. प्राप्त केली, जिथे त्यांनी रॉबर्ट के मेर्टन यांच्या हाताखाली शिक्षण घेतले. वेबरचे अनुसरण करण्याऐवजी, कोसरने सिमेलचे अनुसरण करणे निवडले. त्यांचा असा विश्वास होता की 'संघर्ष हा केवळ समाजातच नाही, तर माणसातही असतो आणि तो आपल्या नैसर्गिक मानवी वर्तनाचा एक घटक आहे'. त्यांनी "निरपेक्ष" आणि "सापेक्ष" वंचितता या संज्ञा प्रस्तावित केल्या. जेव्हा एखाद्या मानवी समूहाला सर्व संसाधनांपासून वंचित ठेवले जाते जेथे सदस्य अस्तित्वात नसतात, तेव्हा याला संपूर्ण वंचित असे म्हणतात. त्यांच्याकडे अन्न, पिण्याचे पाणी, आरोग्य सेवा आणि घर यासारख्या मूलभूत गरजांचा अभाव असतो.

"सापेक्ष वंचित" हा शब्द अशा लोकांचा संदर्भ देतो ज्यांच्याकडे अधिक काही चांगले आहे परंतु तरीही त्यांच्याबद्दल विचार करण्यासाठी आणि त्यांची तुलना करण्यासाठी पुरेशी जगण्याची संसाधने आहेत ज्यांची तुलना खूप चांगली आहे. जेव्हा संपूर्ण समाज सुसज्ज असतो तरीही श्रीमंत आणि गरीब यांच्यात लक्षणीय फरक असतो, तेव्हा सापेक्ष वंचितता

निर्माण होण्याची शक्यता असते. निरपेक्ष दारिद्र्यात जगणारे लोक, जसे निरिक्षणात आले आहे, क्वचितच हिंसाचारात गुंततात कारण त्यांच्याकडे तसे करण्यासाठी संसाधने नसतात. उदाहरणार्थ, एकाकी ग्रामीण ठिकाणी उपाशी असलेल्या लोकांबद्दल आपण वारंवार ऐकतो, परंतु आपण त्यांच्याशी ते लढत असल्याबद्दल क्वचितच ऐकतो. तथापि, कोझरने सांगितल्याप्रमाणे, जेव्हा लोक निरपेक्ष ते सापेक्ष गरीबीकडे जातात तेव्हा संघर्षाची शक्यता वाढते.

उदाहरणार्थ, दलित चळवळ ग्रामीण भागातून उभी राहिली नाही जिथे अस्पृश्यांनी निर्मनुष्य जीवन जगले आणि अत्यंत दुःखाचे जीवन जगले, परंतु शहरी जिल्ह्यांमधून जिथे अस्पृश्यांनी निर्मम जीवन जगले आणि संपूर्ण यातना भोगल्या. याची सुरुवात शहरी औद्योगिक भागात झाली, जिथे ग्रामीण भागातील गरीब मजूर म्हणून स्थलांतरित झाले होते; गरीब आणि शोषित असूनही, त्यांच्याकडे काही रोख उत्पन्न होते, आणि त्यांनी औद्योगिक कामगार म्हणून मोठ्या गटांमध्ये काम केल्यामुळे, ते एकत्र जमून संघटित होऊ शकले. कारण बी. आर. आंबेडकर यांचे करिष्माई नेतृत्व. ते शहरांमध्ये गेले आणि शहरी जीवनाशी संपर्क साधल्यानंतरच त्यांना त्यांच्या शोषणाची जाणीव झाली आणि त्यांच्या राहणीमानाची तुलना करता आली.

कोझरने विविध सामाजिक परिस्थिती आणि संघर्ष विकास परिस्थितींमधून उद्भवणाऱ्या संघर्ष पातळीचे वर्गीकरण देखील केले. जेव्हा लोक व्यावहारिक आणि तर्कसंगत अशी उद्दिष्टे स्पष्टपणे परिभाषित करतात तेव्हा हिंसाचार वाढण्याची आणि टिकून राहण्याची शक्यता कमी असते. कारण अशी उद्दिष्टे चांगल्या प्रकारे परिभाषित आणि साध्य करण्यायोग्य आहेत, उदाहरणार्थ कामगारांसाठी जास्त वेतन किंवा शहरांमधील गरिबांसाठी चांगली राहण्याची परिस्थिती, मागण्या पूर्ण झाल्यानंतर तणाव दूर होणे इत्यादी. उदाहरणार्थ, संपावर असलेले कामगार संप मागे घेऊ शकतात. जेव्हा उद्दिष्टे भावनिकरित्या प्रेरित होतात आणि अतींद्रिय असतात, तेव्हा लढा अधिक हिंसक आणि चिकाटीचा बनतो. उदाहरणार्थ, धर्म, वांशिकता आणि उप-राष्ट्रवाद यावर दीर्घकाळ चाललेल्या लढाया घ्या. अशी भावनिकरित्या आकारलेली आणि गूढ उद्दिष्टे उत्तर आयर्लंडमधील कॅथोलिक आणि प्रोटेस्टंट यांच्यातील न सोडवता येणाऱ्या शत्रुत्वाप्रमाणेच निराकरण न करता येणारी असतात, जी वारंवार मोठ्या हिंसाचारात उफाळून येतात.

कोझरने, त्यांच्या काळातील कार्यात्मक शाळेचे अनुसरण करून, संघर्षाची कार्यात्मक वैशिष्ट्ये ओळखण्यासाठी, गटासाठी बाह्य आणि अंतर्गत अशा दोन प्रकारांमध्ये संघर्षाचे वर्गीकरण केले. अंतर्गत गट संघर्ष अनेकदा कमी तीव्रतेचा असतो परंतु वारंवार होतो. जेव्हा दोन (किंवा अधिक) संभाव्य विरोधी गट, जसे की युनायटेड स्टेट्समधील गोरे आणि काळे, भारतातील हिंदू आणि मुस्लिम, युनायटेड किंग्डममधील प्रोटेस्टंट आणि कॅथलिक, एकमेकांच्या जवळ राहतात, तेव्हा लहान प्रमाणात आणि नियमित चकमकी होण्याची शक्यता असते. तथापि, बहुतेक वेळा, अशा कमी-तीव्रतेचा हिंसाचार अंतर्गत कायदा आणि सुव्यवस्थेच्या प्रक्रियेद्वारे समाविष्ट केला जाऊ शकतो आणि तणाव कमी होतो, परिणामी शांततेचा कालावधी तुलनेने वाढतो. अशा छोट्या-छोट्या विवादांची चांगली बाजू ही आहे की यामुळे प्रशासकीय यंत्रणा चांगली संस्था आणि अधिक विकसित आचार निकष निर्माण होतात. सुधारित कामगार नियम, उदाहरणार्थ, कामगार आणि व्यवस्थापन यांच्यातील

वारंवार होणाऱ्या भडक्यांना प्रतिबंधित करतात, जे अर्थव्यवस्थेसाठी हानिकारक असू शकतात. बाह्य संघर्ष गटाची अंतर्गत एकसंधता मजबूत करण्यासाठी आणि अधिक स्पष्टपणे परिभाषित सीमा तयार करण्यासाठी देखील कार्य करते.

तुमची प्रगती तपासा.

१. संघर्ष सिद्धांत म्हणजे काय?
२. सापेक्ष वंचितता म्हणजे काय?

१ ब.३ आधुनिक युगातील संघर्ष प्रवाह

अगदी अलीकडच्या काळात, लंडन स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्सचे अनेक वर्षे संचालक असलेले जर्मन राल्फ डॅरेनडॉर्फ ज्यांनी संघर्ष समाजशास्त्राची मान्यताप्राप्त प्रवाह तयार केला, त्यांना समाजशास्त्रात "संघर्ष दृष्टीकोन" हा शब्द तयार करण्याचे श्रेय दिले जाते. डॅरेनडॉर्फचा असा विश्वास होता की तत्कालीन समाजशास्त्रीय सिद्धांतांवर आधारित आधुनिक, औद्योगिक भांडवलशाही समाजाचे स्पष्टीकरण देण्यासाठी मार्क्सवाद किंवा संरचनात्मक-कार्यक्षमता पुरेशी नव्हती. आधुनिक लोकशाहीमध्ये एकमत आणि एकात्मतेचे महत्त्व समजून घेण्याच्या अक्षमतेत मार्क्सवादाचे अपयश होते. शिवाय, पार्सन्स स्ट्रक्चरल फंक्शनलिझम बदल मान्य करतो, तर मार्क्सवादाच्या विरोधाभासाच्या सिद्धांताचे वर्णन विद्यमान संरचना गृहित धरल्याशिवाय करता येत नाही. परिणामी, कोणताही समाज, सर्व आधुनिक लोकशाहीमध्ये, एकात्मिक आणि संघर्षात्मक अशा दोन्ही घटकांशिवाय असू शकत नाही. मार्क्सवादाने वापरलेल्या द्वंद्वत्मक प्रतिमानापेक्षा सामाजिक संरचना किती गुंतागुंतीच्या आहेत हे सर्वात महत्त्वाचे आहे. आधुनिक समाजात बुद्धिवा आणि सर्वहारा वर्गापेक्षा अनेक प्रकारचे वर्ग आहेत, ज्याचे मार्क्सने समाजाचे मूलभूत विरोधाभास म्हणून चित्रण केले आहे. आता एका स्तराची सत्ता चालवण्याचा प्रश्न नाही तर दुसऱ्याचे शोषण करण्याचा ही प्रश्न नाही. कामगारांना आधुनिक औद्योगिक समाजात ट्रेड युनियन, सामूहिक सौदेबाजी आणि कायदेविषयक पुढाकारांचा पाठिंबा आहे. इतर संघटना, जसे की आंतरराष्ट्रीय कामगार संघटना आणि मानवाधिकार आयोग, विविध परिस्थितींमध्ये हस्तक्षेप करतात.

जॉइंट स्टॉक कंपन्यांच्या उदयामुळे खाजगी मालमत्तेची वैयक्तिक मालकी मोठ्या प्रमाणात कमी झाली आहे, ज्यामध्ये भांडवलदार मालकांव्यतिरिक्त, व्यवस्थापक आणि भागधारक महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात. "सामाजिक वर्गाद्वारे अशा व्यक्तींच्या संघटित किंवा असंघटित समूहांना समजले जाईल जे अत्यावश्यकपणे समन्वित संघटनांच्या अधिकार संरचनेतून उद्भवणारे आणि संबंधित असलेल्या प्रकट किंवा सुप्त हितसंबंध सामायिक करतात," डॅरेनडॉर्फ त्यांच्या उत्कृष्ट कृतीमध्ये म्हणजे 'औद्योगिक समाजातील वर्ग आणि वर्ग संघर्ष' (1959) मध्ये लिहितात. अव्यक्त आणि दृश्यमान हितसंबंधांच्या श्रेणीनुसार सामाजिक वर्ग नेहमीच संघर्ष गट असतात. डॅरेनडॉर्फ यांनी 'कमांड क्लास' आणि 'ओबे क्लास' यांमध्ये हितसंबंध ठेवणाऱ्या गटांमधील फरक आणि मालमत्ता आणि अधिकाराचे गुंतागुंतीचे स्वरूप यासाठी अधिक सामान्यीकृत स्तरावर भेद केला आहे आणि त्यामुळे वर्ग संघर्षाचा संदर्भ त्यांच्यामधील संघर्षाचा असेल, अधिकारासह आणि त्याशिवाय. 'तथापि,

या प्रस्तावाचा तोटा असा आहे की सामाजिक वर्ग केवळ विशिष्ट परिस्थितीत अस्तित्वात असतील, जसे काही लोक एका प्रदेशात प्रभारी असू शकतात परंतु दुसऱ्या प्रदेशात नाही. शिवाय, सामाजिक वर्ग समाजात अस्तित्वात असतील आणि त्यांचे संरचनात्मक महत्त्व गमावतील. परिणामी, डॅरेनडॉर्फने पदानुक्रमाच्या संरचनात्मक आणि स्थिर कल्पनेसाठी 'स्टॅटम' या शब्दाला प्राधान्य दिले आणि वर्ग ही वास्तविक समाजाची गतिशील घटना मानली.

गेरहार्ड लेन्स्की हा आणखी एक प्रभावशाली संघर्ष सिद्धांतकार आहे. विसाव्या शतकापर्यंत, समाजशास्त्रज्ञांना आर्थिक श्रेणी किंवा स्थिर स्तरीकरण म्हणून वर्ग या संकल्पनेपेक्षा समाजातील शक्तीचे वितरण आणि ते कसे उपयोजित करण्यात आले यात त्याला अधिक रस होता. लेन्स्कीने वर्णन केले आहे:- "सत्ता, विशेषाधिकार आणि स्थितीच्या बाबतीत तुलनात्मक स्थान असलेल्या समाजातील व्यक्तींचे एकत्रीकरण" म्हणून वर्ग रचना अधिक समकालीन समाजशास्त्रज्ञांना अधिक गतिमान आणि वैविध्यपूर्ण असलेल्या समाजातील शक्तीची गतिशीलता समजून घ्यायची होती, ज्यामध्ये निभावण्यासाठी अनेक भूमिका आणि शक्तीचे विविध स्रोत आहेत यात सत्ता कोणत्या पायावर विखुरली, तसेच कोणाला काय आणि का मिळाले हे स्पष्ट करण्याचा प्रमुख मुद्दा होता. परिणामी, वर्गाची कल्पना 'पॉवर क्लासेसने' ओलांडली आहे. आधुनिक समाजात अधिकार आणि नियंत्रणाचे स्तर आहेत आणि कॉर्पोरेट संस्थेप्रमाणेच, विविध स्तरांवर मोठ्या संख्येने लोक गुंतलेले असू शकतात.

प्रशासकीय जबाबदारी असलेल्या व्यवस्थापकांना ते योगदान देत असलेल्या नफ्याचा लाभ घेऊ शकत नाहीत परंतु कामगार दबाव आणण्यासाठी आणि कमाईचा एक भाग मिळविण्यासाठी सामूहिक कृती वापरू शकतात. परिणामस्वरूप, अधिकार आणि नियंत्रण हे नेहमी असे सूचित करू शकत नाही की समान लोक सर्व फायदे घेत आहेत. परिणामी, राइट यांनी वर्गाची व्याख्या बदलून मार्क्सच्या विनियोगाच्या संकल्पनेशी अधिक जवळून संरेखित केली आहे. "प्रथम वर्ग आणि सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे अतिरिक्त उत्पादन विनियोगाच्या संबंधांद्वारे आणि दुय्यम म्हणजे श्रम आणि अधिकाराच्या तांत्रिक विभागणीवरील नियंत्रण संबंधांद्वारे निर्धारित केले जातात." परिणामी, व्यवस्थापक आणि मालक वेगळे ठरतात. तथापि, जोपर्यंत सत्तेत असलेल्यांना वैधतेचे तत्त्व लागू होते, तोपर्यंत संघर्ष अनेकदा अव्यक्त असतो आणि दिसत नाही. परिणामी, आधुनिक समुदायांमध्ये, काही लोक त्यांच्या शिक्षण आणि योग्यतेमुळे नैसर्गिकरित्या अधिकारपदासाठी पात्र मानले जाऊ शकतात, तर इतर प्रश्न न करता त्यांचे आज्ञापालन करतील. परिणामी, प्राधिकरणाच्या कायदेशीरपणासाठी एक योग्य पाया समाजाची स्थिर स्थिती निर्माण करेल आणि जेव्हा अशा न्याय्य कारणांना आव्हान दिले जाईल किंवा प्रश्न केला जाईल तेव्हा संघर्ष उद्भवू शकतो.

१ब.४ अभिजन सिद्धांत

सामाजिक-आर्थिक वर्ग आणि परिणामी समाजातील संघर्ष स्पष्ट करण्यासाठी लेन्स्की आणि डॅरेनडॉर्फ सारख्या विद्वानांनी अभिजन वर्गाची ओळख करून दिली. विल्फ्रेडो पॅरेटो, एक अर्थशास्त्रज्ञ आणि राजकीय शास्त्रज्ञ (1848 मध्ये इटालियन वडील आणि फ्रेंच आई यांच्या पोटी जन्मलेले) ज्यांचे शैक्षणिक जीवन फ्लॉरेन्समध्ये भरभराटीस आले, त्यांना

अभिजन सिद्धांताच्या शोधाचे श्रेय दिले जाते. पॅरेटो हे एक शास्त्रीय सिद्धांतवादी देखील होते ज्यांचा समाज आणि सामाजिक प्रणालींवर, त्यांच्या नैसर्गिक समतोल स्थितीत, विश्वास होता. अँडम स्मिथच्या नेतृत्वाखाली त्यांनी उदारमतवादी तत्त्वज्ञान आणि राज्य नियंत्रणाविरुद्धच्या मुक्त व्यापाराचा पुरस्कार केला. त्यांनी सत्ता हे भ्रष्टाचार आणि द्वेषाचे प्रकटीकरण म्हणून पाहिले आणि राज्य हे या सर्वांचे प्रकटीकरण म्हणून पाहिले. सर्व फरक आणि स्तरीकरणासोबतच त्यांनी असमान क्षमता, वय, लिंग, शारीरिक सामर्थ्य आणि आरोग्य, तसेच जननक्षमता आणि प्रजननक्षमता यासारख्या लोकसंख्याशास्त्रीय वैशिष्ट्यांना देखील कारणीभूत ठरविले. परिणामी, विवाद, विरोधाभास आणि लढाया अटळ आणि नैसर्गिक होत्या. जरी समाजशास्त्रज्ञांना हे समजले तरी त्यांना रोखण्यासाठी ते काहीही करू शकत नव्हते. समाज नेहमी बदलत असतो हे त्याने ओळखले असले तरी, ते रेखीव वाढीवर विश्वास ठेवत नाही, चढउतार आणि वक्रांमधून बदल व्यक्त करण्यास प्राधान्य देतो. यामध्ये, इतर सर्व क्षेत्रांप्रमाणेच, त्याचा संघर्ष सिद्धांत जवळजवळ भिन्न आहे

मार्क्सच्या विरुद्ध, त्यांनी आर्थिक किंवा संघटनात्मक विचारांना कोणतेही कारण जोडले नाही, तर त्याऐवजी नैसर्गिक कारणांवरून प्रत्येक गोष्टीला दोष देऊन मानवी स्वभावाला दोष दिला. त्यांनी अभिजात वर्गाचे वर्णन अशा व्यक्ती म्हणून केले जे समूह किंवा वर्गातून इतरांवर वर्चस्व गाजवायचे. उच्चभ्रूंना सत्तेत राहण्याचा एकमेव मार्ग आहे जो म्हणजे त्यांना उलथून टाकण्याचा प्रयत्न केला तरी, बळाचा वापर करून विरोधकांना मारणे किंवा त्यांना त्यांच्याच गोटात सामावून घेणे ही प्रक्रिया, ज्याला तो 'एंडोस्मोसिस' म्हणतो, ही एक सामाजिक अभिसरण प्रक्रिया आहे ज्यामध्ये व्यक्ती सामाजिक शिडीवर जातात तर समाजाची वर्ग रचना अपरिवर्तित राहते.

लेन्स्कीने चार प्रकारचे अभिजात वर्ग स्थापित केले, परंतु संघर्ष दृष्टीकोन मांडणाऱ्या पॅरेटोने त्यांना त्यांच्या जन्मजात स्वभावाच्या दृष्टीने आधीच ओळखले होते. पॅरेटोच्या नामकरणात, चार प्रकारचे अभिजात वर्ग आहेत: जबरदस्ती अभिजात वर्ग (सिंह), प्रवृत्त अभिजात वर्ग (कोल्हे), तज्ञ अभिजात वर्ग (घुबड) आणि कमांडिंग अभिजात वर्ग (अस्वल). वास्तविक जीवनात, हे आदर्श प्रकार आहेत (वेबर), आणि ते ओव्हरलॅप होऊ शकतात. परिणामी, एक विशेषज्ञ कमांडिंग आणि जबरदस्ती दोन्ही असू शकतो. कोणीतरी जो प्रवृत्त करतो, म्हणजे, रणनीती वापरतो, तो कमांडिंग देखील असू शकतो, इत्यादी. डॅरेनडॉर्फने प्रस्तावित केलेले आदेश आणि पालन वर्ग हे उच्चभ्रू आणि शासित वर्गांच्या समान सूत्राचे पालन करतात.

जॉन स्कॉट (2001) च्या मते शास्त्रीय अभिजात अभिजन कल्पना निरूपयोगी आहे कारण ती जास्त समावेशक आहे. परिणामी, डॅरेनडॉर्फ आणि पॅरेटो यांसारख्या व्यापक श्रेणींवर चर्चा करताना, अत्याधिक सर्वसमावेशक शक्तीची व्याख्या तिची प्रासंगिकता गमावते. पोलिशनल स्टडीज, अधिक डायनॅमिक श्रेण्यांनी बदलले पाहिजे, असा दावा त्यांनी केला. शिवाय, शक्तीची व्याख्या केवळ त्याच्या प्रभावाच्या दृष्टीने केली पाहिजे. परिणामी, खऱ्या सामाजिक शक्तीचे असे वर्णन केले जाऊ शकते की 'सामर्थ्यवान लोकांच्या वर्तनावर प्रभाव पाडण्याचा हेतुपुरस्सर प्रयत्न करणारी शक्ती'.

परिणामी, कौशल्य किंवा प्रतिष्ठेच्या दृष्टीने खऱ्या अभिजात वर्गाची व्याख्या करता येत नाही; त्याऐवजी, ते अशा व्यक्तींपुरते मर्यादित असले पाहिजे जे खरोखर शक्ती वापरू शकतात किंवा ज्यांच्याकडे शक्ती वापरण्याची क्षमता आहे. कारण सत्ता शून्यात चालवली जाऊ शकत नाही, अभिजात सिद्धांत किंवा सामाजिक शक्तीची संकल्पना केवळ दोन पक्षांच्या संदर्भात कल्पना केली जाऊ शकते: जे त्याचा वापर करतात आणि जे त्याच्या अधीन आहेत. परिणामी, सत्ता संबंध हे अंतर्निहित असममित असतात, ज्यात किमान दोन विरोधी हितसंबंध आणि अजेंडा असतात. उच्चभू सिद्धांत हा मूलतः संघर्षाचा सिद्धांत आहे कारण तो पदानुक्रमावर आणि सामाजिक शक्तीच्या वापरावर भर देतो.

तुमची प्रगती तपासा

1. अभिजन सिद्धांत थोडक्यात स्पष्ट करा?

१ब.५ संघर्ष सिद्धांतातील वर्तमान प्रवाह

अलिकडच्या वर्षात, संघर्ष सिद्धांत रिलेशनल स्ट्रक्चर्सपासून दूर आणि संस्थात्मक संरचनांच्या सांस्कृतिक बांधणीकडे वळले आहेत. मिशेल फूकॉल्ट, विसाव्या शतकातील सर्वात प्रमुख विचारवंतांपैकी एक आहेत ज्यांनी सत्तेबद्दल आपण विचार करण्याच्या पद्धतीमध्ये क्रांती घडवून आणली. शक्तीच्या इतर सर्व पारंपारिक समजांच्या विपरीत, फूकॉल्टचा असा विश्वास होता की शक्ती समाजात पसरलेली असते, विशिष्ट कलाकार किंवा वर्गात केंद्रित नसते. शक्ती विध्वंसक असण्याची गरज नाही; याचा उपयोग विकास आणि उत्पादनासाठी सांप्रदायिक प्रयत्नांचा भाग म्हणून देखील केला जाऊ शकतो. केशिका शक्ती हा एक शब्द होता जो फूकॉल्टने प्रसरण पावलेल्या शक्तीचे वर्णन करण्यासाठी तयार केला होता आणि कोणत्याही परिस्थितीमध्ये आणि कोणीही वापरू शकतो. मित्रांच्या समुहामध्येही, एकच व्यक्ती संकटाच्या परिस्थितीत आज्ञा ग्रहण करू शकते, जसे की पिकनिकला कोणी आजारी पडल्यावर किंवा शाळेच्या बसला अपघात झाला तर इ. फूकॉल्टच्या मते, प्रत्येक कनेक्शनमध्ये संघर्ष, वाटाघाटी आणि विरोधाभास असतात. जॉन स्कॉटच्या मते, शक्तीची साधारणपणे दोन प्रकारचे प्रभाव असलेली व्याख्या केली जाऊ शकते. 'प्रेरक प्रभाव' जो युक्तिवाद, आवाहन आणि तर्काद्वारे कार्य करतो आणि सुधारात्मक प्रभाव, जो दंड आणि प्रोत्साहनांद्वारे कार्य करतो यापैकी पहिल्या म्हणजेच प्रेरक प्रभावाचे दोन प्रकारांमध्ये वर्गीकरण केले आहे: बळजबरी आणि हाताळणी, तर नंतरचे दोन प्रकारांमध्ये विभागले गेले आहे: अर्थ आणि कायदेशीरपणा. नंतरचे कार्य सामायिक संज्ञानात्मक अर्थ आणि मूल्य वचनबद्धतेद्वारे कार्य करते आणि सांप्रदायिक विश्वासाने प्रभावी केले जाते. याचा अर्थ असा नव्हे की नंतरचे शोषण करणारे नाही किंवा ते पदानुक्रम वाढवत नाही, परंतु यामुळे लोकांचा वेगळ्या पद्धतीने विश्वास बसतो. कारण परिस्थितीचे सत्य लपविणे शक्य आहे, नंतरची प्रक्रिया संघर्ष नियंत्रित करण्यास आणि कोणत्याही प्रकारच्या निषेधास प्रतिबंध करण्यास सक्षम आहे.

त्याच्या संपूर्ण लेखनात, फूकॉल्टने हे दाखवून दिले की नियंत्रणाची सर्वात यशस्वी यंत्रणा कशी पुरेशी स्पष्ट नाही. रँडल कॉलिन्स (1975) संघर्ष सिद्धांताच्या स्थूल स्तरावर सूक्ष्म परिमाण जोडतात. त्याने, फूकॉल्टप्रमाणे, अस्तित्वाच्या दैनंदिन प्रक्रियेत संघर्ष पाहिला.

एकीकडे, सर्व नातेसंबंध शत्रुत्व, वर्चस्व आणि संघर्षाच्या काही स्तरांवर स्थापित केले जातात आणि दुसरीकडे, एकतेचे नमुने आहेत. शास्त्रीय संघर्ष सिद्धांतकारांच्या व्यापक सामान्यीकृत मेटाथिअरीच्या विरुद्ध, कॉलिन्स सारख्या अधिक आधुनिक संशोधकांनी वास्तविक पुराव्यावर आणि अधिक आधारभूत सिद्धांतावर भर ठेवला. कॉलिन्सने गॉफमनच्या परस्परसंवाद विधी मॉडेलचा वापर केला, ज्यामध्ये फ्रंट स्टेज आणि बॅक स्टेज कामगिरीच्या कल्पना समाविष्ट होत्या. फ्रंट-स्टेज शो करताना मानव वापरत असलेली ही तंत्रे आहेत. गॉफमनच्या म्हणण्यानुसार, सर्व सामाजिक संपर्क, स्टेज परफॉर्मन्ससारखेच आहे, कारण आपल्यापैकी बरेच जण ढोंग करतात आणि बोलतात आणि ते करतात जे करण्याचा आपला हेतू नसतो. परिणामी, ज्यांना आज्ञा पाळण्याचे आदेश दिले जातात ते त्यांच्या अंतःकरणात राग ठेवत बाहेरून तसे करू शकतात.

"बॅकस्टेज परफॉर्मन्स" हा शब्द अशा घटनांना सूचित करतो ज्यामध्ये आम्ही आमचे रक्षण करतो आणि खुलेपणाने गप्पा मारतो आणि परफॉर्म करतो. परिणामी, एखादा माणूस त्याच्या नियोक्त्याच्या आदेशांचे पालन करू शकतो आणि सार्वजनिकपणे त्याच्या अधीन राहू शकतो, अगदी सार्वजनिकरित्या त्याचे कौतुक करतो. तो आपल्या पत्नीसोबत घरी असतो तेव्हा, तो त्याच्या बॉसला शिवीगाळ करून आणि त्याला मूर्ख म्हणवून आपली निराशा व्यक्त करू शकतो. परिणामी, कार्यप्रदर्शन विधी वास्तविक भावना आणि वैमनस्य लपवतात. त्याच वेळी, एकत्र जेवणे किंवा कामात एकमेकांना मदत करणे यासारख्या एकता विधींद्वारे समानतेमध्ये एकता राखली जाते. परिणामी, संघटनात्मक रचनेची गुंतागुंत सत्तेच्या लढाईने आकार घेते, जी विध्वंसक असू शकते परंतु अधूनमधून पसरते. परिणामी, ऑफिसमधील तणाव बॉसच्या अधिकाराला उघडपणे नकार देण्यापर्यंत वाढू शकतो किंवा कामाच्या ठिकाणी संप होऊ शकतो. आज विद्वानांना वास्तविक जगाच्या परिस्थितीत संघर्ष आणि नियंत्रणाच्या सूक्ष्म-प्रक्रिया शोधण्याची अधिकाधिक चिंता आहे. मायक्रोप्रोसेस सिद्धांतकारांना मोठ्या वर्गात लोकांचे वर्गीकरण करण्यापेक्षा स्टेटस ग्रुप्स आणि संसाधने आणि शक्तीच्या लढाईत विविध भूमिका पार पाडणाऱ्या लोकांची अधिक अत्याधुनिक आणि कसून तपासणी करण्यात अधिक रस असतो.

१ब.६ सारांश

विद्यार्थ्यांने या कोर्समध्ये समाजाची संघटना, संसाधन वितरण आणि शक्ती विभागणी यावर लक्ष केंद्रित करणाऱ्या कल्पना जाणून घेतल्या आहेत. कोणत्याही मानवी समाजात प्रत्येकजण कधीच समान नसतो, कदाचित सर्वात सोपा वगळता, आणि लहान समाजात असताना, लोकांना सामान्यतः दिलेल्या नियमांनुसार वाटप केले जाते, इतर बहुतेक समाजांमध्ये, संसाधनांचे नियंत्रण आणि वितरण; कोणाला काय आणि कसे मिळते याविषयीचे प्रश्न समाजाच्या संघटनेच्या संरचनेद्वारे निश्चित केले जातात, जी नेहमीच स्तरिकृत असते. काही विद्वानांचा असा विश्वास आहे की असमानता हा जीवनाचा अपरिहार्य भाग आहे, तर इतरांचा असा विश्वास आहे की आपण त्यावर मात करू शकतो आणि अधिक निष्पक्ष आणि न्याय्य समाज प्राप्त करू शकतो. पॅरेटो हे पहिल्या प्रकाराचे उदाहरण आहे, तर कार्ल मार्क्स हे दुसऱ्या प्रकाराचे उदाहरण आहे.

आपण पाहिल्याप्रमाणे, संघर्ष सिद्धांताची उत्पत्ती वारंवार कार्ल मार्क्सच्या वर्ग सिद्धांताशी जोडली जाते. नंतरच्या शिक्षणतज्ञांनी, जरी सैद्धांतिकदृष्ट्या युद्ध करणाऱ्या पक्षांच्या द्वंद्वत्मक विरोधी शक्तींना मान्य केले असले तरी, त्यांच्या स्वभावावर मतभेद झाले. अनुभव, ज्ञान, राजकीय डावपेच आणि लिंग, रंग आणि वांशिकता यासारख्या इतर घटकांसह समाजातील शक्तीच्या इतर अनेक प्रकारांना मान्यता देण्याच्या बाजूने अर्थव्यवस्थेचा किंवा मालमत्तेच्या मालकीचा एकच निकष सोडण्यात आला. आम्ही कॉर्पोरेट, सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रम आणि संयुक्त स्टॉक होल्डिंग कंपन्यांच्या युगात प्रवेश केला आहे, जेथे नवीन युगाच्या भांडवलशाही समाजाच्या आगमनामुळे, संस्थेच्या वेगवेगळ्या ठिकाणी मालकी, अधिकार आणि नियंत्रण असू शकते, ज्या मार्क्सने मांडलेल्या संकल्पनेपेक्षा लक्षणीय / भिन्न आहेत. विविध प्रकारच्या शक्तींना प्राधान्य देण्यासाठी विद्वानांनी विविध पद्धती वापरल्या आहेत. काहींना अधिकार आणि कायदेशीरपणाचा स्रोत म्हणून शक्ती समजते, तर काहींना बळजबरीचा एकमेव स्रोत आणि लोकांना हवे ते करण्यास भाग पाडण्याची क्षमता म्हणून त्याकडे ते पाहतात. पारंपारिक संघर्ष सिद्धांत निसर्गात स्थूल-ऐतिहासिक असले तरी, मोठ्या उत्क्रांतीवादी सामाजिक बदलांवर आणि त्यांच्या कारणात्मक चलांवर लक्ष केंद्रित करून, समकालीन प्रवृत्ती त्यांच्या दैनंदिन अभिव्यक्तीच्या दृष्टीने संघर्ष तपासण्याकडे वळल्या आहेत. अलीकडील सिद्धांतकारांनी अभिव्यक्तीला प्राधान्य दिले आहे. अनुभवजन्य चौकशी आणि विशिष्ट ठिकाणी विरोधाभास, संघर्ष आणि त्यांचे परिणाम यांच्या सूक्ष्म-प्रक्रिया शोधणे हे अलीकडील सिद्धांतकारांचे वैशिष्ट्य आहे.

संघर्ष सिद्धांतकारांना केवळ संघर्षाच्या अभ्यासातच नव्हे तर संघर्षाच्या तोडण्यात तसेच सामाजिक एकता आणि सामाजिक समतोल जपण्यातही रस असतो. फंक्शनलिस्टमधील त्यांच्यातील प्राथमिक फरक हा आहे की ते संभाव्य संघर्षाच्या पार्श्वभूमीवर समतोल आणि सातत्य कसे जतन केले जाते याचा तपास करतात, जे अपरिहार्य पदानुक्रम, असमानता आणि शोषणामुळे उद्भवते जे सर्व समाजांमध्ये अंतर्निहित आहे, केवळ अंशांमध्ये भिन्न आहे. परिणामी, संघर्ष सिद्धांतवादी संघर्ष हा सामाजिक आणि संघटनात्मक परस्परसंवादाचा नैसर्गिक आणि मूलभूत भाग मानतात. परिणामी, समाजाची संघटनात्मक रचना बदलून स्थिरता राखण्याच्या एका स्थितीतून दुसऱ्या स्थितीत संक्रमण होते. हे गट संघर्षाचे खरे स्वरूप कमी करण्यासाठी किंवा लपविण्याचा प्रयत्न करतात, जे सतत उपस्थित असते परंतु नेहमीच स्पष्ट नसते. संघर्ष सिद्धांत हा मूलतः सामाजिक संघटना आणि सर्वसाधारणपणे वर्तनाचा अभ्यास आहे, शास्त्रज्ञ मॅक्रो-ऐतिहासिक किंवा परिस्थितीजन्य अनुभवजन्य दृष्टीकोन वापरतात की नाही हा प्राथमिक पद्धतशीर फरक आहे जो समस्या समजून घेण्याच्या आणि समस्येचे स्रोत शोधण्याच्या दृष्टीने द्वंद्व सिद्धांत विषमता, स्तरीकरण आणि पदानुक्रमाच्या अभ्यासात विशेष प्रभावी ठरला आहे. एकंदरीत, संघर्षाचा सिद्धांत असमानता कमी करण्यासाठी किंवा दूर करण्यासाठी वापरला जाऊ शकतो, परंतु कल्पना हेतुपुरस्सर आणि राजकीय नसतात.

१ ब.७ प्रश्न

१. संघर्ष विचारसरणीचे तपशीलवार वर्णन करा.
२. संघर्ष सिद्धांताचे सध्याचे प्रवाह काय आहेत?

१ ब.८ संदर्भ

1. Collins, Randal. (ed). (1994). *Four Sociological Traditions*. Oxford: Oxford University Press.
2. Collins, Randall. (2004). *Interaction Ritual Chains*. Princeton: Princeton University Press.
3. Coser, Lewis. (1956). *The Functions of Social Conflict*. Routledge. 52
4. Dahrendorf, Ralph. (1959). *Class and Class Conflict in Industrial Society*. Stanford: Stanford University Press.
5. Foucault, Michel. (1975). *Discipline and Punish*. London: Allen Lane.
6. Giddens, Anthony. (1976). *New Rules of Sociological Method*. Cambridge: Polity Press.
7. Giddens, Anthony. (1979). *Central Problems in Social Theory*, London: MacMillan.
8. Lenski, Gerhard. (1966) (Reprint 1984). *Power and Privilege: A Theory of Social Stratification*. North Carolina: University of North Carolina Press.
9. Mills, C Wright. (1956). *The Power Elite*. New York: Oxford University Press.
10. Pareto, Vilfred. (1916) (Reprint 1963). *A Treatise on General Sociology*. New York: Dover.
11. Poulantzas. (1975). *Classes in Contemporary Capitalism*. London: New Left Books.
12. Ritzer, George (ed.). (1990). *Frontiers of Social Theory: The New Synthesis*. New York: Columbia University Press.
13. Scott, John. (2001). *Power*. Cambridge: Polity Press.

प्रतिकात्मक आंतरक्रियावाद (Symbolic Interactions)

प्रकरण रचना

२.० उद्दिष्टे

२.१ परिचय: प्रतीकात्मक आंतरक्रियावाद

२.२ जॉर्ज हर्बर्ट मीड

२.२.१ सारांश

२.३ ब्लूमर आणि शिकागो शाळा

२.४ गॉफमन आणि नाटकीय दृष्टीकोन

२.४.१ आश्रय: मानसिक रुग्ण आणि इतर कैद्यांच्या सामाजिक परिस्थितीवर निबंध.

२.४.२ कलंक: बिघडलेल्या ओळखीच्या व्यवस्थापनावर नोट्स.

२.४.३ गॉफमनची टीका

२.४.४ समकालीन महत्त्व

२.५ प्रतिकात्मक आंतरक्रियावादा वरिल टीका

२.६ सारांश

२.७ शब्दकोष

२.८ प्रश्न

२.९ संदर्भ/अतिरिक्त वाचन

२.० उद्दिष्टे

- प्रतीकात्मक आंतरक्रियावादाचे मुख्य सिद्धांत समजून घेणे.
- जी.एच. मीडच्या योगदानाबद्दल अंतर्दृष्टी प्राप्त करण्यासाठी प्रतीकात्मक आंतरक्रियावादाची चर्चा करणे.
- एव्हिंग गॉफमनच्या नाटयशास्त्रीय दृष्टिकोनाचे मूल्यांकन करणे.
- एव्हिंग गॉफमनचे योगदान समजून घेणे आणि ते स्वीकारणे.

२.१ प्रास्तावना:

प्रतिकात्मक आंतरक्रियावाद

१९ व्या शतकाच्या शेवटी, सामाजिक सिद्धांतकारांनी समाजाच्या मोठ्या प्रमाणावर संरचनांशी व्यक्तीच्या नातेसंबंधाच्या गुंतागुंतीवर लक्ष केंद्रित केले. प्रतिकात्मक आंतरक्रियावाद हा एक दृष्टीकोन आहे जो आंतरक्रियावादाचे स्वरूप, सामाजिक कृतीचे नमुने आणि सामाजिक संबंध यावर जोर देतो आंतरक्रियावाद अशा व्यक्तींशी विश्लेषणाचे एक एकक म्हणून ओळख जाते जे केवळ प्रतिक्रिया देत नाहीत तर ते समजून घेतात, कृती करतात. व्यक्तीकडे केवळ मनच नाही तर स्वतः देखील आहे जी एक सामाजिक प्रक्रिया आहे जी सामाजिक अनुभव आणि क्रियाकलाप दरम्यान उद्भवते. परस्परसंवादाची संपूर्ण प्रक्रिया तयार केलेल्या अर्थासह प्रतीकात्मक आहे- आपण इतरांशी जे संवाद साधतो त्याचे अर्थ, सामाजिक जगाची आपली व्याख्या आणि वास्तविकतेचा आपला अनुभव आणि प्रतिसाद परस्परसंवादाच्या प्रक्रियेत विकसित होतो.

हर्बर्ट ब्लूमर हे प्रतीकात्मक आंतरक्रियावादाच्या प्रमुख विचारवंतांपैकी एक होते. युरोपमधील समाजशास्त्रज्ञ जॉर्ज सिमेल यांनी समाजातील मॅक्रो स्ट्रक्चर्स अस्तित्वात राहण्यासाठी व्यक्तींमध्ये अस्तित्वात असलेल्या सामाजिक आंतरक्रियावादाचा अभ्यास केला. प्रतिकात्मक आंतरक्रियावादावर वेबरच्या वर्स्टेहेनच्या कल्पनांचा प्रभाव होता. वेबरचा समाजशास्त्रातील चिंतेचे मुख्य मुद्दे हेतुपुरस्सर, अर्थपूर्ण आणि प्रतीकात्मक सामाजिक कृती होते. अमेरिकन समाजशास्त्रज्ञांच्या पहिल्या पिढीला मोठ्या प्रमाणात सामाजिक संरचना आणि प्रक्रिया जसे की वर्ग, राज्य, कुटुंब, धर्म वैयक्तिक संबंधांशी जोडलेले होते हे समजले. हर्बर्ट ब्लूमर- ज्याने प्रतिकात्मक आंतरक्रियावाद हा शब्दप्रयोग केला म्हणून प्रतीकात्मक आंतरक्रियावादाचे प्रमुख शिल्पकार मानतात: 'प्रतीकात्मक आंतरक्रियावाद हा शब्द अर्थातच, मानवांमध्ये घडणाऱ्या परस्परसंवादाच्या विलक्षण आणि विशिष्ट वैशिष्ट्याला सूचित करतो. प्रतीकात्मक आंतरक्रियावादचे वैशिष्ट्या वस्तुस्थितीमध्ये आहे की मानव केवळ एकमेकांच्या कृतींवर प्रतिक्रिया देण्याऐवजी एकमेकांच्या कृतींचा अर्थ लावतात किंवा 'परिभाषित' करतात. अशाप्रकारे, मानवी प्रतीकात्मक आंतरक्रियावाद चिन्हांच्या वापराद्वारे, व्याख्याद्वारे किंवा एकमेकांच्या कृतींचा अर्थ निश्चित करून मध्यस्थी केली जाते. ही मध्यस्थी मानवी वर्तनाच्या बाबतीत उत्तेजना आणि प्रतिसाद यांच्यातील स्पष्टीकरणाची प्रक्रिया समाविष्ट करण्यास समतुल्य आहे' (अब्राहम १९८२: २१०). प्रतिकात्मक आंतरक्रियावादाच्या सर्व प्रकारांचा असा दृष्टिकोन आहे की मानव इतर मानवांशी प्रतीकात्मक आंतरक्रियावादाच्या प्रक्रियेत त्यांची वास्तविकता तयार करतो.

प्रतिकात्मक आंतरक्रियावाद हा हर्बर्ट ब्लूमर, मॅनफोर्ड कुहन आणि गॉफमन यांच्या कल्पनांद्वारे दर्शविला जातो. प्रतीकात्मक आंतरक्रियावादाच्या विकासात योगदान देणाऱ्या असंख्य विचारवंतांपैकी सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे चार्ल्स हॉर्टन कूली आणि जॉर्ज हर्बर्ट मीड हे आहेत.

काही प्रतीकात्मक आंतरक्रियावादी (ब्लुमर, 1969); मनिस आणि मेल्टझर, 1978; ए. प्रतीकात्मक आंतरक्रियावाद
रोज, 1962; स्नो, 2001) यांनी सिद्धांताच्या मूलभूत तत्वांची मुल्यमापन करण्याचा प्रयत्न
केला आहे. प्रतीकात्मक आंतरक्रियावादाची मूलभूत तत्वे पुढील प्रमाणे आहेत:

१. मानवांमध्ये, प्राण्यांच्या विपरीत, विचार करण्याची क्षमता आहे.
२. विचार करण्याची क्षमता सामाजिक आंतरक्रियावादाद्वारे आकार घेते.
३. सामाजिक आंतरक्रियावादात लोक अर्थ आणि चिन्हे शिकतात जे त्यांना त्यांच्या
विशिष्ट मानवी क्षमतेचा विचार करण्यासाठी वापर करण्यास अनुमती देतात.
४. अर्थ आणि चिन्हे लोकांना विशिष्ट मानवी कृती आणि आंतरक्रियावादात व्यस्त
ठेवण्यास सक्षम करतात.
५. लोक त्यांच्या परिस्थितीच्या व्याख्येच्या आधारे कृती आणि आंतरक्रियावादात वापरत
असलेले अर्थ आणि चिन्हे बदलू किंवा बदलू शकतात.
६. लोक स्वतःशी संवाद साधण्याच्या त्यांच्या क्षमतेमुळे हे बदल आणि रूपांतर करण्यास
सक्षम आहेत, ज्यामुळे त्यांना संभाव्य कृतींचे परीक्षण करणे, त्यांचे सापेक्ष फायदे आणि
तोटे यांचे मूल्यांकन करणे आणि शेवटी एक निवडणे शक्य होते.
७. क्रिया आणि आंतरक्रियावादाचे परस्परसंबंधित नमुने गट आणि समाज बनवतात.

मानवाकडे विचार करण्याची क्षमता आहे ही महत्त्वाची धारणा प्रतीकात्मक
परस्परसंवादाला त्याच्या वर्तनाच्या मुळापासून वेगळे करते. विचार करण्याची क्षमता
मनामध्ये अंतर्भूत आहे, परंतु प्रतीकात्मक संवादकारांची मनाची काहीशी असामान्य
संकल्पना चेतनेच्या समाजीकरणातून उद्भवलेली आहे. ते शारीरिक मेंदूपासून वेगळे
करतात. प्रतीकात्मक संवादकारांच्या मते मन ही वस्तू किंवा भौतिक रचना नसून एक
सतत चालणारी प्रक्रिया आहे. ही एक अशी प्रक्रिया आहे जी स्वतः उत्तेजन आणि
प्रतिसादाच्या मोठ्या प्रक्रियेचा भाग आहे. मन हे प्रतीकात्मक आंतरक्रियावादाच्या इतर
प्रत्येक पैलूशी संबंधित आहे, ज्यात समाजीकरण, अर्थ, चिन्हे, स्वतः, आंतरक्रियावाद
आणि अगदी समाज (रिट्झर 2011: 370) यांचा समावेश आहे. माणसे वस्तूंच्या
प्रतिक्रियेनुसार त्यांच्याशी जोडलेल्या अर्थांच्या आधारे कार्य करतात. लोकांची विचार
करण्याची क्षमता सामाजिक आंतरक्रियावादाच्या प्रक्रियेतून आकार घेते. लोकांचे अर्थ
सामाजिक संवादातून तयार होतात. असा दृष्टिकोन सांकेतिक संवादकाराला सामाजिक
परस्परसंवादाच्या विशिष्ट स्वरूपावर लक्ष केंद्रित करण्यास प्रवृत्त करतो - समाजीकरण.
प्रतीकात्मक आंतरक्रियावादाकारांच्या मते, समाजीकरण ही एक गतिमान प्रक्रिया आहे जी
लोकांना विशिष्ट मानवी मार्गांनी विचार करण्यास आणि विकसित करण्यास सक्षम करते.
तसेच समाजीकरण ही केवळ एक-मार्गी प्रक्रिया नाही ज्यामध्ये अभिनेत्याला माहिती
मिळते, परंतु ती गतिमान असते ज्याद्वारे अभिनेता त्याच्या स्वतःच्या गरजेनुसार माहितीला
आकार देतो आणि त्याचे रूपांतर करतो. मीडचे अनुसरण करणारे प्रतीकात्मक
आंतरक्रियावादी, सामाजिक आंतरक्रियावादाला कारणात्मक महत्त्व देण्यास प्राधान्य
देतात. लोक सामाजिक आंतरक्रियावादात चिन्हे आणि अर्थ दोन्ही शिकतात.

प्रतीकात्मक आंतरक्रियावादांची मुख्य चिंता मानवी क्रिया आणि आंतरक्रियावादावर अर्थ
आणि प्रतीकांच्या प्रभावाशी संबंधित आहे. अर्थ आणि चिन्हे मानवी सामाजिक क्रिया
(ज्यामध्ये एकच अभिनेता समाविष्ट असतो) आणि सामाजिक आंतरक्रियावादा (ज्यामध्ये

परस्पर सामाजिक कृतीमध्ये गुंतलेले दोन किंवा अधिक अभिनेते असतात) विशिष्ट वैशिष्ट्ये देतात. सामाजिक आंतरक्रियावादाच्या प्रक्रियेत, लोक सामील असलेल्या इतरांना प्रतीकात्मक अर्थ संप्रेषण करतात. इतर त्या चिन्हांचा अर्थ लावतात आणि त्यानुसार त्यांच्या व्याख्येच्या आधारावर कार्य करतात. हे अर्थ सुधारित केले जातात आणि एका व्याख्यात्मक प्रक्रियेद्वारे हाताळले जातात ज्याचा वापर प्रत्येक व्यक्तीने त्यांना आढळणाऱ्या गोष्टी हाताळण्यासाठी केला जातो.

तुमची प्रगती तपासा:

१. प्रतीकात्मक आंतरक्रियावादाच्या तत्वांची मुल्यमापन करा.

२.२ जॉर्ज हर्बर्ट मीड:

१८६३ मध्ये अमेरिकेत (यूएसए) मध्ये जन्मलेल्या जॉर्ज हर्बर्ट मीडने हार्वर्ड विद्यापीठात समाजशास्त्र आणि तत्त्वज्ञान या विषयात अभ्यास सुरू केला आणि 'स्व' या संकल्पनेवर आपले लक्ष केंद्रित केले. मीडच्या कार्याचे दोन सर्वात महत्त्वाचे सर्वसाधारण वैचारिक पाया आणि प्रतीकात्मक आंतरक्रियावादा हे तत्त्वज्ञान आहेत. व्यावहारिकता (डी. इलियट, २००७) आणि मानसशास्त्रीय वर्तनवाद (जोआस, १९८५; रॉक, १९७९). मीडच्या विश्लेषणामध्ये सामाजिक प्राधान्य दिले जाते. त्यांचा असा विश्वास होता की सामाजिक आंतरक्रियावादातून स्वतःची निर्मिती होते आणि समाजाद्वारे आकार घेतला जातो. बाह्य उत्तेजनांना लोक आंघोळीपणाने आणि नकळतपणे प्रतिसाद देतात अशा मानवी वर्तनात्मक दृष्टिकोनांना त्यांनी नाकारले. त्यांचा असा विश्वास होता की लोकांमध्ये चेतना आहेत 'स्व' आणि सामाजिक वास्तव या पैलूचा अभ्यास करणे ही समाजशास्त्रज्ञाची जबाबदारी मानली आहे. मीडचे कार्य महत्त्वपूर्ण आहे कारण त्याने 'स्व' ही संकल्पना पूर्णपणे मानसिक संकल्पनेपासून दूर सामाजिक संदर्भासह एखाद्या गोष्टीमध्ये बदलण्यास मदत केली आहे.

मीडच्या विश्लेषणात्मक चिंतांमध्ये वैयक्तिक आंतरक्रियावादाच्या लहान युनिट्सचा समावेश होता. त्यांनी त्यांचे समाजशास्त्र- सामाजिक मानसशास्त्र असे म्हटले आहे जे प्रामुख्याने समाज आणि व्यक्ती यांच्यातील संबंधांच्या अभ्यासाशी संबंधित आहे. त्याला वैयक्तिक वर्तनासाठी गट सदस्यत्वाचे स्वरूप आणि महत्त्व यात रस होता. समाजाची माहिती हा सामाजिक कृती आहे आणि सामाजिक मानसशास्त्राचे कार्य म्हणजे मानवी चकमकीतील क्रियांचे विश्लेषण करणे आहे. मानवी आंतरक्रियावादाच्या वर्तनावर लक्ष केंद्रित केले जाते. 'व्यक्तीच्या आंतरिक अनुभवाच्या' वर्तनातील केंद्रस्थानासाठी त्यांनी युक्तिवाद केला आहे. कूलीने त्याच्या सामाजिक जगाच्या माणसाच्या मानसिक जाणिवेवर अवलंबून असताना, मीडने या चेतना जागरूकतेच्या परिणामी कृतीवर लक्ष केंद्रित केले आहे.

मीडसाठी प्रतीकात्मक आंतरक्रिया ही उत्क्रांतीपूर्वक विकसित केलेली सामाजिक क्षमता होती जी व्यक्तीच्या कोणत्याही अर्थपूर्ण भेटीसाठी आवश्यक असते. भाषा ही एक सर्वात महत्त्वाची सामाजिक क्रिया आहे जी व्यक्तींनी तर्कशुद्ध पद्धतीने सहकार्य करण्याची गरज आहे. भाषेची सुरुवात हावभाव-सामाजिक कृतीमध्ये असते जी एकतर 'प्राथमिक- कृती-सामाजिक कृतींची सुरुवात असते, म्हणजे, इतर व्यक्तींच्या उत्तेजनामुळे उद्भवलेल्या कृती आणि प्रतिक्रिया किंवा कृतीसाठी अप्रत्यक्षपणे मजबुतीकरण आणि तयार होतात' (अब्राहम

1982: 219) .जेश्वर अर्थपूर्ण आंतरक्रिया किंवा परस्पर समजल्या जाणाऱ्या प्रतीकात्मक प्रतीकात्मक आंतरक्रियावाद संप्रेषणाची सुरुवात करतात आणि सुलभ करतात. सामाजिक जेश्वर प्रतीकात्मकदृष्ट्या महत्त्वपूर्ण असतात जेव्हा सामाजिक गटाचे सदस्य त्यांच्या विशिष्ट अर्थाशी परस्पर सहमत असतात.

मन (माइंड), 'स्व (सेल्फ)अँड समाज (सोसायटी) हे त्यांचे प्रमुख योगदान आहे, मीडच्या मृत्यूनंतर संकलित केलेल्या त्यांच्या निबंधांची मालिका आणि मूळतः 1934 मध्ये प्रकाशित झाली, ज्यामध्ये त्यांनी सामाजिक जग एखाद्या व्यक्तीच्या विविध मानसिक स्थितींना कसे आकार देते यावर प्रकाश टाकला होता.

महत्त्वपूर्ण संवादाच्या सामाजिक प्रक्रियेतून मन आणि स्व च्या उदयाचा हा सिद्धांत समाजशास्त्र आणि सामाजिक मानसशास्त्राच्या प्रतीकात्मक आंतरक्रियावादी विचाराचा पाया बनला आहे. म्हणून मीडला प्रतीकात्मक आंतरक्रियावादाच्या दृष्टिकोनाचे संस्थापक मानले जाते आहे; असा युक्तिवाद करणे की सामाजिक आंतरक्रियावादामुळे मन आणि स्वत्वाची निर्मिती होते आणि संवादाच्या प्रतीकात्मक प्रकारांद्वारेच स्व ची आणि समुदायाची निर्मिती होते. मीडच्या दृष्टिकोनातून, हर्बर्ट ब्लूमर आणि इतरांनी प्रतीकात्मक आंतरक्रियाचा दृष्टीकोन विकसित केला. ज्यानुसार, समाजशास्त्र म्हणजे मानवी आंतरक्रियावादाचा अभ्यास, या सामाजिक आंतरक्रियावादांमध्ये चिन्हे आणि आंतरक्रियावादाचा वापर, मानवाकडून उद्भवणारी सामाजिक क्रिया, त्यांच्यासाठी गोष्टींचा अर्थ आणि मानवाची विविध परिस्थिती आणि संदर्भाशी जुळवून घेण्याची क्षमता यांचा विचार केला जातो. मीडने विश्लेषणाची पद्धत आणि सैद्धांतिक दृष्टीकोन स्थापित करून समाजशास्त्राच्या प्रतीकात्मक आंतरक्रियावादवादी विचाराची स्थापना केली. या परंपरेतील नंतरचे समाजशास्त्रज्ञ ब्लुमर, एव्हिंग गॉफमन, आर्ली हॉशचाइल्ड आणि नॉर्मन डेन्झिन आहेत.

माइंड, सेल्फ आणि सोसायटीमध्ये, मीडने वर्तनवादी गृहितकेने सुरुवात केली होती. सामाजिक मानसशास्त्र सामाजिक क्रिया आणि परस्परसंवाद यासारख्या निरीक्षण करण्यायोग्य प्रक्रिया पासून सुरू होते आणि त्याने वर्तनवादाचा विस्तार मन आणि समाजात दोन दिशेने केला. त्यांनी असा युक्तिवाद केला की मानसशास्त्रीय वर्तनवाद, प्राणी मानसशास्त्रातील मूळ असलेल्या अंतर्गत (मानसिक) आणि बाह्य (सामाजिक) दोन्ही परिमाणांकडे दुर्लक्ष करते. मानवी मानसिक प्रक्रिया समजून घेणे हे समाजशास्त्रज्ञांचे ध्येय आहे. मीडला समाजाची मांडणी करण्यात समाधान वाटले नाही, त्याला त्याच्या चौकटीत कार्यकारणभाव द्यायचा होता.

मीडचा युक्तिवाद तीन मुख्य घटकांद्वारे विकसित झाला - मन, 'स्व'आणि समाज :

मन (Mind) :

मीडने मानवी मनाला वस्तू/संस्था म्हणून न पाहता एक सामाजिक प्रक्रिया म्हणून पाहिले. मीड यांनी सामाजिक अनुभव समजून घेण्यासाठी सामाजिक जगाला महत्त्व दिले. मानवी मन हे इतर प्राण्यांच्या मनापेक्षा गुणात्मकदृष्ट्या वेगळे असते. मानवी कृतीमध्ये उत्तेजन आणि प्रतिसाद यांच्यातील जाणीवपूर्वक मानसिक प्रक्रियांचा हस्तक्षेप समाविष्ट असतो.

उदा., मानवी लढ्यात प्रतिस्पर्धाची उंचावलेली मुठ हे जेश्वरपेक्षा जास्त असते, ते अर्थाच्या संचासह एक प्रतीक आहे. याचा आपल्या प्रत्येकासाठी अर्थाचा संच आहे, त्याचे अनेक अर्थ असू शकतात आणि आपले मन परिस्थितीच्या आधारे अर्थ लावतात.

महत्त्वपूर्ण संकेत/चिन्हे अशा भौतिक चिन्हांचे किंवा भाषिक स्वरूपाचे स्वरूप घेऊ शकतात. भाषा तयार करण्याच्या, साठवण्याच्या आणि वापरण्याच्या क्षमतेमुळे मानव इतर प्राण्यांपेक्षा वेगळा आहे. भाषा आपल्याला केवळ भौतिक चिन्हांनाच नव्हे तर शब्दांनाही प्रतिसाद देण्यास सक्षम असते.

भाषा ही समाज निर्मिती आहे आणि ती मनाच्या अस्तित्वाला अनुमती देते. महत्त्वपूर्ण चिन्हांच्या वापराद्वारे मनाची व्याख्या एखाद्याच्या स्वतःशी अंतर्गत संभाषण म्हणून केली जाऊ शकते. आंतरक्रियावाद प्रक्रियेत इतरांची भूमिका निभावण्याची क्षमता महत्त्वाची असते. स्वतःला इतरांच्या जागी ठेवल्याने ती व्यक्ती काय बोलते किंवा करते याचा अर्थ आपण समजू शकतो. संदर्भात विशिष्ट हावभावाच्या अर्थावर आपण स्वतःशी केलेले संभाषण हे मनाचे सार आहेत.

सामाजिक जीवनाच्या अस्तित्वासाठी कलाकार महत्त्वपूर्ण चिन्हे सामायिक करतात. विचार करण्याची, कृती करण्याची आणि आंतरक्रियावादाची प्रक्रिया या वस्तुस्थितीद्वारे सुलभ केली जाते की महत्त्वाच्या चिन्हांचा सर्वांसाठी समान अर्थ आहे आणि लोकांमध्ये समान प्रतिक्रिया जागृत करतात आणि त्यांचा वापर करतात. मीडने मनाच्या लवचिकतेला देखील महत्त्व दिले जे अशा परिस्थितीतही आंतरक्रियावाद घडवून आणू देते जेथे दिलेल्या उत्तेजनाचा सर्व सहभागींसाठी भिन्न अर्थ असतो. अशा परिस्थितीतील लोकांमध्ये एकमेकांशी जुळवून घेण्याची मानसिक क्षमता असते आणि विशिष्ट चिन्हाचा अर्थ समजण्यासाठी परिस्थितीशी जुळवून घेण्याची क्षमता असते. मीडने मौखिक महत्त्वपूर्ण चिन्हावर विशेष भर दिला कारण आपण स्वतःला ऐकू शकतो जरी आपण नेहमीच आपले शारीरिक हावभाव पाहू शकत नाही.

मीडने मनाची व्याख्या एक प्रक्रिया म्हणून केली आहे, वस्तू म्हणून नाही. परिणामी हे सामाजिक प्रक्रियेच्या उदय आणि विकसित होते आणि त्या प्रक्रियेचा एक आवश्यक घटक आहे. सामाजिक प्रक्रिया मनाच्या आधी असते; अनेकांच्या मते हे मनाचे उत्पादन नाही. मीडसाठी विचार करण्याची प्रक्रिया ही सामाजिक जगाचा भाग आहे. परिणामी, मनाची व्याख्या तात्विक ऐवजी कार्यात्मकपणे केली जाते. हावभाव आणि भाषा समजून घेणे, निर्माण करणे आणि समजून घेणे याद्वारे, आंतरक्रियावादाची चिन्हे भेदण्याची आणि भेदभाव करण्याच्या मुलाच्या क्षमतेच्या परिपक्व क्षमतेमधून मनाचा उदय होतो. प्रतिकात्मक संवाद कौशल्याच्या बाबतीत मन जितके विकसित असेल तितकेच व्यक्तींमधील अर्थपूर्ण संवादाची पातळी अधिक प्रगत असेल (अब्राहम 1982: 221).

स्व (Self) :

प्रतिकात्मक आंतरक्रियावादाच्या दृष्टीकोनात 'स्व' हे मध्यवर्ती सामाजिक वैशिष्ट्य आहे. मीडसाठी 'स्वत्व'च विशिष्ट मानवी समाजाला शक्य करते' (मीड 1934). निष्क्रिय आणि मूल्ये किंवा संरचनांनी प्रभावित होण्याऐवजी, मीड स्वतः ला एक अशी प्रक्रिया मानतो जी

इतरांच्या भूमिकेवर सक्रिय आणि सर्जनशील असते, या भूमिकांचा विचार करून 'स्वत्वा'ला संबोधित करते आणि नंतर प्रतिसाद देते. ही एक प्रतिबिंबित प्रक्रिया आहे, ज्याद्वारे एखादी व्यक्ती स्वतः ला विषय आणि वस्तू दोन्ही बनवू शकते. याचा अर्थ असा आहे की व्यक्ती ही 'स्वत्वा'ची एक वस्तू आहे आणि म्हणूनच ती व्यक्ती 'स्वत्वा'ची वस्तू असल्याशिवाय प्रतिक्षिप्त अर्थाने स्वतः नाही.

'स्व ही एक प्रतिबिंबित करणारी प्रक्रिया आहे - म्हणजे, "ती 'स्व' ची एक वस्तू आहे." मीडसाठी, ही 'स्व' ची प्रतिबिंबित (रिफ्लेक्सिव्हिटी) आहे जी "त्याला इतर वस्तूंपासून आणि शरीरापासून वेगळे करते." आणि 'स्वत्वा'ची ही प्रतिबिंबित आहे जी माणसाला प्राण्यांच्या चेतनेपासून वेगळे करते (मन, स्व आणि समाज, fn., 137). मीड प्रतिबिंबित्व किंवा इतरांप्रमाणेच 'स्व'ला प्रतिसाद देण्याची क्षमता, "सामाजिक प्रक्रियेत, मनाच्या विकासासाठी आवश्यक अट आहे" (मीड, 1934/162: 134 रिट्झर 1988: 298 मध्ये उद्धृत).

'स्व' ही एक वस्तू नसून एक जागरूक प्रक्रिया आहे ज्यामध्ये अनेक आयाम आहेत:

१. इतरांनी प्रतिसाद दिल्याप्रमाणे 'स्व' ला प्रतिसाद देण्याची क्षमता आहे.
२. 'स्व' ला प्रतिसाद देण्याची क्षमता सामूहिकता, सामान्यीकृत इतर, त्यास प्रतिसाद देते.
३. इतरांशी 'स्व' च्या संभाषणात भाग घेण्याची क्षमता आहे.
४. एखादी व्यक्ती काय बोलत आहे याची जाणीव ठेवण्याची आणि त्या जागरूकतेचा उपयोग करून पुढे काय करणार आहे हे ठरवण्याची क्षमता 'स्व' मध्ये आहे.

'स्व' ही प्रक्रिया मानसिक नाही आणि त्यात गुंतण्याची क्षमता सामाजिकरित्या प्राप्त केली जाते. भाषा हा तिचा एक महत्त्वाचा पैलू आहे जो आपण मौखिक महत्त्वपूर्ण चिन्हे म्हणून वापरतो आणि त्याचा अर्थ लावतो. 'स्व' ची माणसे मिळवण्यासाठी भाषेपेक्षा जास्त शिकले पाहिजे. 'स्व' च्या विकासाची गुरुकिल्ली म्हणजे दुसऱ्याची भूमिका घेणे. मीडने सुचवले की आत्म-चेतना उत्क्रांतीच्या अनुकरणीय अवस्था, खेळाची अवस्था आणि खेळाची अवस्था तीन टप्प्यांमध्ये उदयास येते. अनुकरणाच्या अवस्थेत मूल त्याच्या पालकांच्या, भावंडांच्या आणि इतर 'महत्त्वपूर्ण इतरांच्या' वर्तनाची नक्कल करतो, म्हणजे, त्याच्या जवळच्या सामाजिक वातावरणातील लोक मूलभूत हेतू समजून घेतल्याशिवाय आणि त्यामुळे 'स्व' ला काहीच नसते. खेळाचा टप्पा सुरू होतो जिथे मूल त्याच्या महत्त्वाच्या इतर विशेषतः पालकांच्या विविध भूमिका घेते. मीडटोच्या मते, नाटकामध्ये भूमिका करणे समाविष्ट आहे. मूल विशिष्ट महत्त्वपूर्ण लोकांच्या भूमिका घ्यायला शिकते ज्यामुळे मुलांना सामाजिक वास्तवाची वेगळी जाणीव होते. खेळाद्वारे मुले ते कोण आहेत यावर विचार करायला शिकतात आणि स्वतःचे ध्येय पूर्ण करण्यासाठी आचरण निवडायला शिकतात. तथापि, त्यांच्याकडे 'स्व' ची स्पष्ट किंवा एकात्मिक जाणीव नाही. मुलांना खेळाच्या टप्प्यात स्वतःची स्पष्ट जाणीव होते जिथे मूल एकाच वेळी अनेकांच्या भूमिका घेण्याची आणि समूह सहभागाचा समावेश असलेल्या क्रियाकलापांमध्ये गुंतण्याची क्षमता विकसित करते. ते सामान्यीकृत इतरांची भूमिका घ्यायला शिकतात. मीडने सामान्यीकृत इतर हा शब्द वापरला ज्याचा संदर्भ म्हणून आपण 'स्व' चे मूल्यमापन करताना व्यापक सांस्कृतिक

मानदंड आणि मूल्ये वापरतो. कौटुंबिक संघर्षाच्या वेळी त्याच्या पालकांच्या आणि भावंडांच्या विविध आणि विरोधाभासी मनोवृत्तीचे आकलन असो किंवा बेसबॉल खेळ किंवा बुद्धिबळ खेळण्याची क्षमता असो, तो मानवी संवादात प्रवेश करू शकतो कारण तो इतरांच्या भूमिकेची 'कल्पना' करू शकतो. ही कल्पना स्पष्ट करण्यासाठी मीडने बेसबॉलचा खेळ वापरला. खेळाच्या स्टेजमध्ये मुलाला पंखा, पकडणारा, पिचर इत्यादी भूमिका घेता येत होत्या. तथापि, खेळ काय आहे याची मुलाला स्पष्ट जाणीव न देता या प्रतिमा वेगळ्या होत्या. तथापि, खेळाच्या टप्प्यात 'स्व' चा पूर्ण विकास होतो जेथे मुलाच्या क्रियाकलापांचे नियोजन, निर्णय, निवड आणि संपूर्ण गटाच्या क्रियाकलापांशी समन्वय साधला जाऊ शकतो. मुलामध्ये केवळ एकाचीच नव्हे तर सामान्यीकृत इतरांची भूमिका घेण्याची क्षमता विकसित होते. आयुष्य जसजसे पुढे जात असते तसतसे आपल्या सामाजिक अनुभवांबरोबरच 'स्व' मध्येही बदल होत राहतात.

समोरच्याची भूमिका घेतल्याने 'स्व' ची जाणीव होते. 'स्व' चे दोन मूलभूत घटक म्हणजे मी (I) आणि मला (Me). मी हा 'स्व' चा एक भाग आहे ज्याबद्दल अभिनेत्याला जाणीव आहे, इतरांच्या संघटित वृत्तीचे अंतर्गतीकरण, सामान्यीकृत इतरांचे. हे अनुरूपता आणि सामाजिक नियंत्रणाच्या शक्तीचे प्रतिनिधित्व करते. हा 'स्व' चा एक भाग आहे ज्याबद्दल अभिनेत्याला माहिती नसते, कृती पूर्ण झाल्यानंतरच आपल्याला त्याची जाणीव होते. सर्व सामाजिक अनुभवांमध्ये दोन्ही घटक असतात. थोडक्यात सांगायचे तर, मी एक व्यक्ती म्हणून 'स्व' ला एक वस्तू म्हणून ओळखतो आणि मी म्हणून तो 'स्व' ला एक विषय म्हणून ओळखतो. मला एक कृती सुरू करतो - 'स्व' चा मी टप्पा आणि नंतर इतरांनी मला कसा प्रतिसाद दिला यावर आधारित मला कृती सुरू ठेवतो. आपल्या सामाजिक अनुभवांसोबत 'स्व' मध्येही बदल होत राहतात. परंतु घटना आणि परिस्थितीचा आपल्यावर कितीही प्रभाव पडतो, तरीही आपण सर्जनशील प्राणी राहतो, जगावर पुन्हा कार्य करण्यास सक्षम असतो.

समाज (Society) :

मीडच्या सामाजिक जगाच्या आकलनातील तिसरा परिमाण म्हणजे समाज होय. त्याच्यासाठी समाज ही सामाजिक संस्था होती ज्यामध्ये मन आणि 'स्व' उत्पन्न होते. समाज ही एक मानवी रचना आहे - एक संघटित वयवस्था सामान्यीकृत इतरांद्वारे नियंत्रित केली जाते. ज्यामध्ये व्यक्ती समायोजन करतात आणि एकमेकांना सहकार्य करतात. हे संघर्ष, तडजोड, नवकल्पना आणि सहकार्याच्या जटिल परस्परसंवादी समायोजनातून उद्भवलेल्या मानवी संप्रेषणांमध्ये उद्भवते. समाजाच्या संस्था ज्या विविध व्यक्तींमध्ये संघटित आणि नमुनाबद्ध आंतरक्रियावाद घडवतात त्या त्यांच्या उदय आणि चिकाटीसाठी मन आणि 'स्व'वर अवलंबून असतात. मनाच्या माध्यमातून अनेक व्यक्तींमध्ये समन्वय साधणे शक्य होते. कोणत्याही अर्थपूर्ण आणि शाश्वत समन्वित क्रियाकलापांमध्ये आवश्यक असलेल्या सामाजिक नियंत्रणामध्ये 'स्व' ला मदत होते. मीडसाठी आत्म-चेतनेच्या उदयोन्मुख प्रक्रियेव्यतिरिक्त, मन आणि स्व मधील गतिशील संबंधांचा अभ्यास करणे महत्वाचे आहे ज्यातून समाज निर्माण होतो. मन आणि स्व मधील हे गतिमान नाते समाजातील बदलांना कारणीभूत आहे.

सर्वात सामान्य स्तरावर, मीड समाज हा शब्द वापरतो ज्याचा अर्थ मन आणि 'स्व'च्या प्रतीकात्मक आंतरक्रियावाद आधी चालणारी सामाजिक प्रक्रिया आहे. मन आणि 'स्व'ला आकार देण्यामध्ये त्याचे महत्त्व लक्षात घेता, समाज स्पष्टपणे मीडला मध्यवर्ती महत्त्व आहे. दुसऱ्या स्तरावर, समाज हा प्रतिसादांच्या क्रमबद्ध संचाचे प्रतिनिधित्व करते जे "मी" च्या रूपात व्यक्तीने घेतले आहेत. अशाप्रकारे, या अर्थाने व्यक्ती समाजाला त्यांच्या बरोबर घेऊन जातात, त्यांना स्व ची टीका करून, स्व वर नियंत्रण ठेवण्याची क्षमता देतात. आम्ही हा संघटित वृत्तीचा संच नेहमी आमच्यासोबत ठेवतो आणि ते आमच्या कृतींचे नियमन करतात, मुख्यतः "मी" द्वारे. शिक्षण ही अशी प्रक्रिया आहे ज्याद्वारे अभिनेते समाजाच्या (संस्थेतील) सामान्य पद्धतींचे अंतर्गतीकरण करतात. ही एक आवश्यक प्रक्रिया आहे कारण, मीडच्या मते, जोपर्यंत ते स्वतः ला प्रतिसाद देऊ शकत नाहीत तोपर्यंत लोक स्व ला समाजाचे खरे सदस्य नसतात. मोठा समुदाय करण्यासाठी, लोकांनी समाजाच्या सामान्य वृत्तींचे आंतरक्रियाकरण केले पाहिजे.

मीडच्या मते, संस्थांनी केवळ अतिशय व्यापक आणि सामान्य अर्थाने काय केले पाहिजे हे परिभाषित केले पाहिजे आणि व्यक्तिमत्व आणि सर्जनशीलतेला स्थान दिले पाहिजे. मीड सामाजिक संस्थांबद्दलची आधुनिक समज दर्शविते ज्यामध्ये व्यक्तींना सर्जनशील होण्यासाठी मर्यादित करणे आणि त्यांना मदत करणे या दोन्ही गोष्टी आहेत (गिडन्स 1984). समाजाच्या प्रतिबंधात्मक शक्तीकडे दुर्लक्ष करून समाजाच्या सक्षम चारित्र्यावर जोर देण्यात मीड इतर शास्त्रीय सिद्धांतकारांपेक्षा वेगळा होता (अथेन्स 2002).

मीड समाजाच्या उत्क्रांतीशी देखील संबंधित आहे. परंतु मीडला त्याच्या सैद्धांतिक व्यवस्थेत केंद्रस्थान असूनही समाजाबद्दल स्पष्टपणे सांगण्यासारखे तुलनेने थोडेच आहे. मन आणि स्व बद्दलचे त्यांचे अंतर्दृष्टी हे त्यांचे सर्वात महत्वाचे योगदान आहे. बाल्डविन (1986) कबूल करतो की "मीडच्या सैद्धांतिक प्रणालीचे स्थूल (मॅक्रो) घटक हे सूक्ष्म घटक सारखे विकसित नाहीत" (1986:123). मीडला समाजाबद्दल आणि विशेषतः संस्थांबद्दलच्या त्याच्या आकलनात ज्या गोष्टींचा अभाव आहे, तो मार्क्स, वेबर आणि डर्कहेम सारख्या सिद्धांतकारांनी या स्तरावरील विश्लेषणाचा ज्या पद्धतीने सामना केला आहे तो त्यांच्याबद्दलचा खरा स्थूल अर्थ आहे.

निष्कर्ष काढण्यासाठी, जी.एच. मीडच्या चेतनेच्या उत्पत्ती आणि प्रक्रियेच्या सिद्धांताच्या केंद्रस्थानी "दुसऱ्याची भूमिका घेणे" अशी प्रक्रिया होती ज्याद्वारे मानव इतरांच्या मनात कल्पनेने प्रवेश करू शकतो. मीडच्या सिद्धांताने लक्षणीय विकास केला आहे. समाजशास्त्र आणि सामाजिक मानसशास्त्राच्या अंतर्गत, 'प्रतीकात्मक आंतरक्रियावाद' म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या विचार संप्रदाय आहे. तथापि, सिद्धांताच्या सततच्या अमूर्ततेमुळे, मीडच्या अनुयायांसाठी एक स्पष्ट सिद्धांत आणि पद्धत विकसित करणे कठीण झाले आहे जे वास्तविक घटनांवर लागू केले जाऊ शकते. बहुतेक सामाजिक सिद्धांतांप्रमाणे, अमूर्त स्तरावर यावर चर्चा होत राहिली आहे की ते मानवी वर्तन किती चांगले परिभाषित करते हे कधीही स्पष्ट झाले नाही.

२.२.१ सारांश

मीडने प्रतीकात्मक आंतरक्रियावादात महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहे. प्रतीकात्मक आंतरक्रियावाद व्याख्यात्मक आणि विश्लेषणात्मक आहे. मानवी संप्रेषण हे इतर व्यक्तींच्या कृतींचा अर्थ आणि व्याख्यात्मक अर्थ पडताळून पाहण्याच्या क्षमतेमुळे व्याख्यात्मक आहे कारण ते मौखिक किंवा गैर-मौखिक महत्त्वपूर्ण हावभाव व्यक्त करण्याचा प्रयत्न करते की इतर व्यक्तींना सामरिक समायोजनांचे एक जटिल म्हणून सामाजिक आंतरक्रियावादाची संकल्पना कशी म्हणता येईल, मानवी वातावरणातील व्यक्तींमधील वाटाघाटी, तडजोड, नवकल्पना इ. (अब्राहम 1982: 232). प्रतीकात्मक आंतरक्रियावाद केवळ व्यक्ती काय करते याच्याशी संबंधित नाही तर त्याच्या धारणा, विचार प्रक्रिया आणि स्व-संकेत देखील आहे. व्यक्तींना सामाजिक व्यवस्था, संस्कृती, संस्था, सामाजिक परिस्थिती म्हणून संस्था बनवणारी जीव मानण्याऐवजी, ते मानवांना गतिमान आणि तर्कशुद्ध समस्या सोडवणारे मानले जाते जे त्यांच्या कृतींचा अर्थ लावतात, सहकार्य करतात, संवाद साधतात आणि संरेखित करतात. मीडसाठी मन आणि स्वतः ला सामाजिक प्रक्रियेतून उदयास आलेले मानले जाते.

तुमची प्रगती तपासा:

१. मीडच्या प्रमुख कार्याचे नाव सांगा. सामाजिक जगात एखाद्या व्यक्तीमध्ये विविध मानसिक अवस्था कशा विकसित करण्यावर भर देतो?
२. G. H. मीड चे कार्य स्पष्ट करा.

● ब्लूमर आणि गॉफमन आंतरक्रियावादा

२.३ ब्लूमर आणि शिकागो विचार संप्रदाय

मीडचा विद्यार्थी, ब्लूमरने मीडशी सहमती दर्शवली की व्यक्तींच्या आंतरक्रियावादाचा परिणाम म्हणून समाज सतत बदलत असतो. त्यांनी कार्यकर्त्यांच्या कठोर संरचनात्मक विश्लेषणावर समाजाच्या प्रक्रियात्मक स्वरूपावर जोर दिला. समाज गतिमान आणि विकसित होत आहे आणि विद्यमान सामाजिक संरचना - भूमिका, स्थिती, नियम, अधिकार इत्यादी - केवळ कृतीचे निर्धारक नसून परस्परसंवादाचे परिणाम आहेत. विशिष्ट वस्तूंना दिलेला महत्त्वाचा अर्थ असा आहे कारण व्यक्तींनी परिस्थितीच्या व्याख्येवर परस्पर सहमती दर्शविली आहे उदा. खडक, खुर्ची इ.

ब्लूमरच्या मते स्वयं-सूचनाद्वारे कृती तयार करण्याच्या प्रक्रियेची संकल्पना ही एक विशिष्ट प्रतीकात्मक आंतरक्रियात्मक अभिमुखता आहे जी इतर समाजशास्त्रीय किंवा मानसशास्त्रीय दृष्टीकोनांपेक्षा वेगळी आहे. 'स्वत्व' ओळख ('सेल्फ इंडिकेशन')ची प्रक्रिया म्हणजे 'संप्रेषणात्मक प्रक्रिया ज्यामध्ये व्यक्ती गोष्टी टिपते, त्यांचे मूल्यमापन करते, त्यांना अर्थ देते आणि अर्थाच्या आधारे कृती करण्याचा निर्णय घेते; या प्रक्रियेद्वारेच मानव त्यांच्या सजग क्रिया विकसित करतात (अब्राहम 1982: 239). संशोधन पद्धतींनी वैयक्तिक दस्तऐवज, केस स्टडी, सहभागी निरीक्षण आणि जीवन इतिहासाच्या माध्यमातून विश्लेषणांतर्गत सामाजिक वातावरणात संवाद साधणाऱ्या व्यक्तींच्या व्याख्या मिळवण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे.

● **ब्लूमरच्या मते प्रतीकात्मक परस्परसंवादाची वैशिष्ट्ये अशी आहेत:**

१. मानवी समाज अशा व्यक्तींनी बनलेला असतो ज्यांच्याकडे 'स्वत्व' असते. 'स्वत्व' ही एक मध्यवर्ती यंत्रणा आहे जी मनुष्याला त्याच्या सभोवतालच्या गोष्टींबद्दल स्वतःला सूचित करण्यास, इतरांच्या कृतींचा अर्थ लावण्यास आणि तो जे पाहतो त्याद्वारे स्वतःच्या कृतीचे मार्गदर्शन करण्यास सक्षम करते.
२. वैयक्तिक कृती तयार केली जाते, आणि केवळ प्रतिक्रिया नाही, तर 'स्वत्व'ची सूचक प्रक्रियेद्वारे, तो ज्या परिस्थितीमध्ये कार्य करतो त्या परिस्थितीची वैशिष्ट्ये लक्षात घेऊन आणि त्याचा अर्थ लावला जातो.
३. समूह किंवा सामूहिक कृतीमध्ये व्यक्तींच्या व्याख्याने किंवा इतरांच्या कृती विचारात घेऊन केलेल्या वैयक्तिक कृतींचे संरेखन समाविष्ट असते. भूमिका करताना व्यक्ती इतरांच्या कृतींचा हेतू किंवा दिशा ठरवते आणि इतरांच्या कृतींच्या अशा अर्थाच्या आधारे स्वतःची कृती तयार करते आणि संरेखित करते.

ब्लूमरने निश्चित संकल्पना आणि संवेदनाक्षम संकल्पनांमध्ये फरक केला आहे. निश्चित संकल्पना काय ? हे पहाण्याचे सल्ला प्रिस्क्रिप्शन देतात, संवेदनाक्षम संकल्पना कोणत्या दिशेने पहायचे ते सुचवतात. ब्लूमर यांनी सुचवले की समाजशास्त्रज्ञ अशा संवेदनाक्षम संकल्पनांवर अधिक अवलंबून असतात जे अनुभवजन्य वास्तवाशी व्यवहार करण्यासाठी सामान्य अभिमुखता प्रदान करतात. म्हणून, ब्लूमरची संकल्पनां केवळ गुणात्मक पद्धती समाजशास्त्रीय विश्लेषणासाठी योग्य आहेत.

तुमची प्रगती तपासा

१. प्रतीकात्मक आंतरक्रियावादात ब्लूमरचे योगदान स्पष्ट करा.

२.४ गॉफमन आणि नाट्यशास्त्रीय दृष्टीकोन:

एर्विंग गॉफमन (1922-1982) हे विसाव्या शतकातील प्रमुख सूक्ष्म-समाजशास्त्रज्ञ म्हणून ओळखले जातात. 1950 आणि 1970 च्या दरम्यान, गॉफमनने अनेक पुस्तके आणि निबंधांची मालिका लिहिल्या ज्यात प्रतीकात्मक आंतरक्रियावादाचा एक प्रकार म्हणून नाट्यशास्त्रीय विश्लेषणास जन्म दिला होता. 1959 मध्ये लिहिलेले गॉफमनचे 'द प्रेझेंटेशन ऑफ सेल्फ इन एव्हरीडे लाइफ' हे प्रतीकात्मक आंतरक्रियावादी प्रतिमानातील एक प्रमुख कार्य आहे जे दैनंदिन व्यवहारातील प्रक्रिया आणि अर्थ यांचे तपशीलवार वर्णन आणि विश्लेषण प्रदान करते. सूक्ष्म समाजशास्त्रीय विश्लेषणाद्वारे, गॉफमन वैयक्तिक ओळख, समूह संबंध, पर्यावरणाचा प्रभाव आणि माहितीच्या चळवळी आणि आंतरक्रियात्मक अर्थांचे तपशील शोधतात. त्याचा दृष्टीकोन, व्याप्ती मर्यादित असला तरी, सामाजिक आंतरक्रियावादाचे स्वरूप आणि व्यक्तीच्या मानसशास्त्राबद्दल नवीन अंतर्दृष्टी प्रदान केला आहे.

गॉफमनची 'स्व'ची संकल्पना त्याच्या नाट्यमय दृष्टिकोनातून मांडली आहे. गॉफमनने मीड आणि इतर प्रतीकात्मक आंतरक्रियावादकारांप्रमाणे, 'स्व' ही एक विशिष्ट स्थान असलेली

सेंद्रिय गोष्ट नाही. स्व चे विश्लेषण करताना, आपण त्याच्या मालकाकडून, ज्या व्यक्तीला त्यातून सर्वाधिक नफा किंवा तोटा होईल अशा व्यक्तीकडून काढले जाते, कारण तो आणि त्याचे शरीर केवळ एक पेग प्रदान करते ज्यावर सहयोगी उत्पादनाची एखादी वस्तू काही काळासाठी टांगली जाईल. स्व ची निर्मिती आणि देखभाल करण्याचे साधन खुंटीच्या आत राहत नाही. (गॉफमन, 1959:252-253)

नाट्यशास्त्रीय विश्लेषण त्याच्या प्रतिकात्मक-आंतरक्रियावादी मुळांशी स्पष्टपणे सुसंगत आहे. यात कलाकार, कृती आणि परस्परसंवाद यावर लक्ष केंद्रित केले आहे. गॉफमनने त्याच्या नाट्यशास्त्रीय विश्लेषणात छोट्या-छोट्या सामाजिक प्रक्रियांचे स्पष्टीकरण देण्यासाठी नाट्यचे रूपक वापरले आहे.

गॉफमनची स्वतःची संकल्पना मीडच्या कल्पनांवर विशेषतः मी आणि आम्ही यांच्यातील तणावाविषयीची चर्चा प्रभावित करते. लोक आपल्याकडून काय अपेक्षा करतात आणि आपण उत्स्फूर्तपणे काय करू इच्छितो यामधील असमानतेमुळे तणाव आहे. एखाद्या विशिष्ट परिस्थितीत इतरांना योग्य वर्तन वाटेल अशा पद्धतीने आम्ही वागणे अपेक्षित आहे आणि आमच्याकडून विचलित होण्याची अपेक्षा नाही. गॉफमनने म्हटल्याप्रमाणे, "आम्ही चढ-उतारांच्या अधीन राहू नये" (1959:56). 'स्थिर स्व-प्रतिमा' प्रक्षेपित करण्यासाठी व्यक्ती त्यांच्या प्रेक्षकांसाठी कार्य करतात. आंतरक्रियावादात ते प्रस्तुत प्रतिमा व्यवस्थापित करण्याचा प्रयत्न करतात. सामाजिक वर्तन अशा प्रकारे नाट्यप्रदर्शनासारखेच आहे. गॉफमनने आपल्या दैनंदिन कृती आणि आंतरक्रियामध्ये नाट्यप्रदर्शन आणि "कृती" च्या प्रकारांमध्ये बरेच साम्य पाहिले. गॉफमन स्क्रिप्ट, प्रेक्षक, ओळख किट, कामगिरी, प्रॉप्स आणि इतर नाट्य संदर्भ यासारख्या संज्ञा वापरतो. नाटकाच्या भाषेचा वापर करून गॉफमनने दैनंदिन जीवनातील स्व च्या सादरीकरणाचा अभ्यासपूर्ण लेखाजोखा मांडला आहे. आंतरक्रियावाद अतिशय नाजूक म्हणून पाहिला जातो, जो सामाजिक कामगिरीद्वारे ठरला जातो.

स्व हे नाटकीय आंतरक्रियावादाचे उत्पादन आहे जे कार्यप्रदर्शन दरम्यान व्यत्यय आणू शकते. कमकुवत प्रदर्शन किंवा व्यत्यय हे नाट्यप्रदर्शनांप्रमाणेच सामाजिक आंतरक्रियासाठी मोठे धोके म्हणून पाहिले जातात.

नाट्यशास्त्रीय दृष्टीकोन प्रक्रियांशी संबंधित आहे ज्याद्वारे अशा त्रासांना प्रतिबंध केला जातो. जेव्हा व्यक्ती संवाद साधतात तेव्हा ते प्रभाव व्यावस्थापन (इंप्रेशन मॅनेजमेंट) मध्ये अभिनेते विशिष्ट छाप राखण्यासाठी वापरत असलेली तंत्रे, त्यांना येण्याची शक्यता असलेल्या समस्या आणि या समस्यांना तोंड देण्यासाठी ते वापरत असलेल्या गुंतागुंत-पद्धती आहेत.

जेव्हा व्यक्ती संवाद साधतात, तेव्हा त्यांना स्वतःची एक विशिष्ट भावना सादर करायची असते जी इतरांना मान्य होईल. तथापि, ते स्वतः सादर करत असताना, त्यांना याची जाणीव आहे की प्रेक्षकांचे सदस्य त्यांच्या कामगिरीमध्ये अडथळा आणू शकतात. कलाकारांना आशा आहे की त्यांनी प्रेक्षकांसमोर सादर केलेली स्व ची भावना प्रेक्षकांना अभिनेत्यांना हव्या त्याप्रमाणे परिभाषित करण्यासाठी पुरेशी मजबूत असेल. यामुळे प्रेक्षक अभिनेत्यांच्या इच्छेप्रमाणे वागतील, अशी आशा कलाकारांना असते.

अभिनेत्यांच्या नाट्यसादृश्य वापरून गॉफमन असा दावा करतात की सामाजिक जीवन हे , स्टेजच्या समोरच्या बाजू आणि स्टेजच्या , मागील बाजू यांच्या सहभागींच्या संघांद्वारे केले जाणारे कार्यप्रदर्शन आहे. प्रतीकात्मक आंतरक्रियावाद

सर्व सामाजिक संवादामध्ये समोरचा प्रदर्शन असते, जो नाट्यप्रदर्शनातील फ्रंटस्टेज सारखा असतो. रंगमंचावर आणि सामाजिक जीवनात दोन्ही अभिनेत्यांना देखावा, पोशाख परिधान आणि प्रॉप्स वापरण्यात रस असल्याचे पाहिले जाते. पुढच्या टप्प्यातील वर्तनाच्या उदाहरणांमध्ये लोकांच्या दैनंदिन जीवनातील दैनंदिन दिनचर्या जसे की खरेदी करणे, कामावर जाणे, वर्गातील विद्यार्थ्यांचे वर्तन इ.

रंगमंचावर समोरची बाजू (फ्रंटस्टेज) हा कार्यप्रदर्शनाचा एक भाग आहे जो कामगिरीचे निरीक्षण करणाऱ्यांसाठी परिस्थिती परिभाषित करण्यासाठी ऐवजी निश्चित आणि सामान्य मार्गांनी कार्य करतो. समोरच्या टप्प्यात गॉफमॅनने व्यवस्था आणि वैयक्तिक आघाडीमध्ये फरक केला. व्यवस्थाचा संदर्भ आहे की जर कलाकारांनी सादरीकरण करायचे असेल तर प्रक्षेप उपस्थित असले पाहिजेत ज्याशिवाय ते सादर करू शकत नाहीत उदा. टॅक्सी ड्रायव्हरसाठी कॅबसाठी, आइस स्केटर बर्फासाठी. वैयक्तिक आघाडीमध्ये अशा वस्तूंचा समावेश असतो ज्या प्रेक्षक कलाकारांना ओळखतात आणि त्यांना त्यांच्यासोबत व्यवस्थामध्ये घेऊन जाण्याची अपेक्षा असते.

वैयक्तिक आघाडी एकमेकांशी सुसंगत असणे अपेक्षित आहे असे स्वरूप आणि रीतीने विभागलेले आहे. दिसणे हे त्या वस्तूंचा संदर्भ देते जे आम्हाला कलाकाराची सामाजिक स्थिती सांगते आणि रीतीने आम्हाला परिस्थितीमध्ये कलाकार कोणत्या भूमिकेची अपेक्षा करतो त्याबद्दल सांगते.

व्यक्ती समोरच्या टप्प्यात स्वतःची एक आदर्श प्रतिमा तयार करण्याचा प्रयत्न करतात आणि त्यांच्या कार्यक्षमतेची विसंगत असलेल्या स्वतःबद्दलची काही सत्ये लपवतात (उदा. दारू पिणे). अभिनेत्यांनी अंतिम उत्पादनाच्या निर्मितीमध्ये गुंतलेले कार्य प्रेक्षकांपासून लपवणे आवश्यक असू शकते. ते फक्त त्यात समाविष्ट असलेली प्रक्रिया लपवून फक्त अंतिम परिणाम दर्शवू शकतात (एक प्राध्यापक वर्गाची तयारी करण्यात तास घालवतात, परंतु त्यांना नेहमी सामग्री माहित असल्यासारखे दाखवतात).

समोरच्या रंगमंचावर नाट्यकलेचा एक महत्त्वाचा पैलू म्हणजे कलाकार अनेकदा ते प्रेक्षकांच्या वास्तविकतेपेक्षा जवळ असल्याचा आभास देण्याचा प्रयत्न करतात आणि सध्याची कामगिरी सर्वात महत्त्वाची आहे. हे करण्यासाठी, अभिनेते हे सुनिश्चित करतात की त्यांचे प्रेक्षक वेगळे केले गेले आहेत जेणेकरून कार्यप्रदर्शनातील खोटेपणा ज्ञात होणार नाही आणि जरी हे माहित असले तरीही प्रेक्षक अभिनेत्यांच्या आदर्श प्रतिमेला तडा जाऊ नये म्हणून खोटेपणाचा सामना करण्याचा प्रयत्न करू शकतात. या परफॉर्मन्समध्ये काहीतरी अनोखी गोष्ट आहे तसेच त्याचे/तिचे नाते प्रेक्षकांशी आहे याची छाप या अभिनयाद्वारे अभिनेत्याने व्यक्त केली आहे. अभिनेते हे सुनिश्चित करण्याचा प्रयत्न करतात की कामगिरीचे सर्व भाग एकत्र मिसळतात. अभिनेत्यांच्या एका स्लिपमुळे कामगिरीमध्ये व्यत्यय येऊ शकतो ज्यामुळे एकूण कामगिरीचे मोठ्या प्रमाणात नुकसान होऊ शकते.

उदा., टॅक्सी ड्रायव्हरने चुकीचे वळण घेण्यापेक्षा पवित्र प्रसंगी पुजार्याने दिलेली स्लिप अधिक व्यत्यय आणणारी कामगिरी असू शकते.

गॉफमनने रंगमंच्या मागील बाजू (बॅकस्टेज) वरही चर्चा केली- ज्या टप्प्यावर समोरील तथ्ये दडपली जातात किंवा अनौपचारिक कृती दिसू शकतात. तो समोरच्या टप्प्यापासून कापला जातो. बॅकस्टेज हे एक ठिकाण आहे "जेथे कार्यप्रदर्शनामुळे वाढलेली छाप जाणूनबुजून एक बाब म्हणून विरोधाभासी आहे" (गॉफमन1959:112). बॅकस्टेज म्हणजे लोक जेव्हा निश्चित असतात किंवा निरीक्षण न करता तेव्हा कसे वागतात. कोणत्याही प्रकारच्या प्रभाव व्यावस्थापनाची गरज नाही आणि लोक चारित्र्याबाहेर पडू शकतात, त्यांच्या भूमिका सोडू शकतात आणि स्वतःच बनू शकतात. उदा., जेव्हा आपण आपल्या मित्रांसोबत असतो तेव्हा आपण अधिक आरामशीर रीतीने वागतो, आपण स्टेजच्या बाहेर असतो, निरीक्षण न केलेले असतो आणि त्यामुळे अधिक आरामशीर असतो. अशा प्रकारे स्टेज एक रूपक बनते जिथे आपण समाजात स्वीकारल्या जाण्याची आपली गरज पूर्ण करण्याच्या मार्गाने कार्य करतो.

समोर बाजू (फ्रंट स्टेज) देखील आहे, बाहेरचा भाग जो समोर किंवा मागे नाही. कोणतेही क्षेत्र या तीन डोमेनपैकी एक असू शकत नाही. दिलेले क्षेत्र वेगवेगळ्या वेळी तिन्ही डोमेन व्यापू शकते. साठी उदा. जेव्हा विद्यार्थी भेट देतो तेव्हा प्राध्यापकाचे कार्यालय पुढचा टप्पा असतो, जेव्हा विद्यार्थी कार्यालयातून बाहेर पडतो तेव्हा तो मागचा टप्पा असतो आणि जेव्हा प्राध्यापक बाजारात असतो तेव्हा तो बाहेरचा असतो.

प्रभाव व्यावस्थापनासाठी फ्रंट आणि बॅक स्टेजचे पृथक्करण राखणे महत्त्वाचे आहे. हे सामाजिक जीवनाच्या सर्व क्षेत्रांमध्ये आढळू शकते. तथापि, हा फरक देखील खंडित होऊ शकतो परिणामी लाजिरवाणेपणा मागील कामगिरीची विश्वासाहता कमी करते. प्रभावी किंवा नसलेल्या प्रभाव व्यावस्थापनामध्ये अशा प्रेक्षकाचा समावेश असतो ज्यांचा यशस्वी कामगिरी सुनिश्चित करण्यातही सहभाग असतो. काहीवेळा जेव्हा कार्यप्रदर्शन चुकीचे होते तेव्हा प्रेक्षक अनुचित वर्तनाची सबब सांगून दिवस वाचवण्याचा प्रयत्न करू शकतात. तथापि, Asylums (1961) आणि स्टिग्मा (1965) मध्ये गॉफमनने दाखवल्याप्रमाणे अशी परिस्थिती आहे की प्रेक्षक भूमिका प्रभावीपणे पार पाडणे कठीण करतात.

२.४.१ आश्रय: मानसिक रुग्ण आणि इतर कैद्यांच्या सामाजिक परिस्थितीवर निबंध.

आपल्या चार निबंधांद्वारे या वादग्रस्त कार्यात, गॉफमनने अनुरूप वर्तन निर्माण करण्यामध्ये सामाजिक संरचनेच्या महत्त्वाचे एक शक्तिशाली विश्लेषण प्रदान केले आहे, विशेषतः अशा वातावरणात ज्याला गॉफमनने मानसिक आश्रय, तुरुंग आणि लष्करी आस्थापना यासारख्या "एकूण संस्था" असे लेबल लावले आहे. गॉफमनने एकूण संस्थांना "स्वतःसाठी काय केले जाऊ शकते यावर एक नैसर्गिक प्रयोग म्हणून बदलणाऱ्या व्यक्तींसाठी जबरदस्ती घर" म्हणून पाहिले (गॉफमन, 1961: 12). एकूण संस्था म्हणजे अशा सामाजिक सेटिंग्ज ज्यामध्ये कैद्यांचे प्रत्येक पैलू हुकूम आणि नियंत्रित केले जातात. मुख्य चिंतेची बाब म्हणजे स्वतःच्या संरचनेची समाजशास्त्रीय आवृत्ती विकसित करणे.

एकूण संस्थेमध्ये कैदी सामान्य सहकार्यापासून विभक्त होतो आणि अशा कर्मचार्यांशी प्रतीकात्मक आंतरक्रियावाद गुंतलेला असतो ज्यांना वेगवेगळ्या सहकार्यांच्या अटींची आवश्यकता असते. कैद्यांना त्यांच्या स्वतःच्या अपमान, अपमान आणि अपवित्रतेच्या मालिकेचा सामना करावा लागतो आणि एकेकाळी त्यांना पाठिंबा देणारे सर्व शारीरिक आणि सामाजिक समर्थन मागे घेतले जातात.

गॉफमन ज्याला 'स्वतःचा अपमान' म्हणतात ते कैद्यांना अनुभवता येईल. एकूण संस्था बहुधा मूलगामी पुनर्समाजीकरणाच्या उद्देशाने असे रेजिमेंटेशन लादतात, पर्यावरणाशी जाणीवपूर्वक हाताळणी करून कैद्यांच्या आत्मसंवेदना बदलतात. काटेरी तार आणि संरक्षक बुरुज, बंदिस्त खिडक्या आणि कुलूपबंद दरवाजे यासारख्या भौतिक अडथळ्यांद्वारे 'बाहेरून' कैद्यांना जबरदस्तीने वेगळे केल्यामुळे पुनर्समाजीकरण करण्याची एकूण संस्थेची शक्ती देखील वाढविली जाते. अशाप्रकारे कट ऑफ, प्रशासकीय कर्मचार्यांकडून कैद्यामध्ये दीर्घकालीन सुधारणा- किंवा किमान तत्काळ अनुपालन- साध्य करण्यासाठी कैद्यांचे संपूर्ण जग हाताळले जाऊ शकते. ही प्रक्रिया देव, देश, न्याय किंवा उपचार या नावाने चालते.

गॉफमन याला आक्षेप घेत नाही. तथापि, तो स्वतःच्या स्ट्रिपिंगच्या प्रतिकाराचे वर्णन करतो. स्वतःचा बदलाचा प्रतिकार करतो आणि त्याच्या परिवर्तनाविरुद्ध संघर्ष करतो, विकृतपणे त्याच्या परिचित पदार्थांचा काही भाग टिकवून ठेवण्याचा आग्रह धरतो. तो निदर्शनास आणतो की कैदी दुय्यम समायोजनांमध्ये गुंततात जे एकूण संस्थेच्या कर्मचार्यांशी थेट विरोध करत नाहीत परंतु ते असे ठामपणे सांगतात की ते अजूनही त्यांचे स्वतःचे लोक आहेत, त्यांच्या सभोवतालच्या परिस्थितीवर काही प्रभाव आणि नियंत्रण आहे, नियंत्रण जे देव, देश किंवा पक्ष यांच्यापासून स्वतंत्र आहे.

स्वतःच्या संघर्षाचे व्यक्तिचित्रण करताना, गॉफमन अनेक वाक्ये वापरतो - "व्यक्त अंतर", "त्याच्या संलग्नतेचे सर्व स्व-परिणाम पूर्णपणे आत्मसात करण्यापासून रोखणे, काही असंतोष दिसू शकतो, पूर्ण करताना देखील प्रमुख दायित्वे" आणि कदाचित सर्वात तंतोतंत, "एक विहित क्रियाकलाप नाही तर विहित अस्तित्वातून चूक." (गॉफमन, 1961:188). त्याचा असा विश्वास आहे की एखाद्याच्या मालकीच्या गोष्टींशिवाय स्वतःला स्थिरता मिळू शकत नाही आणि तरीही कोणत्याही सामाजिक घटकाशी संपूर्ण बांधिलकी आणि संलग्नता एक प्रकारची निःस्वार्थता सूचित करते. परिणामी, एखाद्या व्यक्तीची व्यक्ती असण्याची भावना एका व्यापक सामाजिक घटकात ओढल्या गेल्याने येऊ शकते; ज्या छोट्याशा मार्गांनी आपण खेचण्याचा प्रतिकार करतो त्याद्वारे आपली स्वार्थाची भावना निर्माण होऊ शकते.

२.४.२ कलंक: बिघडलेल्या ओळखीच्या व्यवस्थापनावर लेख:

'द प्रेझेंटेशन ऑफ सेल्फ इन एव्हरीडे लाइफ' मधील त्याच्या नाट्यमय दृष्टिकोनात, गॉफमन सुचवितो की कलाकाराचे स्वतःच्या प्रतिमेवर व्यापक नियंत्रण असते, परंतु 'स्टिग्मा'मध्ये या नियंत्रणाशी तडजोड केली जाते. उदाहरणार्थ बटू, विकृत, मद्यपी, कैद, समलैंगिक किंवा वंश, राष्ट्र आणि धर्माचा कलंक घ्या- आभासी ओळख आणि वास्तविक सामाजिक ओळख यात अंतर आहे. व्हर्च्युअल ओळख म्हणजे एखाद्या व्यक्तीचा इतरांच्या

नजरेत काय हेतू आहे आणि वास्तविक ओळख म्हणजे एखाद्या व्यक्तीला "असल्याचे सिद्ध" केले जाऊ शकते. व्हर्च्युअल आणि वास्तविक ओळख यांच्यात तफावत असताना सामाजिक ओळख बिघडते, जसे की अनेकदा कलंक असलेल्या व्यक्तींमध्ये असते. अनेक "सामान्य" मानतात की "कलंक असलेली व्यक्ती पूर्णपणे मानवी नाही" आणि ते विविध प्रकारचे भेदभाव करतील ज्यामुळे कलंकित व्यक्तींच्या जीवनाची शक्यता कमी होते. कलंकित व्यक्ती देखील त्यांच्या ओळखीबद्दल 'सामान्य' सारखाच विश्वास ठेवतात. परिणामी, कलंकित लोक स्वतःला असे समजतात की "इतर काहीही असो, ते खरोखर त्याला 'स्वीकार' करत नाहीत आणि 'समान आधारावर' त्यांच्याशी संपर्क साधण्यास तयार नाहीत" (1965:7)

स्टिग्मा गॉफमॅनमध्ये प्रामुख्याने 'सामान्य' सह मिश्रित संपर्कांमध्ये कलंकित व्यक्ती स्वतःबद्दल व्यक्त केलेल्या माहितीवर, त्यांच्याकडे विश्वास असलेल्या स्वतःला प्रक्षेपित करण्याचा किंवा त्यांचे संरक्षण करण्याच्या त्यांच्या प्रयत्नांवर आणि "आम्ही सामान्य" त्यांच्या बदनाम वैशिष्ट्यांना कसा प्रतिसाद देतो आणि त्यांना प्रोत्साहित करतो यावर लक्ष केंद्रित करतो. चांगल्या समायोजनाचा अवलंब. त्यांच्या पुस्तकात, गॉफमॅन विविध परिस्थितींचा (केस स्टडीज, आत्मचरित्र) अभ्यास करतो ज्यामध्ये तो एखाद्या व्यक्तीच्या स्वतःबद्दलच्या भावना आणि समाज ज्यांना "सामान्य" म्हणतो त्यांच्याशी असलेल्या नातेसंबंधांचे परीक्षण करतो. 'कलंक' हा शब्द 'संपूर्ण सामाजिक स्वीकार्यतेपासून अपात्र ठरलेल्या व्यक्तींच्या परिस्थितीचे' वर्णन करतो. गॉफमॅन असा युक्तिवाद करतात की कलंक स्टिरियोटाइपशी जवळून जोडलेला आहे आणि हे दोन्ही सामाजिक परस्परसंवाद नियंत्रित करणार्या बेशुद्ध अपेक्षा आणि नियमांशी संबंधित आहेत.

२.४.३ गॉफमॅनच्या दृष्टिकोनाचे समीक्षक / टीका:

गॉफमॅनच्या दृष्टिकोनाचे समीक्षक इतर सूक्ष्मसमाजशास्त्रज्ञांच्या पातळीवर समान मुद्दे मांडतात. सहभागींच्या दृष्टिकोनातून परस्परसंवाद समजून घेण्याची प्रवृत्ती, सामाजिक संबंधांच्या संरचनेत सामर्थ्याने बजावलेल्या भूमिकेला कदाचित तो पुरेशी ओळख देत नाही. नाट्यशास्त्रीय सादृश्यतेवरही प्रश्नचिन्ह उपस्थित केले जाऊ शकते. संस्था आणि 'एकूण संस्था' च्या अभ्यासासाठी हे एक चांगले मॉडेल असू शकते, परंतु इतर सामाजिक व्यावस्थेमध्ये ते इतके प्रभावी असू शकत नाही. त्याचप्रमाणे, गॉफमॅनची नाट्यसादृश्यता आधुनिक पाश्चात्य समाजांमध्ये उत्कृष्ट कार्य करते ज्यांनी सार्वजनिक आणि खाजगी जीवनाच्या क्षेत्रांमध्ये (पुढील आणि मागील अवस्था) फरक स्थापित केला आहे. परंतु इतर समाजांमध्ये, ही विभागणी एकतर कमी स्पष्ट आहे किंवा फक्त त्याच स्वरूपात अस्तित्वात नाही. त्यांच्या लेखनावर अनेकदा वस्तुनिष्ठ दृष्टीकोनासाठी टीका केली जाते जी वस्तुनिष्ठता आणि पडताळणीला विरोध करते.

२.४.४. गॉफमॅनच्या कार्याचे समकालीन महत्त्व:

गॉफमॅनच्या कार्याचा केवळ समाजशास्त्रावरच नव्हे तर अनेक विद्वानांवर खोल प्रभाव पडला आहे, ज्यांना त्यांचे लेखन वाचल्यामुळे व्यावसायिक समाजशास्त्रज्ञ बनण्याची प्रेरणा मिळाली आहे. त्यांनी शिस्तीत काही अत्यंत विचारशील आणि उत्तेजक योगदान दिलेले म्हणून ओळखले जाते. सूक्ष्म समाजशास्त्रीय संशोधन कसे करावे याचे उदाहरण म्हणून

अनेक समाजशास्त्रज्ञ अजूनही त्यांच्या मूळ लेखनाचा संदर्भ घेतात आणि त्यांनी विकसित प्रतीकात्मक आंतरक्रियावाद केलेल्या संकल्पना विविध क्षेत्रात समाजशास्त्राच्या अगदी फॅब्रिकचा भाग बनल्या आहेत.

तुमची प्रगती तपासा:

१. नाटकीय दृष्टीकोन काय आहे?
२. गॉफमनचा पुढचा आणि मागचा प्रदेश म्हणजे काय?
३. संपुर्ण संस्था काय आहे?
४. गॉफमनच्या कार्याचे मूल्यांकन करा.

प्रतीकात्मक आंतरक्रियावादाची टीका

प्रतीकात्मक आंतरक्रियावादाने समाजशास्त्राच्या विविध शाखांवर महत्त्वपूर्ण प्रभाव पाडला आहे ज्यामुळे समाजशास्त्र ज्ञान समृद्ध होते. समाजीकरणाची प्रक्रिया, विचलनाचा अभ्यास, वैद्यक क्षेत्रात आणि संस्थांच्या अभ्यासामध्ये हे एक प्रभावी सिद्धांत असल्याचे सिद्ध झाले आहे. मीडच्या कल्पना मानवी वर्तनासाठी प्राण्यांच्या वर्तनापासून सामान्यीकृत मानसशास्त्रीय वर्तनवादापासून ब्रेक होत्या. सामाजिक संबंधांमध्ये 'उद्भव' या कल्पनेवर जोर देणाऱ्या बाह्य उत्तेजनांचा निष्क्रीय प्राप्तकर्ता म्हणून त्याने मनुष्याला सक्रिय एजंट म्हणून पाहिले. तथापि, अनेक समाजशास्त्रज्ञांनी मन, स्व, मी आणि इतर मूळ प्रतीकात्मक आंतरक्रियावादवादी संकल्पनांच्या संदिग्धतेवर टीका केली आहे आणि असा दावा केला आहे की ते गोंधळात टाकणारे आणि चुकीचे आहेत आणि सिद्धांत आणि संशोधनासाठी ठोस आधार प्रदान करण्यास असमर्थ आहेत आणि त्यांना कार्यान्वित करणे कठीण आहे (कुहन 1964 , कोल्ब 1944, मेल्टझर, पेट्रास आणि रेनॉल्ड्स 1975). मोठ्या वास्तूंकडे लक्ष देत नसल्याची टीका त्यांच्यावर होत आहे. वाइनस्टीन आणि तनूर (1976) यांनी असा युक्तिवाद केला की प्रतीकात्मक आंतरक्रियावादवाद एकमेकांशी परिणामांच्या परस्परसंबंधांकडे दुर्लक्ष करतो. हे बेशुद्ध आणि भावनांसारख्या घटकांकडे दुर्लक्ष करते आणि गरजा, हेतू, हेतू आणि आकांक्षा यासारख्या मानसिक घटकांकडे दुर्लक्ष करते, त्याऐवजी केवळ अर्थ, चिन्हे, कृती आणि आंतरक्रियावाद यावर लक्ष केंद्रित करते. हे मोठ्या ऐतिहासिक किंवा सामाजिक व्यवस्था तसेच सामर्थ्य, रचना आणि मानवी क्रिया आणि आंतरक्रियावादवर त्यांचा प्रतिबंधित प्रभाव यासारख्या सामाजिक तथ्यांकडे दुर्लक्ष करते.

२.६ सारांश

अमेरिकन सामाजिक वर्तनवादी जॉर्ज हर्बर्ट मीड यांना आंतरक्रियावाद नावाच्या समाजशास्त्राच्या सामान्य दृष्टिकोनाची पायाभरणी करण्याचे श्रेय जाते. हे एक सामान्य लेबल आहे ज्यामध्ये समाज किंवा त्याच्या घटक सामाजिक संरचनांऐवजी व्यक्तींमधील सामाजिक परस्पर आंतरक्रियाची तपासणी करणाऱ्या सर्व दृष्टिकोनांचा समावेश आहे. सामाजिक संरचना वस्तुनिष्ठपणे अस्तित्वात आहेत किंवा ते त्यांच्यावर अजिबात लक्ष केंद्रित करत नाहीत ही कल्पना आंतरक्रियावादी सहसा नाकारतात. हर्बर्ट ब्लुमर ज्याने 'प्रतीकात्मक आंतरक्रियावाद' हा शब्द तयार केला होता त्यांनी असा युक्तिवाद केला की सामाजिक संरचना किंवा सामाजिक प्रणालींबद्दलची सर्व चर्चा अन्यायकारक आहे, कारण

केवळ व्यक्ती आणि त्यांचे आंतरक्रियावाद खरोखरच अस्तित्वात आहेत असे म्हणता येईल. प्रतीकात्मक आंतरक्रियावाद सूक्ष्म-स्तरीय परस्परसंवादाशी संबंधित आहे आणि ज्या पद्धतीने अर्थ तयार केला जातो आणि समाजातील सदस्यांमध्ये प्रसारित केला जातो.

मीडच्या मन, स्व आणि समाज (माइंड, सेल्फ अँड सोसायटी) या सर्वात महत्वाच्या कार्यात त्यांनी मानसशास्त्रीय वर्तनवादाची तत्त्वे मानसिक प्रक्रियांपर्यंत विस्तारली आहे. त्याची चिंता मानसिक प्रक्रिया, क्रिया आणि आंतरक्रियावाद यांच्यातील संबंध होती. या संबंधाचे विश्लेषण करताना, त्यांनी आंतरक्रियावादात महत्वाच्या अनेक संकल्पना परिभाषित केल्या- हावभाव, चिन्हे, भाषा, मी आणि मला आणि समाजीकरण. त्याने 'स्व' ला एक प्रक्रिया म्हणून परिभाषित केले आणि मनुष्याला मुक्त आणि अधिक सक्रिय एजंट म्हणून पाहिले जाते.

ब्लुमरने प्रक्रियात्मक स्वभाव आणि 'स्व' चे बदलणारे चरित्र यावर जोर दिला. ब्लुमरने मानवी वर्तनामध्ये उत्स्फूर्तता आणि अनिश्चिततेच्या संभाव्यतेचे श्रेय दिले आणि पुरुषांना जगाचे सक्रिय निर्माते मानले. सक्रिय स्व-दिशाद्वारे त्यांनी कृती पाहिली आहे.

गॉफमनचा नाटकीय दृष्टीकोन हा मूलभूत प्रतीकात्मक संवादवादाचा विस्तार आहे. त्यांच्या लेखनात त्यांनी असे निरीक्षण केले की सामाजिक जग स्व-क्रमित नाही आणि वर्तनात अर्थ अंतर्भूत नाही. सामाजिक व्यवस्था आणि विशिष्ट वर्तनाचा अर्थ महत्त्वपूर्ण आहे कारण लोक त्यास महत्त्व देतात. परस्परसंवादात व्यक्ती केवळ स्वतःलाच एकमेकांसमोर मांडत नाहीत तर इंप्रेशन मॅनेजमेंटमध्येही गुंततात. गॉफमनने समोरासमोर संवादावर भर दिला आहे. शिकागो शाळेप्रमाणेच त्यांनी वैयक्तिक निरीक्षणे आणि अनुभवांवर संशोधन केले. त्यांच्या लेखनावर अनेकदा वस्तुनिष्ठ अवहेलना करणारे ऑब्जेक्टिफिकेशन आणि सत्यापन असल्याची टीका केली जाते.

२.७ शब्दावली

१. मागची बाजू: 'फ्रंट रिजन' कामगिरीपासून दूर असलेले क्षेत्र, एर्व्हिंग गॉफमन द्वारे वैशिष्ट्यीकृत, जेथे व्यक्ती आराम करण्यास आणि अनौपचारिक पद्धतीने वागण्यास सक्षम असतात.
२. नाट्यशास्त्रीय विश्लेषण: थिएटरमधून व्युत्पन्न केलेल्या रूपकांच्या वापरावर आधारित सामाजिक आंतरक्रियावादाच्या अभ्यासासाठी एर्व्हिंग गॉफमनचा दृष्टीकोन.
३. समोरची बाजू: सामाजिक क्रियाकलापांची सेटिंग ज्यामध्ये व्यक्ती इतरांसाठी निश्चित 'कार्यप्रदर्शन' ठेवण्याचा प्रयत्न करतात.
४. खेळाचा टप्पा: स्व-विकासाचा कालावधी जो खेळाच्या टप्प्यानंतर येतो. यात सामान्यीकृत इतरांची भूमिका घेण्याची आणि गट क्रियाकलापांमध्ये भाग घेण्याची क्षमता विकसित करणे समाविष्ट आहे.
५. सामान्यीकृत इतर: जॉर्ज हर्बर्ट मीडच्या सिद्धांतातील एक संकल्पना, ज्यानुसार व्यक्ती समाजीकरण प्रक्रियेदरम्यान दिलेल्या गटाची किंवा समाजाची सामान्य मूल्ये घेते.

६. हावभाव (जेश्वर): ध्वनी किंवा शरीराच्या हालचाली ज्याचा उपयोग दुसऱ्या प्राण्याच्या प्रतीकात्मक आंतरक्रियावाद क्रियांना उत्तेजन देण्यासाठी केला जातो जसे की दोन्ही पक्षांच्या परस्पर प्रभावाचा समावेश असलेली कृती घडते.
७. मी (I): स्व चा सर्जनशील आणि कल्पनाशील टप्पा: जो वर्तमान परिस्थिती आणि पर्यावरणीय संदर्भ टिपतो आणि नवीन कृती सुचवतो. "जाणता" म्हणून स्व ला ओळखला जातो.
८. छाप व्यवस्थापन: अमेरिकन समाजशास्त्रज्ञ एव्हिंग गॉफमनशी संबंधित एक कल्पना. लोक जेव्हा इतर लोकांना भेटतात तेव्हा काय लपवायचे आणि काय प्रकट करायचे हे निवडून इतरांनी त्यांच्यावरील छाप 'व्यवस्थापित' किंवा नियंत्रित करतात.
९. मला (Me): स्वतःचा निर्णयात्मक आणि ज्ञात पैलू किंवा टप्पा.
१०. प्ले स्टेज: आत्म-विकासाचा कालावधी ज्यामध्ये व्यक्ती एका वेळी एकाची भूमिका घेण्यास शिकतात.
११. स्व: सामाजिक परस्परसंवादाद्वारे विकसित झालेल्या व्यक्तीच्या ओळखीच्या वेगळ्या अर्थासाठी जॉर्ज हर्बर्ट मीडचा शब्द.
१२. प्रतीकात्मक आंतरक्रियावाद: एक सैद्धांतिक चौकट जी समाजाला एकत्रितपणे गोष्टी करत असलेल्या लोकांच्या दैनंदिन परस्परसंवादाचे उत्पादन म्हणून पाहते.
१३. दुसऱ्याची भूमिका घेणे: स्वतःला मानसिकदृष्ट्या अशा स्थितीत प्रक्षेपित करण्याची क्षमता जिथे एखादी व्यक्ती कल्पना करू शकते की दुसऱ्या किंवा इतर लोक एखाद्याच्या वागण्यावर कशी प्रतिक्रिया देतील. दुसरा एकतर विशिष्ट किंवा सामान्यीकृत इतर असू शकतो.
१४. एकूण संस्था: एक संस्था ज्यामध्ये सदस्यांना बाकीच्या समाजापासून एकटे राहणे आवश्यक आहे.

२.८ प्रश्न

- प्र.१ प्रतीकात्मक आंतरक्रियावादी दृष्टिकोनाचे मुख्य सिद्धांत आणि गुणवत्तेची चर्चा करा.
- प्र.२ मीडच्या महत्त्वाच्या योगदानातील मन, स्व आणि समाज या संकल्पना विशद करा.
- प्र.३ मीडच्या प्रतीकात्मक आंतरक्रियावादी दृष्टिकोनाला आज वैधता आहे हे तुम्ही मान्य करता? होय असल्यास, उदाहरणांसह स्पष्ट करा.
- प्र.४ जी एच. मीड यांचे कार्य आणि जीवन तपशीलवार स्पष्ट करा.
- प्र.५ एव्हिंग गॉफमनच्या नाट्यशास्त्रीय दृष्टिकोनाचे तपशीलवार वर्णन करा. उदाहरणांसह स्पष्ट करा.
- प्र.६ सध्याच्या काळात गॉफमनच्या कार्याची वैधता स्पष्ट करा.

प्र.7 गॉफमनच्या कार्याचे गंभीरपणे मूल्यांकन करा.

प्र.8 प्रतीकात्मक आंतरक्रियावादी दृष्टीकोनासाठी ब्लूमरच्या योगदानाचे मूल्यांकन करा.

संदर्भ/अतिरिक्त वाचन:

- अब्राहम, फ्रान्सिस, 1982. आधुनिक समाजशास्त्रीय सिद्धांत: एक परिचय. दिल्ली: ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस.
- बाल्डविन, जॉन सी. 1986. जॉर्ज हर्बर्ट मीड: समाजशास्त्रासाठी एकसंध सिद्धांत. न्यूबरी पार्क, कॅलिफोर्निया: सेज.
- कोसर, लुईस. A. 1996. मास्टर्स ऑफ सोशियोलॉजिकल थॉट. जयपूर आणि नवी दिल्ली: रावत पब्लिकेशन (दुसरी आवृत्ती).
- अँडम्स, बर्ट.; सिडी, आर.ए. 2002. समाजशास्त्रीय सिद्धांत. नवी दिल्ली: विस्तार पब्लिकेशन.
- अशे, डेव्हिड.; ओरेनस्टाईन, डेव्हिड मायकेल. 2007. समाजशास्त्रीय सिद्धांत. पीअरसन शिक्षण. 6 वी आवृत्ती.
- गिडन्स, अँथनी. 2009. समाजशास्त्र. केंब्रिज: पॉलिटी प्रेस. (6वी आवृत्ती).
- गॉफमन, एव्हिंग. 1959. रोजच्या जीवनात स्वतःचे सादरीकरण. Penguin Books Ltd, Harmonds worth, Middlesex, England.
- गॉफमन, एव्हिंग. 1961. आश्रय. मानसिक रुग्ण आणि इतर कैद्यांच्या सामाजिक परिस्थितीवर निबंध. पेंग्विन बुक्स लिमिटेड, हार्मंड्सवर्थ, मिडलसेक्स, इंग्लंड.
- गॉफमन, एव्हिंग. 1965. कलंक: नोट्सन द मॅनेजमेंट ऑफ स्पोइल्ड आयडेंटिटी. एंजेलवुड क्लिफ्स, एनजे: प्रेंटिस हॉल.
- मॉरिस, चार्ल्स. (ed). 1934. सामाजिक वर्तनवादीच्या दृष्टिकोनातून मन, स्वतः आणि समाज. शिकागो: शिकागो प्रेस विद्यापीठ.
- रिट्झर, जॉर्ज. 1988. समाजशास्त्रीय सिद्धांत. न्यूयॉर्क: मॅकग्रॉ हिल इंटरनॅशनल एडिशनस, (दुसरी आवृत्ती).
- जॉर्ज रिट्झर (सं.). 2005. सामाजिक सिद्धांताचा विश्वकोश. हजार ओक्स, कॅलिफोर्निया: सेज.
- जॉर्ज रिट्झर (सं.). 2007. समाजशास्त्राचा ब्लॅकवेल एनसायक्लोपीडिया. ऑक्सफर्ड: ब्लॅकवेल
- रिट्झर, जॉर्ज. 2011. समाजशास्त्रीय सिद्धांत. न्यूयॉर्क: मॅकग्रॉ हिल इंटरनॅशनल एडिशनस, (8वी आवृत्ती).
- टर्नर, एच. जोनाथन. 1999. समाजशास्त्रीय सिद्धांताची रचना. जयपूर: रावत प्रकाशन: (चौथी आवृत्ती)

लोकान्वयपद्धतीशास्त्र आणि कथन विश्लेषण (Ethnomethodology and Narrative Analysis)

प्रकरणाची रचना:

- ३.० उद्दिष्टे
- ३.१ प्रस्तावना
- ३.२ लोकान्वयपद्धतीशास्त्र: अर्थ आणि व्याख्या
- ३.३ हेरॉल्ड गारफिन्केल यांचे योगदान
- ३.४ लोकान्वयपद्धतीशास्त्र: अभ्यासपद्धती
- ३.५ लोकान्वयपद्धतीशास्त्र: वैशिष्ट्ये
- ३.६ चिकित्सक परीक्षण
- ३.७ कथन विश्लेषण: अर्थ आणि वैशिष्ट्ये
- ३.८ भाषा शास्त्र आणि सामाजिक संशोधन
- ३.९ कथन विश्लेषण दुष्टीकोनाची वैशिष्ट्ये
- ३.१० समारोप
- ३.११ सरावासाठीचे प्रश्न
- ३.१२ संदर्भ सूची

३.० उद्दिष्टे

- लोकान्वयपद्धतीशास्त्र अर्थ समजून घेणे.
- लोकान्वयपद्धतीशास्त्रातील हेरॉल्ड गारफिन्केल यांचे योगदान समजून घेणे.
- कथन विश्लेषणाचा अर्थ आणि महत्व समजून घेणे.
- भाषा शास्त्र आणि सामाजिक संशोधनातील फरक जाणून घेणे.

३.१ प्रस्तावना:

सामाजिक घडामोडीमधील वास्तवता जाणून घेण्यासाठी विविध पद्धतींचा उदय आणि विकास झाला. अमेरिकन समाजशास्त्रज्ञ हेरॉल्ड गारफिन्केल यांनी लोकान्वयपद्धतीशास्त्राचा

शोध लावला. त्यांनाच लोकान्वयपद्धतीशास्त्राचे जनक म्हणून संबोधले जाते. लोकान्वयपद्धतीशास्त्राची मुळे घटनाशास्त्राशी जोडलेली आहेत.

३.२ लोकान्वयपद्धतीशास्त्र: अर्थ आणि व्याख्या:

अमेरिकेतील येल विद्यापीठात सामान्य लोक संस्कृतीच्या संकराचा अभ्यास करताना 'Ethnomethodology' हा शब्द प्रथम हेरॉल्ड गारफिकेल यांनी वापरला. Ethno म्हणजे व्यक्तीला आपल्या समाजाविषयी प्राप्त झालेले व्यावहारिक ज्ञान होय. Methodology म्हणजे पद्धती. लोक अभ्यासाच्या व्यावहारिक पद्धतीला 'Ethnomethodology' म्हणतात.

थोडक्यात व्यावहारिक अभ्यास पद्धतीचा वापर करून व्यावहारिक ज्ञानाच्या आधारे सामाजिक वास्तवता शोधून काढण्याच्या पद्धतीला मानवपद्धतीशास्त्र म्हणतात. सामाजिक घटनेचा अन्वयार्थ विषद करते वेळी अभ्यासकाने विशिष्ट दृष्टिकोनाचा वापर करावा लागतो. जसा अभ्यासकाच्या दृष्टीकोनात बदल होत जातो, तसा घटनेचा अन्वयार्थ हि बदलत जातो. ज्या सामाजिक वास्तवता लोक वावरतात तेथे लोकांना विशिष्ट असा वैचारिक स्तर आहे हे गृहीत धरून लोक वैचारिकतेच्या आधारे व्यवहार करतात व दैनंदिन जीवन जगात असतात. लोकान्वयपद्धतीशास्त्रात लोक काय करतात यावर अधिक भर दिला जातो तर घटनाशास्त्रात लोक काय करतात यावर अधिक भर दिला जातो.

व्याख्या:

हेरॉल्ड गारफिकेल: लोकान्वयपद्धती हा समाजाच्या अध्ययनाचा एक दृष्टीकोन आहे. जो अशा प्रक्रियांची व्याख्या करतो की, ज्याद्वारे समाजातील सदस्य आपल्या दैनंदिन घडामोडींचा अर्थ एकमेकांना सांगतात. त्याद्वारे सामाजिक व्यवस्था कशी शक्य होते ते कळते. लोक एकमेकांशी कसा व्यवहार करतात ते ही हा दृष्टीकोन सांगतो. या दृष्टीकोन भाषा आणि अर्थ यांना महत्व आहे.

फ्रान्सिस अब्राहम: यांच्या मते, लोकान्वयपद्धतीशास्त्र लोकांद्वारे उपयोगात येणाऱ्या सामान्य ज्ञानाची एक पद्धत आहे. ज्याद्वारे दैनंदिन घडामोडींना अर्थ प्रदान केला जातो आणि सामाजिक वास्तवता निर्माण करून तीला व्यवस्थेत ठेवले जाते.

बर्नार्ड फिलिप्स: लोकपद्धतीशास्त्र लोकांद्वारे उपयोगात येणाऱ्या सामान्य ज्ञानाची एक पद्धती आहे. ज्याद्वारे दैनंदिन घडामोडींना अर्थ प्रदान केला जातो आणि सामाजिक वास्तवता निर्माण करून तीला व्यवस्थेत ठेवले जाते.

कोणत्याही घटनेचे अध्ययन वस्तुनिष्ठ व व्यक्तीनिष्ठ आधारावर करता येते. तथ्य जशी आहेत तशी प्रस्तुत करावी लागतात. त्याला आपले विचार, भावना आणि इंद्रिय यांच्या विकृतीमुळे नाकारले जाऊ शकत नाही. उदाहरणार्थ, एका बाटलीतील भरलेले रंगीत पाणी पाणीच आहे हि झाली वस्तुनिष्ठता परंतु एखाद्या घटनेचा आपण स्वतः अर्थ लावणे, त्याला आपल्या दृष्टीकोनातून पाहणे, वर्णन करणे हि झाली व्यक्तीनिष्ठता. एका बाटलीतील रंगीत पाणी एखादा व्यक्ती मद्य समजून प्यायले तर त्याचे असे समजणे, रंगीत पाणी समजून कोणी प्यायले तर त्याला तसे समजणे महत्वाचे असते. म्हणून लोकपद्धतीशास्त्रात अर्थबोधाला

महत्व दिले जाते. लोकान्वयपद्धतीच्या दृष्टीकोनाच्या दैनंदिन जीवनात लोक घटनांचा अर्थ जसा लावतात तसाच व्यवहार करतात. म्हणून सामाजिक आंतरक्रियेची व वास्तवतेची व्याख्या तोपर्यंत करता येत नाही जो पर्यंत त्यांचा अर्थबोध होत नाही. लोकान्वयपद्धतीशास्त्र आंतरक्रियेमागे लपलेल्या अर्थाचा शोध घेतात.

३.३ हेरॉल्ड गारफिन्केल यांचे योगदान:

गारफिन्केल यांचा जन्म १९७१ साली एका साधन कुटुंबात झाला. ते लहानपणापासूनच हुशार होते. १९५२ साली होवर्ड विद्यापीठात त्यांनी पीएच. डी. पूर्ण केली. नंतर केलिफोर्निया विद्यापीठात प्राध्यापक पदावर कार्यरत होते. गारफिन्केल यांनी असे नमूद केले आहे कि, चार प्रमुख विचारवंतांच्या वैचारिक प्रभावामुळे लोकान्वयपद्धतीशास्त्राच्या अध्ययन पद्धतीस निश्चित स्वरूप प्राप्त झाले. या विचारवंतांमध्ये टोलकोट पारसन्स, आल्फ्रेड शुत्झ, ओरान गुरुव्हीच, एडमंड हस्रेल हे तीन विचारवंत होत. Ethnomethodology या पद्धतीचा शोध गारफिन्केल यांनी १९४० मध्ये लावला. या पद्धतीला शास्त्रीय स्वरूप १९६७ च्या Studies in Ethnomethodology या ग्रंथामध्ये प्राप्त झाले.

दैनंदिन जीवनातील सामाजिक घडामोडीचे स्वरूप जाणून घेण्यासाठी व्यावहारिक ज्ञानाचा अवलंब करणे आवश्यक असते. प्रत्येक दिवशी प्रत्येक व्यक्तीला वेग वेगळे प्रकारचे बरे वाईट अनुभव नेहमीच येत असतात व त्याचा वैयक्तिक व सामाजिक जीवन पद्धतीवर नेहमीच प्रभाव पडत असतो. घटना गंभीर अथवा किरकोळ असली तरी त्याची वास्तवता जाणून घेणे आवश्यक आहे. या संदर्भात गारफिन्केल म्हणतात कि, परंपरागत समाजशास्त्रीय सिद्धांताद्वारे दैनंदिन जीवनातील वास्तवता सिद्ध करता येत नाही म्हणून एका नव्या पद्धतीचा अवलंब करणे आवश्यक आहे. म्हणूनच त्यांनी लोकान्वयपद्धतीचा पुरस्कार केला.

३.४ लोकान्वयपद्धतीशास्त्र: अभ्यासपद्धती:

व्यावहारिक ज्ञानाच्या व व्यावहारिक पद्धतीच्या माध्यमातून सामाजिक वास्तवतेचा शोध घेण्याच्या प्रक्रियेला लोकान्वयपद्धत असे म्हणतात. समूह जीवनाचा आभास करते वेळी अभ्यासकाला परिस्थितीनुसार कोणत्याही अभ्यास पद्धतीचा पुरस्कार करण्याचे स्वातंत्र्य ही अभ्यासपद्धती देते. शास्त्राच्या कसोट्या मानवी वर्तनाला लागू करणे अत्यंत कठीण असल्याने सोयीस्करपणे कोणत्याही अभ्यासपद्धतीचा पुरस्कार करून सामाजिक वास्तवतेचा शोध घेण्या इतपतचे स्वातंत्र्य या पद्धतीने अभ्यासकाला दिले आहे.

i) **प्रायोगिक अभ्यासपद्धती:** या पद्धतीचा पुरस्कार गारफिन्केलने केला. एखाद्या नैसर्गिक वातावरणात जाणीवपूर्वक अनुकूल व प्रतिकूल स्वरूपातील बदल करण्याचा प्रयत्न केल्यास त्याच्या परिणामाचे अध्ययन प्रायोगिक पद्धतीद्वारे करता येते. स्वाभाविक किंवा नैसर्गिक स्वरूपाच्या संदर्भात प्रतिकूल स्वरूपाचा बदल केल्याने एकमेकांच्या दृष्टीकोनात, प्रवृत्तीत व संपर्क ठेवण्याच्या पद्धतीत प्रतिकूल स्वरूपाचा बदल होत असतो, असे मत गारफिन्केल ने व्यक्त केले आहे.

विशिष्ट वेळी विशिष्ट परिस्थितीत व विशिष्ट प्रसंगी व्यक्तीच्या वर्तनात अनुकूल अथवा प्रतिकूल स्वरूपाचा बदल का होतो त्याचे कोणते परिणाम व्यक्तीस भोगावे लागतात या प्रायोगिकदृष्ट्या अभ्यास करण्यावर लोकान्वयपद्धत भर देते. सामाजिक मानसशास्त्राच्या आधारावर मानवाच्या सामाजिक व वैयक्तिक जीवनात होत जाणाऱ्या वर्णनात्मक बदलांचा अभ्यास प्रायोगिकदृष्ट्या जरूर केला जातो. व त्याच्या आधारावर सामाजिक वास्तवतेचा शोध अभ्यासकाला घेता येतो. परंतु, प्रायोगिक अभ्यासपद्धतीचा वापर करते वेळी अभ्यास क्षेत्र लहान असावे. लोकान्वयपद्धतीशास्त्रात सूक्ष्म लक्षी अध्ययन पद्धतीवर विशेष भर दिला जातो. व्यक्ती पेक्षा व्यक्ती समूहाचे अध्ययन करते वेळी लघु स्तरावर त्यांच्या वर्तन विषयक व्यवहारांचे प्रायोगिक पद्धतीने अध्ययन करता येते.

ii) लिखित वृत्तचित्र पद्धत: सामाजिक वास्तवाची प्रक्रिया चिरंतन असल्याने त्याचा शोध सातत्याने होणे हि संशोधकाची अभिवृत्ती असते. उदाहरणार्थ, विधानांची मांडणी करणे, त्याची विश्वसनीयता आजमावणे ही सतत चालणारी ज्ञान प्राप्तीची प्रक्रिया आहे. त्याकरिता विश्वसनीय व वस्तुनिष्ठ माहिती संकलित करावी लागते. शास्त्रीय विधानांच्या आणि सिद्धांतांच्या माध्यमातून अभ्यासक सामाजिक वास्तवता दाखवण्याचा प्रयत्न करत असतो. त्यामुळे लिखित स्वरूपाच्या वैयक्तिक व सार्वजनिक कागदपत्रांच्या माध्यमातून सामाजिक सत्याचा शोध घेतला जातो. उदाहरणार्थ, वैयक्तिक कागदपत्रे, रोजनिशी, लघुपट, आत्मचरित्रे, चरित्रे, ऐतिहासिक कागदपत्रे, उत्खननातून सापडलेले अवशेष, चित्रलेख इत्यादी. चा अंतर्भाव केला जातो. लिखित स्वरूपाची माहिती विश्वसनीय असल्याने भूतकाळात घडून गेलेल्या विविध घटनांची सत्यता वस्तुनिष्ठपणे अजमावण्यास मदत होते. आधुनिककाळात दूरदर्शन संचाच्या माध्यमातून सामाजिक जीवनाचे आणि घडामोडींचे चित्रीकरण करता येत असल्याने सामाजिक वास्तवतेचे स्वरूप प्रकट करणे सोपे झाले आहे. सामाजिक वास्तवता प्रकट होऊ शकेल अशा वेगवेगळ्या साधनांचा तथ्य संकलनासाठी वापर केल्यास मानवपद्धती अधिक यशस्वी आणि उपयोगी पडते.

iii) सहभागी निरीक्षण पद्धत: शास्त्रीय अध्ययन पद्धतीत अनुभव प्रामाण्यतेला विशेष महत्व प्राप्त झालेले असते. समाजात प्रत्यक्ष सहभागी झाल्याशिवाय घटनेची वास्तवता स्पष्ट होत नाही. मेक्स वेबर यांनी आपल्या अभ्यास पद्धतीत व्हर्सटेहन पद्धतीचा पुरस्कार केला आहे. तो सहभागी निरीक्षण तंत्रावर आधारलेला आहे. अप्रत्यक्षपणे व्यक्तीकडून मिळवलेल्या माहितीपेक्षा स्वतःहून प्रत्यक्ष सहभागी होऊन मिळवलेली माहिती गुणात्मक व श्रेष्ठ दर्जाची आहे. एखाद्या धार्मिक किंवा सांस्कृतिक समूहामध्ये आंतरिक हित संबंध व त्यांचे कौटुंबिक व सामाजिक जीवन पद्धतीचे आकलन करून घ्यावयाचे झाल्यास त्या प्रादेशिक समूहात दीर्घकाळ वास्तव्य केल्यास त्यांचे जवळून जीवन अभ्यासता येते. एखाद्या समाज जीवनाशी एकरूप होऊन समाजाला जाणून घेतल्याशिवाय त्या समाजाला वस्तुनिष्ठपणे अभ्यास करणे कठीण जाते. निरीक्षण तंत्र हे जरी व्यक्तीनिष्ठतेवर अवलंबून असले तरी वस्तुनिष्ठ स्वरूपाची माहिती संकलित करण्यात हे तंत्र अधिक उपयुक्त ठरते. समाजाचा अभ्यास करताना एखाद्या अभ्यासकाला आलेला अनुभव इतर अभ्यासकाला येईलच असे नाही. म्हणून लोकान्वयपद्धती शास्त्रात व्यक्तीनिष्ठता व वस्तुनिष्ठता यातील भेदाकडे लक्ष न देता दोन्हीतही सुवर्णमध्य साधण्याचा प्रयत्न करतात. कारण शास्त्राच्या कसोट्या मानवी वर्तनाला लागू करणे अत्यंत कठीण असते.

वरील अभ्यासपद्धतीशिवाय उपयुक्त अशा कोणत्याही तंत्राचा अवलंब करण्यास संशोधकाला संधी असते. अभ्यासपद्धती कोणतीही असली तरी सामाजिक वास्तवता स्पष्ट करणे हे प्रमुख उद्दिष्ट मानवपद्धतीशास्त्राचे आहे.

३.५ लोकान्वयपद्धतीशास्त्र: वैशिष्ट्ये-

१. लोकान्वयपद्धती सूक्ष्म अध्ययनावर भर देते.
२. दैनंदिन जीवनात घडणाऱ्या प्रत्येक घटनेचा अभ्यास केला जातो.
३. सामाजिक वास्तवता ही परिवर्तनशील स्वरूपाची आहे, कारण ही वास्तवता पाहणाऱ्यांच्या दृष्टिकोनावर अवलंबून असते.
४. समाजातील लोक सामाजिक घटनेत प्रत्यक्ष अथवा अप्रत्यक्ष सहभागी होत असल्याने त्या घटनेच्या वास्तवतेचा शोध त्या व्यक्तीने घेतला तर सत्याचा किंवा वास्तवतेचा शोध घेणे सोपे जाते.
५. समाजात व्यक्तीला महत्व असते. त्यामुळे सामाजिक परिस्थितीचे अध्ययन करते वेळी प्रत्येक व्यक्तीच्या दृष्टिकोनाचा, प्रवृत्तीचा आणि त्या व्यक्तीने जोपासलेल्या मुल्यांचा अभ्यास करण्यावर ही पद्धती भर देते.
६. वस्तुनिष्ठता आणि व्यक्तीनिष्ठता हा वाद समाजशास्त्रीय अभ्यासात दिसून येतो. त्यामुळे व्यक्तीनिष्ठतेच्या भूमिकेतून सामाजिक वास्तवता जाणून घेण्याचा प्रयत्न मानवपद्धतीशास्त्रात केला जातो.
७. लोकान्वयपद्धतीतसामाजिक गतिशीलतेवर अधिक भर दिसून येतो.
८. सामाजिक घडामोडींचा अभ्यास करताना स्थ, काल, परिस्थिती आणि भाषा इत्यादी घटकांवर विशेष भर दिला जातो.
९. व्यावहारिक ज्ञानाच्या आधारावर सामाजिक सत्याचा शोध घेण्याचा प्रयत्न या पद्धतीत केला जातो.
१०. सामाजिक आंतरक्रियेच्या संदर्भात व्यक्तीने नोंदवलेल्या प्रतिक्रिया आणि संशोधकांनी लावलेला अर्थ यांचा लोकान्वयपद्धतीत समावेश केला जातो.

३.६ चिकित्सक परीक्षण:

१. लोकान्वयपद्धती शास्त्रज्ञांनी बोधात्मक प्रक्रियांच्या अभ्यासकांकडे दुर्लक्ष केले.
२. व्यापक सामाजिक संरचनेचा सुयोग्य अभ्यास लोकान्वयपद्धतीशास्त्राद्वारे करता येणे शक्य नाही.
३. लोक जसे वागतात तसे ते का वागतात, याकडे लोकान्वयपद्धती पुरेसे लक्ष देत नाही.

४. लोकान्वयपद्धती शास्त्रज्ञांनी सामाजिक परस्पर संबंधातील सत्ता संबंधाकडे दुर्लक्ष केले आहे.

३.७ कथन विश्लेषण अर्थ आणि वैशिष्ट्ये:

कथन विश्लेषण हि भाषा शास्त्रातील विवेचनाची एक पद्धत आहे. यामध्ये विश्लेषणासाठीचे विविध दृष्टीकोन दिसून येतात. लिखित साहित्य, आवाज, बोली भाषा आणि देह बोली याबाबतचे विविध पैलू विचारात घेऊन संबंधित तथ्यांचे येथे विश्लेषण केले जाते.

कथनात्मक विश्लेषण करण्याच्या उद्दिष्टाने हि अभ्यासपद्धती प्रेरित आहे. कथन विश्लेषण हा केवळ भाषेचा भाग नव्हे तर भाषेतील विधानांच्या पुढे ही अर्थबोध असतो हे या पद्धतीतून समजते. निसर्गात घडणाऱ्या गोष्टींना जसा स्वतःचा एक वेगळा अर्थ असतो तसाच भाषेतील विधानांना देखील स्वातंत्र्य असा अर्थबोध असतो. भाषा शास्त्र आणि कथन विश्लेषण यामध्ये एक महत्वाचा फरक असा आहे की, भाषा शास्त्रामध्ये केवळ शब्द बांधणी (विधानांची निर्मिती) आणि व्याकरण याचे अध्ययन केले जाते. मात्र कथनात्मक विश्लेषणामध्ये संदर्भ तथ्यांचे अध्ययन केले जाते.

प्रत्येक व्यक्तीच्या विचार करण्याच्या क्षमतेप्रमाणे व आकलन करण्याच्या पद्धतीप्रमाणे कथन विश्लेषण, निर्वाचनात्मक आणि प्रघटनाशास्त्रीय आधारे केलेले विश्लेषण याद्वारे समजून घेता येते. ज्यामध्ये मुलाखत, कथा, आत्मचरित्र आणि दैनंदिनी चा समावेश होतो.

व्यवस्थापकीय अर्थबोध आणि ओळख याहे विश्लेषण करण्यासाठी आंतरक्रियात्मक, सामाजिक, भाषिक अध्यापन पद्धतीशास्त्र आधारित विश्लेषण करता येते. संवादात्मक पूर्ण वास्तविक जीवन अध्ययन करण्यासाठी संभाषणात्मक विश्लेषण आवश्यक आहे व हे संभाषण दृकश्राव्य पद्धतीतून केले जाऊ शकते. मानसिक स्थिती प्रदर्शित करणे, जगाचे वर्णन करणे, स्वारस्यता दाखवणे, प्रोत्साहन देणे यासाठी सामान्य विश्लेषण पद्धतीचा वापर मुलाखतीच्या माध्यमातून करता येतो. संस्कृतीची ओळख करणे, समाजाचे प्रतिनिधित्व करणे अशा घटकांसाठी प्रशासकीय, अप्रशासकीय लिखित साहित्य, भाषणे समाज माध्यमे आणि मुलाखती इत्यादी. पद्धतीचा वापर केला जातो. प्रस्थापित रचना, नियम, सामाजिक आणि राजकीय शक्ती याचे विश्लेषण चिकित्सक पद्धतीने करता येते.

३.८ भाषा शास्त्र आणि सामाजिक संशोधन:

कथन विश्लेषणाचा उपयोग प्रामुख्याने मानवविद्याशास्त्र, सामाजिक शास्त्रे आणि भाषा शास्त्रात केला जातो की, ज्यामध्ये शिक्षणशास्त्र, समाजशास्त्र, अर्थशास्त्र, मानवशास्त्र आणि सांस्कृतिक अभ्यास इत्यादी. विषयांचा समावेश होतो.

कथन विश्लेषण प्रत्यक्षवादाची चिकित्सा करते. सामाजिक क्रियांचा कार्यकारण भाव समजून घेऊन त्यांचे आकलन करणे हे एक प्रमुख वैशिष्ट्य कथन विश्लेषणचे सांगता येईल. कथन विश्लेषण सामाजिक संशोधन पद्धतीचा एक मुलभूत दृष्टीकोन आहे. सामाजिक वास्तव आणि सामाजिक घटनांचा वैयक्तिक पातळीवर व्यक्तीनिष्ठ अनुभवांमार्फत अर्थ लावणे व त्या समजून घेणे हे कथन विश्लेषणचे एक महत्वाचे वैशिष्ट्य आहे. नैसर्गिक घटना आणि

सामाजिक घटनांचे स्पष्टीकरण हे प्रत्यक्षवादी संशोधन पद्धतीमधून करता येते. कारण त्यासाठी संख्यात्मक आणि प्रायोगिक माहितीच्या आधारावर अध्ययन करून घटनेचे सामान्यीकरण करणे सहज सोपे असते. मात्र सामाजिक वास्तव हे प्रत्यक्षवादी संशोधन पद्धतीमार्फत तेवढ्या सखोलपणे जाणून घेता येत नाही. कारण सामाजिक घटना आणि सामाजिक क्रिया यांचे स्वरूप गुंतागुंतीचे असते, त्यांचे आकलन होणे कठीण असते. त्यामुळे सामाजिक समस्येची तीव्रता आणि व्याप्ती सांख्यिकीय अनुमानावर मोजता येत नाही.

सामाजिक घटनांचे अध्ययन गुणात्मक बाबी विचारात घेऊनच अधिक स्पष्ट करता येतात. गुणात्मक अध्ययनाशिवाय त्याला सर्वतोपरी न्याय देता येत नाही. कथन विश्लेषण दृष्टीकोन वस्तुनिष्ठतेपेक्षा व्यक्तीनिष्ठतेवर अधिक भर देतो. क्रिया ही कर्त्यासाठी असलेल्या अर्थावर आधारलेली असते. त्यामुळे हा दृष्टीकोन सर्वसमावेशी आहे.

३.९ कथन विश्लेषण दृष्टीकोनाची वैशिष्ट्ये:

- i) व्यक्तीनिष्ठतेवर अधिक भर
- ii) मुक्तपणे कोणत्याही अध्ययन तंत्राचा उपयोग करण्याचे स्वातंत्र्य
- iii) सखोल माहितीद्वारे अध्ययन
- iv) माहितीची वास्तविकता व विश्वासाहता अधिक
- v) माहिती अधिक विश्वासाह आणि वास्तविक असल्याने माहितीची वैधता अधिक
- vi) प्रत्यक्षवादी विचार सामाजिक क्रियांचे स्पष्टीकरण करतात मात्र कथनात्मक विश्लेषण हे फक्त क्रियांचे
- vii) स्पष्टीकरण करत नाही तर त्यामागील कार्य-कारण भावशोधण्याचा प्रयत्न करते.
- viii) गुणात्मक व संख्यात्मक या दोन्ही माहितीचा उपयोग केला जातो.

३.१० समारोप:

लोकान्वयपद्धतीशास्त्र आणि कथन विश्लेषण हे दोन्ही ही दृष्टीकोन सामाजिक वास्तवता अधिक जवळून घेण्याचा प्रयत्न करतात. प्रस्थापित सामाजिक संशोधनाच्या चौकटीमध्ये मर्यादित न राहता व्यक्ती वर्तन आणि सामाजिक व्यवहारांचे गुणात्मक बाबींना अधोरेखित करून सामाजिक वास्तवता जाणून घेण्यासाठी लोकान्वयपद्धत आणि कथन विश्लेषण या दोन्हीचे महत्व अनन्य साधारण आहे. संबंधित दोन्ही दृष्टीकोनांवर काही मर्यादा आहेत जसेकी, विशाल अध्ययनास अनुपयुक्त, पक्षपातीपणा आणि घटनांचे सामान्यकरण करणे अवघड इत्यादी, मात्र अभ्यासकाने सर्व मर्यादांचा विचार करून त्या टाळणे शक्य होते. सामाजिक शास्त्रांमध्ये लोकान्वयपद्धत आणि कथन विश्लेषणमुळे सामाजिक संशोधनाला एक नवा दृष्टीकोन मिळाला आहे व सामाजिक वास्तवता अधिक जवळून जाणून घेण्यासाठी ते अतिशय महत्वाचे ठरतात.

३.११ सरावासाठीचे प्रश्न:

१. लोकान्वयपद्धतीशास्त्र म्हणजे काय ते सांगून त्यावर संविस्तर भाष्य करा.
२. लोकान्वयपद्धतीशास्त्रातील हेरॉल्ड गारफिकेल यांचे योगदान स्पष्ट करा.
३. कथन विश्लेषणाचा अर्थ आणि वैशिष्ट्ये स्पष्ट करा.

३.१२ संदर्भसूची:

1. Goode and Hatt. (2011). The Methods in Social Research. Surjeet publication
2. Ritzer, George. (2011). Sociological Theory. Rawat Publication

munotes.in

पाश्चात्य मार्क्सवाद आणि संघर्ष सिद्धांत Western Marxism and Conflict Theory

घटक रचना

४.० उद्दिष्टे (Objectives)

४.१ पाश्चात्य मार्क्सवादाचा परिचय आणि इतिहास (Introduction and History of Western Marxism)

४.२ टिकात्मक सिद्धांताचा परिचय (Introduction of Critical Theory)

४.३ मार्क्सवादी सिद्धांताची टीका (Criticisms of Marxian Theory)

४.४ प्रत्याक्षवादाची टीका (Criticisms of Positivism)

४.५ समाजशास्त्राची टीका (Criticisms of Sociology)

४.६ आधुनिक समाजाची टीका (Critique of Modern Society)

४.७ संस्कृतीची टीका (Critique of Culture)

४.८ टिकात्मक सिद्धांताची टीका (Criticisms of Critical Theory)

४.९ जुर्गेनहॅबरमासच्या कल्पना (The Ideas of JurgenHabermas)

४.१० मार्क्सशी मतभेद (Differences with Marx)

४.११ तर्कशुद्धीकरण (Rationalization)

४.१२ संवाद (Communication)

४.१३ सरावासाठीचे प्रश्न

४.० उद्दिष्टे(Objectives)

प्रस्तुत घटक वाचल्यानंतर तुम्ही खालील गोष्टी समजून घेण्यास सक्षम व्हाल:

- समाजशास्त्रातील पाश्चात्य मार्क्सवादाच्या कल्पनेचा परिचय
- टिकात्मक सिद्धांताचा समाजशास्त्राकडे शास्त्रीय दृष्टीकोन
- पाश्चात्य मार्क्सवाद आणि टिकात्मक सिद्धांतातील प्रख्यात विचारवंत आणि शिक्षणतज्ञांचे योगदान.

४.१ प्रस्तावना (Introduction and History of Western Marxism)

एकोणिसाव्या शतकातील मार्क्सवादाच्या चौकटीने सोव्हिएत युनियन आणि त्याच्या पूर्व युरोपीय उपग्रहांमधील सर्व तत्त्वज्ञानाची सुरुवात झाली, यास लेनिनच्या तत्त्वज्ञानाच्या शिफारशींनी पूरक होती. तथापि, लेनिनचा बराचसा विचार हिंसक पद्धती आणि सर्वहारा क्रांती घडवून आणण्यात तसेच तो विचार बळकट करण्यात कम्युनिस्ट पक्षाची भूमिका यासारख्या गोष्टी अधिक व्यावहारिक समस्यांवर केंद्रित होता. पारंपारिक मार्क्सवादाच्या अनुषंगाने, हे व्यावहारिक स्वारस्य राखले गेले, कारण त्याने तत्त्वज्ञान काय आहे आणि काय असावे याबद्दल आवश्यक मार्क्सवादी धारणा जपली आहे. मार्क्सवाद (व्यावहारिकतेप्रमाणे) सैद्धांतिक चिंतांना व्यावहारिक चिंतांशी जोडतो. पूर्वीचे नंतरचे कार्य करते हे शोधून त्याने सिद्धांत आणि व्यवहार यांचे मूलभूत एकीकरण प्रस्थापित केले. मार्क्स आणि लेनिन दोघांचाही असा विश्वास होता की विचार ही नेहमीच वर्गहिताची अभिव्यक्ती असते, ते तत्त्वज्ञान वर्गसंघर्षाला पुढे जाण्यासाठी साधनात रूपांतरित केले पाहिजे. त्यांच्या तत्त्वज्ञानाचे कार्य सर्वहारा वर्गाची बौद्धिक शस्त्रे तयार करणे हे होते, अमूर्त अर्थाने सत्य शोधणे नाही. परिणामी, दोघांचे अतूट नाते होते.

पश्चिमेत, मार्क्सवादाचे दोन प्राथमिक प्रकार होते: वर वर्णन केल्याप्रमाणे ऑर्थोडॉक्स कम्युनिस्ट पक्ष आणि पाश्चात्य मार्क्सवाद, ज्यात १९५० आणि १९६० च्या दशकाच्या उत्तरार्धात अधिक पसरलेल्या नवीन डाव्या संघटनांचा समावेश होता. दुसरीकडे, पाश्चात्य मार्क्सवाद हा मार्क्सवाद-लेनिनवादाचा नकार होता, जरी त्याच्या समर्थकांना असे वाटले की ते सोव्हिएत कम्युनिस्ट पक्षाच्या तत्त्वज्ञानाचे अनुसरण करीत आहेत जेव्हा ते १९२० च्या दशकात विकसित झाले होते. ग्योर्ग्य लुकाकास, कार्ल कोर्सेच, आणि हंगेरी च्या लुकिएन गोल्डमन इटलीचा अँटोनियो ग्राम्सी; मॅक्स हॉर्कहेमर, थिओडोर अँडॉर्नो, हर्बर्ट मार्कुस आणि जर्मनीचे जर्गेन हॅबरमास; आणि हेन्री लेफेव्रे, जीन-पॉल सार्त्र, आणि फ्रान्सचे मॉरिस मर्लेऊ-पॉन्टी हे सर्व पाश्चात्य मार्क्सवादाच्या विकासात यांनी महत्त्वपूर्ण योगदान दिले.

पाश्चात्य जगाच्या समाजवादी क्रांतीच्या अपयशामुळे पाश्चात्य मार्क्सवादाची निर्मिती झाली. मार्क्सवादाची तात्विक रचना, विशेषतः सांस्कृतिक आणि ऐतिहासिक अभ्यासाच्या संदर्भात, पाश्चात्य मार्क्सवाद्यांसाठी मार्क्सवादाच्या वास्तविक राजकीय किंवा आर्थिक अंमलबजावणीपेक्षा अधिक महत्त्वाची होती. त्यांना वाटले की भांडवलशाहीचा निर्विवाद विजय स्पष्ट करण्यासाठी अपारंपारिक-मार्क्सवादी दृष्टिकोन तसेच बुर्जुआ संस्कृतीच्या सर्व क्षेत्रांची तपासणी करणे आणि समजून घेणे आवश्यक आहे.

मार्क्सची अपेक्षा होती की क्रांती प्रथम युरोपमध्ये होईल, परंतु आफ्रिका आणि आशियातील नव्याने उपनिवेशित देश अधिक ग्रहणक्षम ठरले. भांडवलशाहीशी संबंधित तांत्रिक प्रगती देखील ऑर्थोडॉक्स मार्क्सवादाने जिंकली होती, ज्यांनी त्यांना समाजवादाच्या प्रगतीसाठी महत्त्वपूर्ण मानले. तथापि, अनुभवाने पाश्चात्य मार्क्सवाद्यांना शिकवले की तांत्रिक प्रगतीमुळे मार्क्सने कल्पना केलेली संकटे नेहमीच घडत नाहीत किंवा ती नेहमीच क्रांती घडवून आणत नाहीत. त्यांनी विशेषतः एंगेल्सच्या दाव्यावर विवाद केला की मार्क्सवाद हे

एकात्मिक, वैज्ञानिक तत्त्वज्ञान आहे जे निसर्गाला सार्वत्रिकपणे लागू केले जाऊ शकते; त्याऐवजी, त्यांनी याकडे वस्तुनिष्ठ सामान्य विज्ञानाऐवजी मानवी अस्तित्वाची टीका म्हणून पाहिले. स्टॅलिनच्या दहशतवादामुळे आणि कम्युनिस्ट-पार्टी व्यवस्थेच्या नोकरशाहीमुळे निराश होऊन, त्यांनी व्यावसायिक राजकारण्याऐवजी कामगार परिषदांची सत्ता चालवण्याची मोहीम चालवली, असा विश्वास होता की यामुळे कामगार वर्गाचे हित अधिक चांगले होईल. नंतर, जेव्हा कामगार वर्ग भांडवलशाही व्यवस्थेत पूर्णपणे समाकलित झालेला दिसतो, तेव्हा पाश्चात्य मार्क्सवाद्यांनी मजबूत अराजकतावादी उपायांचा पुरस्कार केला. सर्वसाधारणपणे, त्यांनी मार्क्सची सुरुवातीची मानवतावादी कार्ये नंतरच्या हटवादी व्याख्यांऐवजी सामायिक केली.

पाश्चात्य मार्क्सवादाला कामगारांपेक्षा शिक्षणतज्ञांकडून पाठिंबा मिळाला आणि ऑर्थोडॉक्स मार्क्सवाद्यांनी ते अवास्तव ठरवून फेटाळून लावले. असे असले तरी, मार्क्सच्या सामाजिक सिद्धांतावर पाश्चात्य मार्क्सवाद्यांनी केंद्रित केल्यामुळे आणि मार्क्सवादी पद्धती आणि कल्पनांच्या गंभीर मूल्यांकनामुळे जगाविषयी गैर-मार्क्सवाद्यांच्या धारणा प्रभावित झाल्या आहेत.

४.२ टिकात्मक सिद्धांत परिचय (Introduction Critical Theory)

टिकात्मक सिद्धांत ही जर्मन नव-मार्क्सवाद्यांच्या गटाची निर्मिती आहे जे मार्क्सवादी सिद्धांताच्या स्थितीवर असमाधानी होते, विशेषतः त्याचा आर्थिक निर्धारवादाकडे कल. टिकात्मक सिद्धांताशी संबंधित संस्था, सामाजिक संशोधन संस्था, २३ फेब्रुवारी १९२३ रोजी फ्रँकफर्ट, जर्मनी येथे अधिकृतपणे स्थापन झाली. टिकात्मक सिद्धांत फ्रँकफर्ट शाळेच्या मर्यादेपलीकडे पसरला आहे. टिकात्मक सिद्धांत हा मुख्यत्वे युरोपियन अभिमुखता होता आणि आहे, जरी अमेरिकन समाजशास्त्रात त्याचा प्रभाव वाढला आहे.

टिकात्मक सिद्धांत हा मुख्यत्वे सामाजिक आणि बौद्धिक जीवनाच्या विविध पैलूंच्या टीकांनी बनलेला आहे, परंतु त्याचे अंतिम लक्ष्य समाजाचे स्वरूप अधिक अचूकपणे प्रकट करणे आहे.

४.३ मार्क्सवादी सिद्धांताची टीका (Criticisms of Marxian Theory)

टिकात्मक सिद्धांतानी मार्क्सवादी सिद्धांतांचा हा प्रारंभिक बिंदू मानतो. टिकात्मक सिद्धांत हे आर्थिक निर्धारवादी - यांत्रिक किंवा यांत्रिक मार्क्सवादी (अँटोनियो, १९८१; श्रॉयर, १९७३; सेवर्ट, १९७८) द्वारे सर्वात जास्त त्रासलेले आहेत. काही (उदाहरणार्थ, हॅबरमास, १९७१) मार्क्सच्या मूळ कार्यांच्या काही भागांमध्ये अंतर्निहित निर्धारवादावर टीका करतात, परंतु बहुतेक त्यांची टीका नव-मार्क्सवाद्यांवर केंद्रित करतात, प्रामुख्याने कारण त्यांनी मार्क्सच्या कार्यांचा अत्यंत यांत्रिकपणे अर्थ लावला होता. टिकात्मक सिद्धांतवादी असे म्हणत नाहीत की आर्थिक क्षेत्रावर लक्ष केंद्रित करण्यात आर्थिक निर्धारक चुकीचे होते परंतु त्यांनी सामाजिक जीवनाच्या इतर पैलूंशी देखील संबंधित असायला हवे होते. टिकात्मक सिद्धांत शाळा सांस्कृतिक क्षेत्रावर आपले लक्ष केंद्रित करून हा असंतुलन सुधारण्याचा प्रयत्न करते (फ्युरी आणि मॅन्सफील्ड, २०००; श्रॉयर, १९७३ :३३). इतर मार्क्सवादी सिद्धांतांवर हल्ला करण्याव्यतिरिक्त, गंभीर शाळेने मार्क्सवादी सिद्धांतावर

(मार्क्स, १९५८) त्यांनी स्पष्टपणे संघटीत माजी सोव्हिएत युनियनसारख्या समाजांवर टीका केली.

आपली प्रगती तपासा (Check your Progress)

१. टिकात्मक सिद्धांताचा परिचय सविस्तर लिहा?
२. मार्क्सवादाची टीका सविस्तर लिहा?

४.४ प्रत्याक्षवादाची टीका (Criticisms of Positivism)

टिकात्मक सिद्धांतवादी वैज्ञानिक चौकशीच्या तात्विक आधारांवर, विशेषतः प्रत्याक्षवादावर लक्ष केंद्रित करतात (बॉटोमोर, १९८४; फुलर, २००७; हाफपेनी, २००१, २००५; मोरो, १९९४). प्रत्याक्षवादाची टीका ही किमान काही प्रमाणात, आर्थिक निर्धारवादाच्या टीकेशी संबंधित आहे, कारण जे निर्धारवादी होते त्यांच्यापैकी काहींनी ज्ञानाच्या सकारात्मक सिद्धांताचा अंशतः किंवा संपूर्णपणे स्वीकार केला. एकच वैज्ञानिक पद्धत अभ्यासाच्या सर्व क्षेत्रांसाठी लागू आहे ही कल्पना स्वीकारताना प्रत्याक्षवादाचे चित्रण केले जाते.

प्रत्याक्षवादाला टिकात्मक शाळेने विविध कारणांवरून विरोध केला आहे (सेवार्त, १९७८). एक तर, सकारात्मकतावाद सामाजिक जगाला सुधारित करतो, त्याला एक नैसर्गिक प्रक्रिया म्हणून पाहतो. टिकात्मक सिद्धांतवादी मानवी व्यवहारावर तसेच अशा प्रकारच्या व्यवहाराचा मोठ्या सामाजिक संरचनेवर कसा परिणाम होतो यावर लक्ष केंद्रित करणे पसंत करतात. थोडक्यात, प्रत्याक्षवादा कलाकारांची दृष्टी गमावून बसते (हॅबरमास, १९७१), त्यांना "नैसर्गिक शक्ती" द्वारे निर्धारित निष्क्रिय घटकांमध्ये कमी करते. अभिनेत्याच्या विशिष्टतेवरचा त्यांचा विश्वास पाहता, विज्ञानाचे सामान्य नियम मानवी कृतीवर कोणत्याही प्रश्नांशिवाय लागू केले जाऊ शकतात ही कल्पना टिकात्मक सिद्धांतकार स्वीकारणार नाहीत.

एकच वैज्ञानिक पद्धत अभ्यासाच्या सर्व क्षेत्रांसाठी लागू आहे ही कल्पना स्वीकारताना प्रत्याक्षवादाचे चित्रण केले जाते. हे सर्व विषयांसाठी निश्चितता आणि अचूकतेचे मानक म्हणून भौतिक विज्ञान घेते. प्रत्याक्षवादी मानतात की ज्ञान स्वाभाविकपणे तटस्थ आहे. त्यांना वाटते की ते त्यांच्या कामातून मानवी मूल्ये ठेवू शकतात.

४.५ समाजशास्त्राची टीका (Criticisms of Sociology)

समाजशास्त्रावर त्याच्या "वैज्ञानिकतेसाठी", म्हणजे वैज्ञानिक पद्धतीचाच अंत केल्याबद्दल हल्ला केला जातो. शिवाय, समाजशास्त्राने यथास्थिती स्वीकारल्याचा आरोप आहे. समाजशास्त्र गंभीरपणे समाजावर टीका करत नाही किंवा समकालीन सामाजिक रचनेच्या पलीकडे जाण्याचा प्रयत्न करत नाही, असे टिकात्मक शाळेचे म्हणणे आहे. समाजशास्त्र, टिकात्मक शाळेचे म्हणणे आहे की, समकालीन समाजाने दडपलेल्या लोकांना मदत करणे हे आपले कर्तव्य समर्पण केले आहे. या शाळेचे सदस्य समाजशास्त्रज्ञांच्या समाजातील व्यक्तींऐवजी संपूर्ण समाजावर लक्ष केंद्रित करतात यावर टीका करतात; समाजशास्त्रज्ञ

व्यक्ती आणि समाज यांच्या परस्परसंवादाकडे दुर्लक्ष करतात असा आरोप आहे. जरी बहुतेक समाजशास्त्रीय दृष्टीकोन या परस्परसंवादाकडे दुर्लक्ष करण्यास दोषी नसले तरी, हा दृष्टिकोन समाजशास्त्रज्ञांवरील टिकात्मक शाळेच्या हल्ल्यांचा एक आधारस्तंभ आहे. कारण ते व्यक्तीकडे दुर्लक्ष करतात, समाजशास्त्रज्ञांना "न्यायपूर्ण आणि मानवीय समाज" (फ्रॅंकफर्ट इन्स्टिट्यूट फॉर सोशल रिसर्च, १९७३: ४६) होऊ शकेल अशा राजकीय बदलांबद्दल अर्थपूर्ण काहीही सांगता येत नाही असे पाहिले जाते.

४.६ आधुनिक समाजाची टीका (Critique of Modern Society)

टिकात्मक शाळा प्रामुख्याने औपचारिक तर्कशुद्धतेच्या एका प्रकारावर लक्ष केंद्रित करते - आधुनिक तंत्रज्ञान (फेनबर्ग, १९९६). मार्कुस (१९६४), उदाहरणार्थ, आधुनिक तंत्रज्ञानाचे कठोर टीकाकार होते, किमान ते भांडवलशाहीमध्ये कार्यरत आहे. आधुनिक भांडवलशाही समाजातील तंत्रज्ञान हे निरंकुशतेकडे नेणारे म्हणून त्यांनी पाहिले. किंबहुना, तो व्यक्तींवर बाह्य नियंत्रणाच्या नवीन, अधिक प्रभावी आणि आणखी "आनंददायी" पद्धतींकडे नेणारा म्हणून पाहत असे. लोकसंख्येचे समाजीकरण आणि शांतता करण्यासाठी टेलिव्हिजनचा वापर हे प्रमुख उदाहरण आहे (इतर उदाहरणे सामूहिक खेळ आणि लैंगिक शोषण आहेत). आधुनिक जगात तंत्रज्ञान तटस्थ आहे ही कल्पना मार्क्सने नाकारली आणि त्याऐवजी लोकांवर वर्चस्व गाजवण्याचे साधन म्हणून पाहिले. हे प्रभावी आहे कारण जेव्हा ते खरे गुलाम होते तेव्हा ते तटस्थ वाटले जाते. हे व्यक्तिमत्व दडपण्यासाठी कार्य करते. अभिनेत्याचे आंतरिक स्वातंत्र्य आधुनिक तंत्रज्ञानाने "आक्रमण केले आणि कमी केले" आहे. याचा परिणाम म्हणजे मार्क्सने "एक आयामी समाज" म्हटले आहे, ज्यामध्ये व्यक्ती समाजाबद्दल टीकात्मक आणि नकारात्मक विचार करण्याची क्षमता गमावतात. मार्क्सने तंत्रज्ञानाला शत्रू म्हणून पाहिले नाही, तर आधुनिक भांडवलशाही समाजात तंत्रज्ञान वापरल्याप्रमाणे ते पाहिले: "तंत्रज्ञान, कितीही 'शुद्ध' असले तरीही, वर्चस्वाची सातत्य टिकवून ठेवते आणि सुव्यवस्थित करते. हा जीवघेणा दुवा केवळ एका क्रांतीनेच कापला जाऊ शकतो ज्यामुळे तंत्रज्ञान आणि तंत्र मुक्त पुरुषांच्या गरजा आणि उद्दिष्टांच्या अधीन होते" (१९६९ :५६). मार्क्सने मार्क्सचा मूळ दृष्टिकोन कायम ठेवला की तंत्रज्ञान ही मुळातच एक समस्या नाही आणि ती "चांगला" समाज विकसित करण्यासाठी वापरली जाऊ शकते.

आपली प्रगती तपासा (Check your Progress)

१. समाजशास्त्रावरील टिका सविस्तर लिहा?
२. आधुनिक समाजावरील टिका स्पष्ट करा?
३. प्रत्यक्षवादावरील टिका सविस्तर चर्चा करा?

४.७ संस्कृतीची टीका (Critique of Culture)

टिकात्मक सिद्धांतवादी ज्याला ते "संस्कृती उद्योग" म्हणतात (केलनर आणि लुईस, २००७), आधुनिक संस्कृती नियंत्रित करणाऱ्या तर्कसंगत, नोकरशाही संरचना (उदाहरणार्थ, टेलिव्हिजन नेटवर्क) यावर महत्वपूर्ण टीका करतात. संस्कृती उद्योगातील स्वारस्य आर्थिक पायाच्या (बेंमिष २००७). संस्कृती उद्योग, ज्याला पारंपारिकपणे "मास

कल्चर" म्हटले जाते, त्याचे उत्पादन "प्रशासित . . . खऱ्या गोष्टीपेक्षा स्वयंस्फूर्त, सुधारित, बनावट संस्कृती" (जे, १९७३ : २१६; लॅश आणि उरी, २००७). या उद्योगाबद्दल गंभीर विचारवंतांना दोन गोष्टी सर्वात जास्त चिंता करतात प्रथम, ते त्याच्या खोटेपणाबद्दल चिंतित आहेत. प्रसारमाध्यमांद्वारे मोठ्या प्रमाणावर उत्पादित आणि प्रसारित केलेल्या कल्पनांचा एक पूर्व-पॅकेज केलेला संच म्हणून ते विचार करतात. दुसरे, टिकात्मक सिद्धांतवादी लोकांवर त्याच्या शांत, दडपशाही आणि स्तब्ध प्रभावामुळे व्यथित आहेत (डी. कुक, १९९६; जी. फ्रीडमन, १९८१; टार, १९७७: ८३; झिप्स, १९९४).

टिकात्मक स्कूलला "ज्ञान उद्योग" ज्याला म्हणतात त्याबद्दल देखील स्वारस्य आहे तसेच टीकात्मक सिद्धांत जे ज्ञान उत्पादनाशी संबंधित घटकांचा संदर्भ देते (उदाहरणार्थ, विद्यापीठे आणि संशोधन संस्था) ज्या आपल्या समाजात स्वायत्त संरचना बनल्या आहेत. त्यांच्या स्वायत्ततेने त्यांना त्यांच्या मूळ आदेशाच्या पलीकडे स्वतःचा विस्तार करण्याची परवानगी दिली आहे (Schroyer, स्कोरोयेर १९७०). ते दडपशाही संरचना बनले आहेत ज्यांना संपूर्ण समाजात त्यांचा प्रभाव वाढविण्यात रस आहे.

४.८ टिकात्मक सिद्धांताची टीका (Criticisms of Critical Theory)

टिकात्मक सिद्धांतावर अनेक टीका समतल केल्या गेल्या आहेत (बॉटोमोर १९८४). प्रथम, टिकात्मक सिद्धांतावर मोठ्या प्रमाणात अऐतिहासिक असल्याचा आरोप करण्यात आला आहे, त्यांनी त्यांच्या ऐतिहासिक आणि तुलनात्मक संदर्भाकडे जास्त लक्ष न देता विविध घटनांचे परीक्षण केले आहे. कोणत्याही मार्क्सवादी सिद्धांतावर ही निंदनीय टीका आहे, जी मूळतः ऐतिहासिक आणि तुलनात्मक असावी. दुसरे, टिकात्मक शाळेने, जसे आपण आधीच पाहिले आहे, सामान्यतः अर्थव्यवस्थेकडे दुर्लक्ष केले आहे. शेवटी, आणि संबंधित, टिकात्मक सिद्धांतकारांनी असा युक्तिवाद केला आहे, की कामगार वर्ग क्रांतिकारी शक्ती म्हणून नाहीसा झाला आहे, पारंपारिक मार्क्सवादी विश्लेषणाच्या विरोधात असलेली स्थिती. यासारख्या टीकांमुळे बॉटोमोर सारख्या पारंपारिक मार्क्सवाद्यांनी असा निष्कर्ष काढला की, "फ्रँकफर्ट स्कूल, त्याच्या मूळ स्वरूपात, आणि मार्क्सवाद किंवा समाजशास्त्राची शाळा म्हणून, मृत आहे" (१९८४: ७६). तत्सम भावना ग्रीझमन यांनी व्यक्त केल्या आहेत, ज्यांनी गंभीर सिद्धांत "अयशस्वी होणारा नमुना" (१९८६: २७३) असे लेबल केले आहे. जर ती एक विशिष्ट शाळा म्हणून मृत झाली असेल, तर याचे कारण म्हणजे त्याच्या अनेक मूलभूत कल्पनांनी मार्क्सवाद, नव-मार्क्सवादी समाजशास्त्र आणि अगदी मुख्य प्रवाहातील समाजशास्त्रातही त्यांचा मार्ग शोधला आहे. अशाप्रकारे, बॉटोमोरने स्वतः हॅबरमासच्या बाबतीत निष्कर्ष काढल्याप्रमाणे, टिकात्मक शाळेचा मार्क्सवाद आणि समाजशास्त्र यांच्याशी संबंध आला आहे आणि "त्याच वेळी फ्रँकफर्ट शाळेच्या काही विशिष्ट कल्पना संरक्षित आणि विकसित केल्या गेल्या आहेत" (१९८४: ७६).

आपली प्रगती तपासा (Check your Progress)

१. टिकात्मक सिद्धांताची टीका स्पष्ट करा?
२. संस्कृतीची टीका सविस्तर लिहा?

४.९ जर्गेनहॅबरमासच्या कल्पना (The Ideas of JurgenHabermas)

जरी टिकात्मक सिद्धांत कमी होत असला तरी, जर्गेनहॅबरमास आणि त्याचे सिद्धांत बरेच जिवंत आहेत (जे. बर्नस्टीन, १९९५; आर. ब्राउन आणि गुडमन, २००९; आऊथवेट, १९९४). आम्ही या प्रकरणात आधी त्याच्या काही कल्पनांना स्पर्श केला होता, परंतु येथे आम्ही त्याच्या सिद्धांतावर अधिक तपशीलवार नजर टाकतो (अजूनही त्याच्या विचाराचे इतर पैलू प्रकरण १४ आणि १५ मध्ये समाविष्ट आहेत).

४.१० मार्क्सशी मतभेद (Differences with Marx)

हॅबरमास (१९७१) असा युक्तिवाद करतात की प्रजाती-अस्तित्वाच्या दोन विश्लेषणात्मकदृष्ट्या भिन्न घटकांमध्ये फरक करण्यात मार्क्स अयशस्वी ठरला-काम (किंवा श्रम, हेतूपूर्ण-तार्किक क्रिया) आणि सामाजिक (किंवा प्रतीकात्मक) परस्परसंवाद (किंवा संप्रेषणात्मक क्रिया). हॅबरमासच्या दृष्टिकोनातून, मार्क्सने नंतरच्या गोष्टींकडे दुर्लक्ष केले आणि ते कार्य करण्यासाठी कमी केले.

त्याच्या संपूर्ण लिखाणात, हेबरमासचे कार्य या भिन्नतेद्वारे सूचित केले जाते, जरी तो उद्देश-तर्कसंगत क्रिया (कार्य) आणि संप्रेषणात्मक क्रिया (परस्परसंवाद) या शब्दांचा वापर करण्यास प्रवण आहे.

"उद्देशीय-तर्कसंगत कृती" या शीर्षकाखाली हॅबरमास इंस्ट्रुमेंटल अॅक्शन आणि स्ट्रॅटेजिक अॅक्शनमध्ये फरक करतात. दोन्हीमध्ये स्वार्थासाठी गणना केलेल्या प्रयत्नांचा समावेश आहे. इंस्ट्रुमेंटल अॅक्शनमध्ये एकच अभिनेता तर्कशुद्धपणे दिलेल्या ध्येयासाठी सर्वोत्तम साधनांची गणना करतो. धोरणात्मक कृतीमध्ये दोन किंवा अधिक व्यक्तींचा समावेश असतो ज्यात ध्येयाचा पाठपुरावा करण्यासाठी उद्देशपूर्ण-तर्कसंगत कृतीचे समन्वय साधले जाते. इंस्ट्रुमेंटल आणि स्ट्रॅटेजिक कृती दोन्हीचे उद्दिष्ट म्हणजे इंस्ट्रुमेंटल मास्टरी. हॅबरमासला संप्रेषणात्मक कृतीमध्ये सर्वात जास्त रस आहे, ज्यामध्ये सहभागी एजंटच्या कृती यशाच्या अहंकारी गणनेद्वारे नव्हे तर समजून घेण्याच्या कृतीद्वारे समन्वयित केल्या जातात. संप्रेषणात्मक कृतीमध्ये सहभागी प्रामुख्याने त्यांच्या स्वतःच्या यशाकडे लक्ष देत नाहीत; ते त्यांच्या वैयक्तिक उद्दिष्टांचा पाठपुरावा करतात, या अटीवर की ते त्यांच्या कृती योजना सामान्य परिस्थितीच्या व्याख्येच्या आधारावर सुसंगत करू शकतात. (हॅबरमास, १९८४: २८६ 1984:286)

उद्दिष्ट साध्य करणे हे उद्दिष्टात्मक-तर्कसंगत कृतीचा शेवट आहे, तर संप्रेषणात्मक कृतीचे उद्दिष्ट संप्रेषणात्मक समज प्राप्त करणे आहे (शॉन स्ट्रायकर, १९९८). स्पष्टपणे, संप्रेषणात्मक कृतीमध्ये भाषणाचा एक महत्त्वाचा घटक आहे. तथापि, अशी कृती "भाषण कृती किंवा समतुल्य अशाब्दिक अभिव्यक्ती" (हॅबरमास, १९८४: २७८) पेक्षा व्यापक आहे.

हॅबरमासचा मार्क्सपासून पलीकडचा मुख्य मुद्दा असा युक्तिवाद करणे हा आहे की, संप्रेषणात्मक क्रिया, हेतूपूर्ण-तर्कसंगत कृती (कार्य) नाही, ही सर्वात विशिष्ट आणि सर्वात व्यापक मानवी घटना आहे. तो (काम नाही) सर्व सामाजिक-सांस्कृतिक जीवनाचा तसेच

सर्व मानवी विज्ञानांचा पाया आहे. मार्क्सला कामावर लक्ष केंद्रित केले गेले, तर हॅबरमासला संवादावर लक्ष केंद्रित केले.

आपली प्रगती तपासा (Check your Progress)

१. हेबरमासचे मार्क्सशी मतभेद विषयीचे विश्लेश सविस्तरपणे स्पष्ट लिहा?

४.११ तर्कशुद्धीकरण (Rationalization)

संप्रेषणात्मक कृतीचे तर्कसंगतीकरण वर्चस्व, मुक्त आणि मुक्त संप्रेषणापासून मुक्त संवाद साधते. येथे तर्कशुद्धीकरणामध्ये मुक्ती समाविष्ट आहे, "संवादावरील निर्बंध काढून टाकणे" (हॅबरमास, १९७०:११८; हॅबरमास, १९७९). इथेच हॅबरमासचे कायदेशीरपणा आणि सर्वसाधारणपणे विचारसरणीवरचे पूर्वी नमूद केलेले कार्य यात बसते. म्हणजेच, विकृत संप्रेषणाची ही दोन मुख्य कारणे आहेत, जर आपल्याला मुक्त आणि मुक्त संवाद साधायचा असेल तर ती दूर करणे आवश्यक आहे.

सामाजिक नियमांच्या स्तरावर, अशा तर्कसंगततेमध्ये प्रमाणिक दडपशाही आणि कठोरता कमी होते ज्यामुळे वैयक्तिक लवचिकता आणि परावर्तकता वाढते. या नवीन, कमी-प्रतिबंधात्मक किंवा गैर-प्रतिबंधात्मक मानक प्रणालीचा विकास हॅबरमासच्या सामाजिक उत्क्रांतीच्या सिद्धांताच्या केंद्रस्थानी आहे. नवीन उत्पादक प्रणालीऐवजी, हॅबरमास (१९७९) चे तर्कशुद्धीकरण नवीन, कमी-विकृत मानक प्रणालीकडे नेत आहे. जरी तो याला त्याच्या स्थानाचा गैरसमज मानत असला तरी, अनेकांनी हेबरमासवर भौतिक पातळीपासून मानक स्तरावर या बदलात मार्क्सवादी मुळे कापल्याचा आरोप केला आहे.

हॅबरमाससाठी या उत्क्रांतीचा शेवटचा मुद्दा तर्कसंगत समाज आहे (Delanty, १९९७). येथे तर्कसंगतता म्हणजे संप्रेषण विकृत करणारे अडथळे दूर करणे, परंतु सामान्यतः याचा अर्थ एक संवाद प्रणाली आहे ज्यामध्ये विचार उघडपणे मांडले जातात आणि टीकेपासून बचाव केला जातो; वितर्क दरम्यान अनियंत्रित करार विकसित होतो. हे अधिक चांगल्या प्रकारे समजून घेण्यासाठी, आम्हाला हॅबरमासच्या संप्रेषण सिद्धांताच्या अधिक तपशीलांची आवश्यकता आहे.

४.१२ संवाद (Communication)

हॅबरमास पूर्वी चर्चा केलेली संप्रेषणात्मक क्रिया आणि प्रवचन यांच्यात फरक करतो. दैनंदिन जीवनात संप्रेषणात्मक क्रिया घडते तर प्रवचन आहे

संप्रेषणाचे ते स्वरूप जे अनुभव आणि कृतीच्या संदर्भामधून काढून टाकले जाते आणि ज्याची रचना आम्हाला खात्री देते: दावे, शिफारसी किंवा इशारे यांचे ब्रॅकेट केलेले वैधतेचे दावे हे चर्चेचे एकमेव उद्दिष्ट आहेत; प्रश्नांमधील वैधता दाव्यांची चाचणी करण्याच्या उद्दिष्टाशिवाय सहभागी, भूमिका आणि योगदान प्रतिबंधित नाहीत; उत्तम युक्तिवाद वगळता कोणतीही शक्ती वापरली जात नाही; आणि सत्याचा सहकारी शोध वगळता सर्व हेतू वगळण्यात आले आहेत. (हॅबरमास, १९७५ :१०७-१०८).

प्रवचनाच्या सैद्धांतिक जगात, परंतु संवादात्मक क्रियांच्या जगामध्ये लपलेले आणि अंतर्निहित, "आदर्श भाषण परिस्थिती" आहे, ज्यामध्ये शक्ती किंवा शक्ती कोणते युक्तिवाद जिंकतात हे ठरवत नाही; त्याऐवजी चांगला युक्तिवाद विजयी होतो. पुरावे आणि युक्तिवादाचे वजन काय वैध किंवा खरे मानले जाते ते ठरवतात. अशा प्रवचनातून उद्भवणारे युक्तिवाद (आणि ज्यावर सहभागी सहमत आहेत) सत्य आहेत (हेस्से, १९९५). अशा प्रकारे हेबरमास सत्याचा एकमत सिद्धांत स्वीकारतो (प्रत [किंवा "वास्तविकता"] सत्याचा सिद्धांत [ऑउथवेट, १९९४ :४९). हे सत्य सर्व संवादाचा भाग आहे आणि त्याची पूर्ण अभिव्यक्ती हे हेबरमासच्या उत्क्रांती सिद्धांताचे ध्येय आहे. थॉमस मॅककार्थी म्हटल्याप्रमाणे, "सत्याची कल्पना शेवटी सर्व विकृत प्रभावांपासून मुक्त असलेल्या परस्परसंवादाच्या स्वरूपाकडे निर्देश करते. 'चांगले आणि खरे जीवन' जे गंभीर सिद्धांताचे ध्येय आहे ते सत्याच्या कल्पनेत अंतर्भूत आहे; भाषणाच्या प्रत्येक कृतीमध्ये ते अपेक्षित आहे" (१९८२:३०८).

जेव्हा चार प्रकारचे वैधतेचे दावे परस्परसंवादकर्त्याद्वारे उठवले जातात आणि ओळखले जातात तेव्हा एकमत सैद्धांतिकरित्या प्रवचनात (आणि पूर्वसंवादात्मक कृतीमध्ये) उद्भवते. प्रथम, वक्त्याचे उच्चार समजण्यायोग्य, समजण्यायोग्य म्हणून पाहिले जातात. दुसरे, वक्त्याने दिलेले प्रस्ताव खरे आहेत; म्हणजे, वक्ता विश्वसनीय ज्ञान देत आहे. तिसरे, वक्ता सत्यवादी (वास्तविक) आणि प्रस्ताव मांडण्यात प्रामाणिक आहे; स्पीकर विश्वसनीय आहे. चौथे, वक्त्याने असे विधान करणे योग्य आणि योग्य आहे; त्याला किंवा तिच्याकडे असे करण्याचा आदर्श आधार आहे. जेव्हा हे सर्व वैधतेचे दावे उठवले जातात आणि स्वीकारले जातात तेव्हा सहमती निर्माण होते; जेव्हा एक किंवा अधिक प्रश्न विचारले जातात तेव्हा ते खंडित होते. पूर्वीच्या मुद्द्याकडे परत जाताना, आधुनिक जगात अशी शक्ती आहेत जी ही प्रक्रिया विकृत करतात, एकमताचा उदय रोखतात तसेच हेबरमासच्या आदर्श समाजासाठी मात करावी लागेल (मॉरिस, २००९).

४.१३ सरावासाठीचे प्रश्न

१. हेबरमासच्या सवांद संकल्पाने विषय सविस्तर लिहा?
२. हेबरमासच्या तर्कशुद्धता संकल्पाने विषय सविस्तर लिहा?

फ्रँकफर्ट स्कुल

घटक रचना

- ५.० उद्दिष्टे
- ५.१ प्रस्तावना
- ५.२ स्कुलचा अर्थ
- ५.३ फ्रँकफर्ट स्कुलचा उगम
- ५.४ फ्रँकफर्ट स्कुल आणि सांस्कृतिक अभ्यास यांच्यातील तुलना
- ५.५ संस्कृती उद्योग
- ५.६ सामाजिक संस्कृतीचा दृष्टिकोन: (Mass Culture)
- ५.७ तंत्रज्ञान :दृष्टिकोन
- ५.८ प्रसारमाध्यमांचा दृष्टिकोन
- ५.९ 'अमेरिकन ड्रीम' - टीका
- ५.१० समाजातील स्थित्यंतरांचे निरीक्षण
- ५.११ फ्रँकफर्ट स्कुलमधील प्रकाशने
- ५.१२ फ्रँकफर्ट स्कुलमधील टप्पे
- ५.१३ फ्रँकफर्ट स्कुलचे समीक्षक
- ५.१४ सारांश
- ५.१५ प्रश्न
- ५.१६ संदर्भ

५.० उद्दिष्टे

- फ्रँकफर्ट स्कुलच्या उगमविषयी जाणून घेणे.
- फ्रँकफर्ट स्कुलचा विकास आणि कार्य समजून घेणे.
- फ्रँकफर्ट स्कुलचा मीडिया (माध्यमे), तंत्रज्ञानावरील दृष्टिकोन जाणून घेणे.

५.१ प्रस्तावना

या प्रकरणात आपण फ्रँकफर्ट स्कुलचा उदय आणि त्याच्या ऐतिहासिक संदर्भाचा अभ्यास करू. तसेच यात आपण फ्रँकफर्ट स्कुलचा विकास आणि त्याचा मोठ्या समाजशास्त्रीय

सिद्धांतावर होणारे परिणाम याची पडताळणी करू. हा अध्याय अधिक सैद्धांतिक आहे कारण फ्रँकफर्ट स्कुल सामाजिक सिद्धांताचा एक भाग असल्याने या स्कुलबद्दल शिकणे खूप महत्वाचे आहे. हा विषय तुमच्या प्रवेश परीक्षेत किंवा कोणत्याही उच्च परीक्षेत असू शकतो. फ्रँकफर्ट स्कुलचा उदय युरोपमध्ये झाल्याने तो भारतामध्ये रुजू करणे किंवा लागू करणे कठीण होते. तरीही, आपल्या समाजातील सामाजिक समस्या निवारण करण्यासाठी, मोठ्या प्रमाणावर वापरल्या जाणाऱ्या गंभीर सिद्धांताला समजून घेण्यासाठी ही स्कुल समजून घेणे आवश्यक आहे. जर तुम्हाला सामाजिक सिद्धांत आणि गंभीर सिद्धांताबद्दल जाणून घ्याण्याची अधिक उत्सुकता असेल तर तुम्ही सामाजिक सिद्धांतासाठी रिट्झर (Ritzer) यांचे पुस्तक वाचू शकता. पुढे फ्रँकफर्ट स्कुलच्या तपशीलवर विचार करूया.

५.२ स्कुलचा अर्थ

फ्रँकफर्ट स्कुलला समजून घेण्यापूर्वी, सर्वप्रथम स्कुल म्हणजे काय हे जाणून घेणे महत्वाचे आहे. सामान्य व्यक्तीच्या भाषेतील स्कुल हा दुय्यम गट आहे जो एखाद्या व्यक्तीला सामाजिकरित्या घडवण्यास मदत करतो. स्कुल हे लहान मूल किंवा विद्यार्थी आणि त्याच्या समाजाच्या विकासात महत्वाची भूमिका निभावते. तथापि, याठिकाणी स्कुलचा अर्थ असा संबोधला आहे कि, सर्व विद्वान एकत्रित येऊन विशिष्ट क्षेत्रावर कार्य करतात. या स्कुलचा विकास आणि त्या शिस्तबद्ध होण्यासाठी एक कार्यपद्धत तयार करून त्याचा कृतीत आणतात. यामध्ये रीतसर चर्चा, वादविवाद होतात आणि तेव्हाच ही संस्था एक यादृच्छिक विद्यापीठ किंवा संस्था स्कुल म्हणण्यास पात्र ठरते. विद्यापीठातील फक्त एक विभाग म्हणून स्कुलला गांभीर्याने पहिले जाते यातील एक महत्वाचे भाग शिस्तप्रिय संस्थान होय. सामान्यतः, स्कुल ही अगदी विद्यापीठाच्या आसपास किंवा विशिष्ट अभ्यासाच्या स्थानाशी संबंधित असते. उदाहरणार्थ, शहरी समाजशास्त्रात दोन प्रभावी स्कुल आहेत जसे कि, लॉस एंजेलिस स्कुल आणि शिकागो स्कुल ऑफ सोशियोलॉजी.

५.३ फ्रँकफर्ट स्कुलचा उगम

फ्रँकफर्ट स्कुलचे उगम हा गोएथे (goethe) येथे स्थित असलेल्या सामाजिक संशोधन संस्थेच्या फ्रँकफर्ट विद्यापीठाशी (१९२९) अत्यंत जवळून निगडित आहे. या संस्थेची स्थापना पारंपारिक मार्क्सवादी आणि सामाजिक लोकशाही पक्ष किंवा शैक्षणिक शाखांद्वारे नियंत्रित नसलेल्या मूलगामी बौद्धिक विचारांना प्रोत्साहन देण्यासाठी १९२०च्या सुरवातीस झाली. (जय, 1973). कालांतराने विशेषतः १९५० मध्ये संशोधन अयोग आणि तृतीय पक्ष यांच्या निधीच्या माध्यमातून अनेक विद्यापीठांचे संशोधन झाले. जसे कि, कोलोन, फ्रँकफर्ट, बर्लिन आणि गॉटिंगन यासोबतच मॅक्स हॉर्कहाइमर आणि थिओडोर डब्ल्यू. ऍडोर्नो यांच्या मदतीने 'न्यू फ्रँकफर्ट स्कुल ची सुरुवात झाली.

फ्रँकफर्ट स्कुलने जाणीवपूर्वक टीकात्मक राहून अगदी अमेरिकन समाजशास्त्राला नाकारून समकालीन समाजाचे विश्लेषण करण्यासाठी सैद्धांतिक पाया म्हणून निवडक मार्क्सवादी आणि फ्रॉइडियन श्रेणींचा वापर केला. फ्रँकफर्ट स्कुल ही विचारांची एक प्रभावशाली स्कुल आहे ज्याने अमेरिकेत महाद्वीपीय तत्त्वज्ञान आणि जर्मन बौद्धिक परंपरा आणण्यास मदत केली. हे स्कुल १९२० आणि १९३० च्या दशकाच्या सुरवातीस आणि त्याचप्रमाणे पुन्हा

१९५० ते १९६० च्या दशकात फ्रँकफर्ट विद्यापीठाशी संबंधित होती (जिनेव्हा मधील नाझी-एरा-एक्झिले आणि कोलंबिया विद्यापीठ आणि युद्धानंतरच्या काळात कॅलिफोर्नियामध्ये स्थित राहिली). फ्रँकफर्ट स्कुलच्या विचारवंतांनी मूलगामी तत्त्वज्ञान आणि सामाजिक शास्त्राचे संगम करून एक नावीन्य तयार केले. फ्रँकफर्ट स्कूल हे जर्मन इन्स्टिट्यूट फॉर सोशल रिसर्चशी संबंधित स्वतंत्र कट्टरपंथी तत्त्ववेत्ता, अर्थशास्त्रज्ञ आणि समाजशास्त्रज्ञांचे जणू एक घट्ट जाळे होते. मूलतः जर्मन लक्षाधीश धान्य व्यापान्याद्वारे वित्तपुरवठा केलेला एक मार्क्सवादी विचारवंत. (विगर्सहॉस, 1994; जे, 1973)

५.४ फ्रँकफर्ट स्कुल आणि सांस्कृतिक अभ्यास यांच्यातील तुलना

फ्रँकफर्ट स्कुल आणि ब्रिटिश सांस्कृतिक अभ्यास हे दोन्ही ग्रॅम्सी (Gramsci) च्या संस्कृती आणि माध्यम यांच्यावर असलेल्या प्रभावी पद्धतीच्या टीकेने प्रभावित झाले आणि यामुळे सांस्कृतिक टीकेसाठी अनेक महत्वपूर्ण साधने उपलब्ध झाली. लुकास (Lukacs) आणि ब्लोच (Bloch) या दोघांनी आदर्शवादी, काल्पनिक आदर्श समाज आणि ऐतिहासिक-भौतिकवादी सांस्कृतिक अभ्यासाने फ्रँकफर्ट शाळेच्या सांस्कृतिक अभ्यासाच्या मार्गावर प्रभावीपणे परिणाम केला. अशाप्रकारे महत्वपूर्ण आणि गंभीर सांस्कृतिक अभ्यासासाठी आधार स्थापित करण्यासाठी फ्रँकफर्ट स्कुलचे काम केंद्रस्थानी राहिले आहे. सांस्कृतिक अभ्यास आणि सामाजिक सिद्धांताच्या इतिहासासाठी १९६० च्या दशकात इंग्लंडच्या बर्मिंघम विद्यापीठात स्थापन झालेले समकालीन सांस्कृतिक अभ्यास केंद्र (CCCS) किंवा "बर्मिंघम स्कुल;" तितकेच महत्वाचे आहे. याउलट फ्रँकफर्ट स्कुलचा अतिउच्च अभिजात दृष्टीकोन म्हणून आता बरेच लोक याकडे पाहतात तसेच CCCS च्या सदस्यांनी लोकप्रिय संस्कृती आणि मीडियाचे सिद्धांत मांडले ज्यामध्ये मार्क्सवाद, अंत्यसंरचनावादी, स्त्रीवादी विश्लेषण, निदान शास्त्र आणि इतर यांसारख्या अनेक दृष्टीकोनाचा यात समावेश आहे. या दोन्ही शाळांचे दृष्टिकोन हे संस्कृती, जसे कि, टीकात्मक जाहिराती, दूरदर्शन आणि सामाजिक सिद्धांत, सांस्कृतिक मार्क्सवाद आणि ब्रिटिश सांस्कृतिक अभ्यास आणि इतर अनेक माध्यमे यांमध्ये संबोधले गेले आहे.

तुमची प्रगती तपासा

१. फ्रँकफर्ट स्कुलच्या उगम स्पष्ट करा.
२. सांस्कृतिक अभ्यास आणि फ्रँकफर्ट स्कुल यांच्यातील फरक स्पष्ट करा.

५.५ संस्कृती उद्योग (Culture Industry)

यांमध्ये सांस्कृतिक उद्योगाने असे ग्राहक तयार केले जे त्यांचे उत्पादन ग्रहण करतील सोबतच ते अस्तित्वात असलेल्या समाजातील हुकूम आणि वागवणुकीशी सुसंगत असतील. संस्कृती उद्योगाच्या प्रबंधामध्ये वस्तुमानिक संस्कृतीतील उत्पादने आणि एकसंध विषयांवरील उत्पादने या दोन्हींचे वर्णन केले आहे. सामाजिक संस्कृतीने फ्रँकफर्ट स्कुलसाठी स्वप्न, आशा, भीती, तळमळ आणि ग्राहक उत्पादनांची शाश्वत इच्छा निर्माण केली आहे. वॉल्टर बेंजामिन (Walter Benjamin) यांनी १९६९ असेही निदर्शनास आणून दिले की संस्कृती उद्योग देखील असे ग्राहक तयार करते जो सांस्कृतिक ग्रंथ आणि त्यांच्या कार्य प्रदर्शनांची विभागणी आणि भेदभाव करण्यास सक्षम तर्कशुद्ध आणि गंभीर

असतो. जसे क्रीडा प्रिय व्यक्ती क्रीडा कार्यक्रमांचे विश्लेषण आणि टीका करण्यास शिकतात (रिट्झर). आपण एका मॉलचे उदाहरण घेऊ - आपल्याला सर्वत्र एकच ब्रँड दिसतो, मग मॉल सुद्धा एकाच दुकानांच्या संचासह समजातीय आहे.

सर्वात जास्त प्रदर्शित झालेले उत्पादन विकत घेणे अधिक महत्वाकांक्षी आणि आकर्षक असते. हे विकत घेणे बऱ्याच जणांचे ध्येय ठरते. तर या ठिकाणी अशाच प्रकारच्या डिझाईन केलेल्या औद्योगिक कल्पना विकल्या जातात. फ्रेंच फ्राईज आणि बर्गर चे अजून एक उदाहरण घेऊ शकतो. आपणास माहिती असते की साध्या भाज्यापेक्षा फ्रेंच फ्राईज आणि बर्गर मध्ये जास्त तेल आणि ब्रेड इत्यादी असल्यामुळे ते स्वास्थ्यास हानिकारक असते. तरीही ते विकत घेण्याकडे आपला कल असतो. सौप्या शब्दात सांगायचे झाले तर आपण अस्वास्थ्यक अन्नासाठी पैसे देतो. हा सर्व प्रकार सांस्कृतिक उद्योगाद्वारे होतो. जेव्हा सर्वजण ते खातात तेव्हा तुम्हालाही खाण्याचा मोह होतो. ही एक मानसिक यंत्रणा आहे जी काहीतरी गमावण्याची भीती निर्माण करते.

५.६ सामाजिक संस्कृती : दृष्टिकोन

फ्रँकफर्ट स्कुलचे सिद्धांतवादी निओ-मार्क्सियन (neo-Marxian) हे शास्त्रीय मार्क्सवादी परिस्थितीत क्रांतीचे साधन बनणाऱ्या कामगार वर्गावर जनसंस्कृती आणि ग्राहक समाजाचा उदय यांचे परिणाम तपासणाऱ्या गटांपैकी एक होते. तसेच त्यांनी संस्कृती उद्योग आणि ग्राहक समाज समकालीन भांडवलशाहीला कसे स्थिर करत आहेत याचेही विश्लेषण केले. त्या अनुकरणानुसार नवीन राजकीय बदल धोरणे, राजकीय परिवर्तन संस्था आणि राजकीय मुक्तीसाठी आदर्श शोधले जेणेकरून हे सर्व सामाजिक प्रतिष्ठेचे मानदंड आणि राजकीय संघर्षासाठी उद्दिष्टे म्हणून काम करू शकतात. या प्रकल्पासाठी मार्क्सियन सिद्धांतावर पुनर्विचार करणे आणि अनेक महत्वाचे योगदान तसेच काही कमतरतांची निर्मिती करणे आवश्यक होते. फ्रँकफर्ट स्कुलने काही अपवाद वगळता जनसंस्कृतीतील वैचारिक वर्चस्वाचे एकसमान आणि सामर्थ्यवान रूप धारण केले. फ्रँकफर्ट शाळेसाठी, जनसंस्कृती आणि संप्रेषण म्हणून रिकाम्यावेळेतील केल्या जाणाऱ्या क्रियाकला या केंद्रस्थानी ग्राह्य धरल्या आहेत आणि हे सामाजिकीकरणाचे महत्वाचे घटक आणि राजकीय घडामोडींचे मध्यस्थ आहेत. फ्रँकफर्ट शाळेने समकालीन समाजांच्या संस्था समजून घेण्यात महत्वाची भूमिका बजावली. फ्रँकफर्ट स्कुलने एक महाविद्यापीठ किंवा महाकाय संस्था म्हणून व्यक्तींवर वर्चस्व गाजवण्या ऐवजी त्यांच्याकडे त्यांचे वैयक्तिक विचार आणि त्यानुसार त्याकडे सामाजिक कृती आणि सांस्कृतिक प्रगतीची प्रेरणा म्हणून पहिले. हे जग कॉर्पोरेट भांडवलशाहीच्या स्थिर, अनुरूप आणि पुराणमतवादी जगाशी सुसंगत आहे. जे १९५० च्या दशकात ज्यामध्ये पुरुष आणि स्त्रियांचे संघटन, त्यांचा मोठ्या प्रमाणात वापर आणि त्यांची जनसंस्कृतीसाठी प्रभावी होते. (रिट्झर)

५.७ तंत्रज्ञान : दृष्टिकोन

फ्रँकफर्ट स्कुलने तंत्रज्ञान आणि संस्कृतीवर लक्ष केंद्रित केले ज्यामुळे हे निश्चित करता येईल कि, तंत्रज्ञान एक प्रमुख उत्पादन शक्ती आणि सामाजिक संस्था आणि नियंत्रणाचे स्वरूपात्मक स्वरूप कसे बनले. "आधुनिक तंत्रज्ञानाचे काही सामाजिक परिणाम"

अनुच्छेद १९४१, मध्ये हर्बर्ट मार्कुसे ने युक्तिवाद केला की, "समकालीन युगातील तंत्रज्ञान हे सामाजिक संबंध आणि त्याचे आयोजन कायम ठेवण्याचा (किंवा बदलण्याचा) एक संपूर्ण मार्ग आहे. जे प्रचलित विचार आणि वर्तनाचे स्वरूप, एक साधन नियंत्रण आणि वर्चस्वासाठी प्रभावी आहे". संस्कृतीच्या क्षेत्रामध्ये, तंत्रज्ञानाने एक सामूहिक संस्कृती निर्माण केली. ज्यामुळे व्यक्तींना विचार आणि वर्तनाच्या विविध घटकांसह राहण्याची सवय लागली. ज्याने एक शक्तिशाली सामाजिक नियंत्रण आणि वर्चस्व (रिट्झर) प्रदान केले. फ्रँकफर्ट स्कुलने दिलेली शीर्षके आजच्या काळात खूप खरी दिसून येतात. आपण जाणून घेऊ शकतो कि, सोशल मीडियाचा आपल्या जीवनावर विपरीत परिणाम झाला आहे. तसेच मुलांच्या फोनच्या अतिवापरामुळे त्यांचा बाहेर खेळण्याचा वेळ फार कमी झाला आहे आणि यासर्वामुळे त्यांच्या नियमित सवयींमध्ये बदल घडतोय शिवाय यामुळे क्षणभंगुर समाधानाची मागणी जास्त वाढली. एक प्रकारे, तंत्रज्ञान हे तरुण आणि वृद्धांचे लक्ष वेधून घेण्यासाठी निरंतर वर्तवणुकीशी संबंधित मानसशास्त्र वापरत आहे आणि त्याचा प्रत्येकावर खूप परिणाम होतो. हे काही वेळा कृत्रिम वास्तवाचे जग निर्माण करते. जरी तंत्रज्ञानाची काही सकारात्मक बाजू असली तरी काही प्रमाणात नकारात्मक बाजूही आहे.

५.८ प्रसारमाध्यमांचा दृष्टिकोन

हबरमसने (Habermas) असे सांगितले आहे कि, लोकशाही क्रांतीच्या काळात सार्वजनिक क्षेत्र उदयास आले आणि इतिहासात प्रथमच, सामान्य नागरिक हे राजकीय चर्चा, वादविवादांमध्ये सहभागी होऊ शकले आणि अन्यायी अधिकाराविरुद्ध संघटित आणि संघर्ष करू लागले. हबरमसने असेही सांगितले कि, प्रसारमाध्यमांचा राजकारण आणि दैनंदिन जीवनात वाढत्या महत्त्वाच्या भूमिकेकडे जास्त कल आहे. यामध्ये कॉर्पोरेट हितसंबंधांनी या क्षेत्राला गुंतवले त्यासाठी मीडिया आणि संस्कृतीचा वापर त्यांच्या हितसंबंधांना प्रोत्साहन देण्यासाठी देखील केला आहे.

तुमची प्रगती तपासा

१. तंत्रज्ञानावर फ्रँकफर्ट स्कुलच्या दृष्टिकोनाची चर्चा करा.
२. मीडियावर फ्रँकफर्ट स्कुलचा दृष्टिकोन स्पष्ट करा.

५.९ 'अमेरिकन ड्रीम'- टीका

युद्धादरम्यान फ्रँकफर्ट स्कुल युनायटेड स्टेट्समध्ये पोहोचली तेव्हा फ्रँकफर्ट स्कुलच्या सदस्यांचा असा विश्वास होता की, अमेरिकन "मास कल्चर" देखील अत्यंत वैचारिक आहे आणि ते अमेरिकन भांडवलशाहीच्या हितसंबंधांना चालना देण्यासाठी कार्य करते. काही आयोजित संस्कृती उद्योग उत्पादनाच्या मोठ्या प्रमाणावर कडक नियमानुसार महाकाय महामंडळांद्वारे नियंत्रित केले गेले, मोठ्या प्रमाणावर उत्पादित उत्पादनांचा संग्रह केला ज्यामुळे संस्कृतीची एक अत्यंत व्यावसायिक प्रणाली निर्माण झाली. ज्याने "अमेरिकन" ची मूल्ये, जीवनशैली आणि संस्था विकल्या. जीवनाचा मार्ग." (रिट्झर) उदाहरणार्थ – जगाच्या अनेक भागांमध्ये, विद्यार्थ्यांला त्याची पदवी पूर्ण करण्यासाठी कर्ज घ्यावे लागते. त्यानंतर पुन्हा घर बांधण्यासाठी, कार खरेदी करण्यासाठी कर्ज इत्यादी अर्थात जीवन जगण्यासाठी इत्तर खर्च. हे सर्व त्यांना एक आरामदाई जीवन जगण्यासाठी आणि त्यामागे

धावण्यासाठी करणे आहे. ज्यामुळे आयुष्यभर त्याच असंतोषामध्ये जगतो आणि त्याचा पाठलाग करतो. आणखी एक उदाहरण घेऊ-ज्या कंपनीचा आलिशान उत्पादने विकतात त्यांची मार्जिन कमाई जास्त असते. एखाद्या लकझरी उत्पादनाप्रमाणे, उत्पादनाची किंमत सारखीच असू शकते. पण विपणन हे जसे अद्वितीय आहे जसे कि, मर्यादित आवृत्ती इत्यादी, लोक देखील लकझरी उत्पादन स्वस्त दिसते म्हणून सौदा करत नाहीत म्हणून याठिकाणी नफा हा विकणाऱ्या कंपनीने केला आहे. खरेदीदार फक्त त्याची कल्पना किंवा भावना विकत घेत असतो.

५.१० समाजातील स्थित्यंतरांचे (Transition) निरीक्षण

फ्रँकफर्ट स्कूल हे ऐतिहासिक दृष्टीकोनाच्या माध्यमातून पारंपारिक संस्कृती आणि कलांमधील आधुनिकतेपासून उत्पादित माध्यम आहे जे समाजातील ग्राहक संक्रमणासाठी मोठ्या प्रमाणावर उपयुक्त आहे. 'द स्ट्रक्चरल ट्रान्सफॉर्मेशन ऑफ द पब्लिक स्फेअर' या पाथ ब्रेकिंग पुस्तकात, जर्गेन हबर्मस यांनी एडोर्नो आणि हॉर्कहेमर यांच्या ऐतिहासिक संस्कृती उद्योगाचे विश्लेषण केले. संस्कृती उद्योगाच्या विजयाची ऐतिहासिक पार्श्वभूमीची गाथा संबोधताना हबर्मस असे सांगतात की, अठराव्या शतकाच्या उत्तरार्धात आणि एकोणिसाव्या शतकाच्या सुरुवातीस नागरी समाज आणि राज्य यांच्यामध्ये सार्वजनिक क्षेत्राच्या उदयामुळे, सार्वजनिक आणि खाजगी हितसंबंधांमध्ये मध्यस्थी करून बुर्जुआ (bourgeois) समाजाची ओळख निर्माण झाली.

इतिहासात प्रथमच, व्यक्ती आणि राजकीय गट एकमेकांवर प्रभाव टाकताना त्यांच्या गरजा, आवडनिवड आणि अडचणी थेट व्यक्त करून जनमताला आकार देऊ शकतात आणि त्यामुळे बुर्जुआ सार्वजनिक क्षेत्रामुळे राज्यसत्तेला विरोध करणाऱ्या आणि बुर्जुआ समाजाला आकार देणाऱ्या शक्तिशाली हितसंबंधांना विरोध करणाऱ्या जनमताचे क्षेत्र तयार करणे शक्य झाले. (रिट्झर)

५.११ फ्रँकफर्ट स्कूलमधील प्रकाशने

फ्रँकफर्ट शाळेतील काही महत्त्वाच्या कामांमध्ये हे समाविष्ट आहे –

- ट्रेडिशनल अँड क्रिटिकल थेअरी, मॅक्स हॉर्खेमर (Traditional and Critical Theory, Max Horkheimer)
- डायलेक्टिक ऑफ इंलाईटेन्मेंट, मॅक्स हॉर्खेमर अँड थेओडर डब्ल्यू एडोर्नो (Dialectic of Enlightenment, Max Horkheimer and Theodor W. Adorno)
- क्रिटिक ऑफ इन्स्ट्रुमेंटल रीजन, मॅक्स हॉर्खेमर (Critique of Instrumental Reason, Max Horkheimer)
- द अथोरिटॅरियन पर्सनॅलिटी, थेओडर डब्ल्यू एडोर्नो (The Authoritarian Personality, Theodor W. Adorno)
- अस्थेटिक थेअरी थेओडर डब्ल्यू एडोर्नो (Aesthetic Theory, Theodor W. Adorno)

- कल्चर इंडस्ट्री रिकन्सिडर्ड, थेओडर डब्ल्यू एडोर्नो (Culture Industry Reconsidered, Theodor W. Adorno)
- वन डायमेन्शनल मॅन, हर्बर्ट मार्क्युज (One-Dimensional Man, Herbert Marcuse)
- द अस्थेटिक डायमेन्शन: टुवर्ड अ क्रिटिकल ऑफ मार्क्सिस्ट अस्थेटिक हर्बर्ट मार्क्युज (The Aesthetic Dimension: Toward a Critique of Marxist Aesthetics, Herbert Marcuse)
- द वर्क ऑफ आर्ट इन द एज ऑफ मेकॅनिकल रिप्रोडक्शन, वॉल्टर बेंजमिन (The Work of Art in the Age of Mechanical Reproduction, Walter Benjamin)
- स्ट्रक्चरल ट्रान्सफॉर्मेशन अँड द पब्लिक स्फेअर, जर्जन हबरमस (Structural Transformation and the Public Sphere, Jürgen Habermas टुवर्ड्स अ रॅशनल सोसायटी, जर्जन हबरमस (Towards a Rational Society, Jürgen Habermas)

५.१२ फ्रँकफर्ट स्कूलच्या विकासाचे टप्पे

फ्रँकफर्ट स्कूल हे तीन टप्प्यात विभागले गेले आहे -

- **पहिला टप्पा** - पहिल्या टप्प्यात त्यांनी सकारात्मकतेवर आणि सांस्कृतिक सिद्धांतावर टीका केली. त्यांनी मार्क्सवादी परंपरा पुढे नेली व फ्रॉइडियन (Freudian) सिद्धांताचे मिश्रण करून भांडवलशाहीवर टीका केली. यामध्ये संस्थेने मानवी तर्कसंगत विषयांच्या शक्यतेशी संबंधित दोन क्षेत्रांमध्ये मोठे योगदान दिले आहे, म्हणजे ज्या व्यक्ती त्यांच्या समाजाची आणि इतिहासाची जबाबदारी घेण्यासाठी तर्कशुद्धपणे कार्य करू शकतात अशा गटांचे मार्क्सवादामध्ये आधी "सुपरस्ट्रक्चर" चा भाग म्हणून किंवा विचारधारा म्हणून विचारात घेतल्या गेलेल्या सामाजिक घटनांचा समावेश होता: व्यक्तिमत्व, कुटुंब आणि प्राधिकरणाची रचना (त्याचे पहिले पुस्तक प्रकाशनआहे आणि 'स्टडीज ऑफ ऑर्थॉरिटी अँड द फॅमिली' हे शीर्षक होते), आणि सौंदर्यशास्त्र आणि वस्तुमानाचे क्षेत्र संस्कृती. गंभीर, क्रांतिकारी चेतनेच्या पूर्वशर्त नष्ट करण्याच्या भांडवलशाहीच्या क्षमतेच्या अभ्यासाने एक सामान्य चिंता नमूद गेली आहे.

- **दुसरा टप्पा** - फ्रँकफर्ट स्कूल क्रिटिकल थिअरीचा दुसरा टप्पा विसाव्या शतकातील विचारांच्या अभिजात दर्जाच्या दुसऱ्या कामांवर केंद्रित आहे: होर्कहाइमर आणि एडोर्नो डायलेक्टिक ऑफ एनलाइटनेमेंट (1944) आणि एडोर्नो मिनिमा मोरेलिया (1951). लेखकांनी नाझी काळात संस्थेच्या अमेरिकन निर्वासन दरम्यान दोन्ही पुस्तके लिहिली. बहुतेक मार्क्सवादी विश्लेषणे टिकवून ठेवताना, या कामात, अत्यंत गंभीर सिद्धांताने आपली समज बदलली आहे. भांडवलशाहीची टीका संपूर्ण पाश्चात्य सभ्यतेच्या समालोचनात बदलली आहे. खरंच, डायलेक्टिक ऑफ एनलाइटनेमेंट ओडिसीचा वापर बुर्जुआ चेतनेच्या विश्लेषणासाठी एक प्रतिमान म्हणून करते. अलीकडील वर्षांच्या सामाजिक चिंतनावर वर्चस्व गाजवणाऱ्या अनेक संकल्पना आणि त्यांच्या कामांमध्ये सर्वातत्पर हॉर्कहायमर

आणि ऍडोर्नो अग्रेसर आहेत. उदाहरणार्थ, पाश्चात्य सभ्यतेमध्ये निसर्गाचे वर्चस्व केंद्रस्थानी असल्याचे दिसून येते, पर्यावरणशास्त्र हे त्या काळातील आकर्षक बनले होते.

- **तिसरा टप्पा** - फ्रँकफर्ट स्कुलचा तिसरा टप्पा, विशेषतः १९५० च्या सुरुवातीपासून ते १९६० च्या दशकाच्या मध्यापर्यंत होता म्हणजे जो युद्धोत्तर काळ, शीतयुद्धाच्या परिस्थितीत प्रगत औद्योगिक समाजाच्या वाढीसह, दोषदर्शी सिद्धांतकारांनी हे ओळखले की, भांडवलशाही आणि इतिहासाची रचना निर्णायकपणे बदलली आहे. दडपशाहीच्या पद्धती वेगळ्या पद्धतीने चालतात आणि औद्योगिक "कामगार वर्गवार भांडवलशाहीचे निर्धारण निगमन राहिले नाही. भांडवलशाही मुळे मार्क्सच्या वन-डायमेशनल मॅन आणि ऍडोर्नोच्या नकारात्मक द्वंद्ववादाप्रमाणेच यामध्ये सुद्धा नकारात्मक विरोध हा निरपेक्ष पद्धतीने वादविवादाचे कारण करण्याचा प्रयत्न झाला. याच दरम्यान सामाजिक संशोधन संस्था फ्रँकफर्टमध्ये पुनर्वसित झाली (जरी त्याचे अनेक सहयोगी अमेरिकेत राहिले) हे केवळ त्याचे संशोधन चालू ठेवण्याचेच नव्हे तर पश्चिम जर्मनीच्या समाजशास्त्रीय शिक्षण आणि "लोकशाहीकरण" मध्ये अग्रगण्य शक्ती बनण्याचे काम होते. यामुळे संस्थेच्या संपूर्ण अनुभवजन्य संशोधन आणि सैद्धांतिक विश्लेषणाचे एक निश्चित पद्धतशीरकरण झाले.

५.१३ फ्रँकफर्ट स्कुलचे समीक्षक

फ्रँकफर्ट स्कुलवर अनेक गटांनी खालीलप्रमाणे टीका केली गेली-

- काहींनी असे म्हटले की मार्क्स आणि फ्रॉइडच्या सैद्धांतिक गृहीतकांमध्ये अंतर्निहित समस्या होत्या, ज्यात आध्यात्मिक घटकाची समज नसल्यामुळे त्यांची व्याख्या करण्याची चौकट मर्यादित होती.
- फ्रँकफर्टच्या सिद्धांतकारांनी त्यांच्या काळातील सिद्धांत आणि पद्धतींवर टीका केली असली तरी त्यांनी कोणतेही सकारात्मक पर्याय सादर केले नाहीत.
- काही विद्वानांनी फ्रँकफर्ट स्कुलचा बौद्धिक दृष्टीकोनास खरोखर निओ-मार्क्सवादी पोशाखात आच्छादित जनसंस्कृतीची रोमँटिक, अभिजातवादी टीका म्हणून पाहिले. त्यांनी पाहिले की फ्रँकफर्ट स्कुलने काही दृष्टीकोनाचे स्वरूप स्वीकारले आणि काही नाकारले. दुसरीकडे, ते स्वतः काही सांस्कृतिक कलाकृतींबद्दल देखील पक्षपाती असू शकतात.
- आणखी एक टीका, डावीकडून उद्भवली, ती म्हणजे गंभीर सिद्धांत हा बुर्जुआ आदर्शवादाचा एक प्रकार होता. ज्याचा राजकीय अभ्यासाशी कोणताही अंतर्निहित संबंध नव्हता आणि कोणत्याही चालू क्रांतिकारी चळवळीपासून तो अलिप्त होता.

तुमची प्रगती तपासा

१. फ्रँकफर्ट स्कुलवर टिकात्मक भाष्य करा.
२. फ्रँकफर्ट स्कुलमधील दोन कार्यांची यादी करा.

५.१४ सारांश

स्कूल म्हणजे काय आणि स्कूल म्हणण्याची पात्रता काय आहे हे समजून घेऊन आम्ही या अध्यायाची सुरुवात केली. फ्रँकफर्ट स्कूलच्या उत्पत्तीबद्दल आम्ही पुढे चर्चा केली, जी १९२९ मध्ये फ्रँकफर्ट येथील सामाजिक संशोधन संस्थेमार्फत झाली होती. दुसऱ्या महायुद्धामुळे स्कूलला जर्मनीबाहेर जावे लागले. शाळेच्या उत्पत्तीशी संबंधित विद्वान म्हणजे वॉल्टर बेंजामिन, थिओडोर ऍडोर्नो, एरिक फ्रॉम, मॅक्स हॉर्कहेमर. हे विद्वान निओ मार्क्सवादी होते, म्हणजेच ते मार्क्सच्या काही विचारांनी प्रभावित होते; त्यामुळे, त्यांनी त्यांची काही निरीक्षणे जोडलेली आहेत. या शाळेमध्ये तंत्रज्ञान, संस्कृती, उद्योग, जनसंस्कृती, प्रसारमाध्यमे याविषयीचे दृष्टिकोन अभ्यासले, या शाळेचे वेगवेगळे टप्पे आणि त्याच्याशी निगडित टीकांचे देखील अध्ययन केले आहे.

५.१५ प्रश्न

१. फ्रँकफर्ट स्कूलच्या विविध टप्प्यांचे विश्लेषण करा.
२. फ्रँकफर्ट स्कूलच्या उत्पत्तीवर चर्चा करा.
३. संस्कृती उद्योगाची व्याख्या सांगून सांस्कृतिक अभ्यास आणि फ्रँकफर्ट स्कूल दरम्यान परस्परसंवादाचे विश्लेषण करा.

५.१६ संदर्भ

- Lepsius, M. R., & Vale, M. (1983). The development of Sociology in Germany after world war ii (1945-1968). *International Journal of Sociology*, 13(3), 1-88.
- McLaughlin, N. (1999). Origin myths in the social sciences: Fromm, the Frankfurt School and the emergence of critical theory. *Canadian Journal of Sociology/Cahiers canadiens de sociologie*, 109-139.
- Ritzer, G. (Ed.). (2004). *Encyclopedia of social theory*. Vol. 2, Sage publications.
- Cole, Nicki Lisa, Ph.D. (2020, August 28). The Frankfurt School of Critical Theory. Retrieved from <https://www.thoughtco.com/frankfurt-school-3026079>
- https://www.newworldencyclopedia.org/entry/frankfurt_school

उत्तर संरचनावाद (पोस्ट स्ट्रक्चरलिझम) आणि उत्तर आधुनिक (पोस्ट मॉडर्न) सिद्धांत

घटक रचना

- ६.० उद्दिष्टे
- ६.१ परिचय
- ६.२ उत्तर संरचनावादाचा अर्थ
- ६.३ संरचनावाद
- ६.४ संरचनावादाची टीका – डेरिडा
- ६.५ संरचनावादाची टीका – फूकॉल्ट
- ६.६ शक्तीची वंशावली
- ६.७ उत्तर आधुनिकता सिद्धांत
- ६.८ उत्तर आधुनिकताची व्याख्या आणि लेखन
- ६.९ उत्तर आधुनिकता उदयाची पार्श्वभूमी
- ६.१० उत्तर-आधुनिक आणि सांस्कृतिक ओळख
- ६.११ उत्तर-आधुनिकता सिद्धांतांमधील मुख्य युक्तिवाद
- ६.१२ उत्तर आधुनिकता आणि सापेक्षतावाद
- ६.१३ विद्यमान साहित्याबाबत चर्चा
- ६.१४ प्रश्न
- ६.१५ सारांश
- ६.१९६ संदर्भ

६.० उद्दिष्टे

- उत्तर संरचनावादाचा अर्थ आणि स्वरूप समजून घेणे
- उत्तर आधुनिकवाद सिद्धांतांबद्दल जाणून घेणे

- उत्तर आधुनिकतावादा आणि उत्तर संरचनावादा या दोन सिद्धांतांबद्दल वेगवेगळ्या विद्वानांच्या दृष्टिकोनाबद्दल जाणून घेणे.

६.१ परिचय

विद्वान परंपरेत शास्त्रज्ञ, समाजशास्त्रज्ञ समाजातील सामाजिक बदल समजावून सांगण्याचा प्रयत्न करतात. दिलेल्या वेळी, एक सिद्धांत वर्चस्व, नियम, प्रभाव. तथापि, काही काळानंतर, पूर्वीचे सिद्धांत नाकारले जातात आणि नवीन सिद्धांत तयार केले जातात. सिद्धांतांमध्ये एक मुद्दा लक्षात घ्या की समस्या समजून घेण्यासाठी दिलेल्या सिद्धांताचे सर्व पैलू लागू केले जाऊ शकत नाहीत. तरीही, विशिष्ट सिद्धांताचे काही पैलू लागू केले जाऊ शकतात. सिद्धांत निसर्गासारखे आहेत: काही मरतात, नवीन उदयास येतात. जुन्याचे काही पैलू शिल्लक आहेत. वर्तमान आणि भूतकाळ समजून घ्यायचा असला तरी आपल्याला सिद्धांतांकडे लक्ष द्यावे लागेल. या प्रकरणात, आपण दोन मुख्य विषयांवर चर्चा करू एक उत्तर संरचनावादाचा दुसरा उत्तर-आधुनिक सिद्धांत आहे; दोघेही पश्चिमेत उदयास आले आहेत परंतु जगभरात पसरले आहेत आणि विविध समाजांना समजून घेण्यास मदत केली आहे

६.२ उत्तर संरचनावादाचा अर्थ:

उत्तर संरचनावादाला 1960 च्या मध्यात, मुख्यतः फ्रान्समध्ये उद्भवलेल्या संरचनावादाच्या निरीक्षण, विस्तार आणि टीकांच्या मालिकेशी जोडले जाऊ शकते. उत्तर संरचनावादा संरचनावादाच्या कल्पना आणि युक्तिवादांना संपूर्णपणे नकार देण्यास समर्थन देत नाही; उलट, उत्तर संरचनावादाच तत्त्वज्ञान हे फर्डिनांड डी सॉसुर आणि क्लॉड लेव्ही-स्ट्रॉस यांच्या रचनावादी कार्याचा पाठपुरावा म्हणून पाहिले जाते. हे सामान्यतः रोलँड बार्थेस, हेलेन सिक्सस, गिल्स डेल्यूझ, जॅक डेरिडा, मिशेल फुकोल्ट, लुस इरिगरे, ज्युलिया क्रिस्टेवा आणि रिचर्ड रॉर्टी यांसारख्या तत्त्वज्ञांशी संबंधित आहे. तथापि, यापैकी काही सिद्धांतकार त्यांच्या कार्याचे वर्णन करण्यासाठी शब्द वापरतात.

उत्तर संरचनावादाचा हे सामान्यतः मानवतावाद, अनिवार्यता आणि मूलभूतता यावरील टीकांसाठी ओळखले जाते. हे निरपेक्ष अर्थ आणि कायद्यासारखे सामान्यीकरण शोधण्याची कल्पना नाकारण्याचा प्रयत्न करते. आधुनिकतेकडेही त्याचा नकारात्मक दृष्टिकोन आहे. फर्डिनांड डी सॉसुरच्या भाषाशास्त्रात दाखवल्याप्रमाणे, क्लॉड लेव्ही-स्ट्रॉसचे मानववंशशास्त्र आणि रोलँड बार्थेसचे प्रारंभिक साहित्य सिद्धांत, एक सैद्धांतिक साधन तयार करण्याचा प्रयत्न करते जे सामाजिक विज्ञानातील कठोर विश्लेषण आणि संशोधनाचा पाया बनू शकेल.

६.३ संरचनावाद

उत्तर संरचनावादाचा समजून घेण्यासाठी, सर्वप्रथम, आपल्याला संरचनावादाबद्दल शिकणे आवश्यक आहे. संरचनावादाच्या चार मूलभूत समजुती आहेत. प्रथम, सर्व अर्थ, प्रथा आणि कृती व्यक्तिनिष्ठ जाणीवेद्वारे समजल्या जाऊ शकतात आणि सक्ती केल्या जाऊ

शकतात हा युक्तिवाद नाकारतो. दुसरे म्हणजे, संरचनावादाचा असा विश्वास आहे की संरचना किंवा प्रणालीमधील घटकांमधील संबंधांचा अभ्यास करूनच अर्थ, पद्धती आणि कृती स्पष्ट केल्या जाऊ शकतात. तिसरे, संरचनावाद दुहेरी विरोधाला घटकांमधील संरचनात्मक संबंध समजून घेण्याची गुरुकिल्ली मानतो (उदा. सिग्निफायर/सिग्निफाइड, कच्चे/शिजवलेले, पुरुष/स्त्री). शेवटी, संरचनावादी मुख्यत्वे समकालिक विश्लेषणाशी संबंधित असतात, म्हणजे, संरचनेच्या घटकांमधील संबंधांचा अभ्यास करणे.

उत्तर संरचनावाद (पोस्ट स्ट्रक्चरलिझम)
आणि उत्तर आधुनिक (पोस्ट मॉडर्न)
सिद्धांत

६.४ संरचनावादाची टीका – डेरिडा

डेरिडा आणि फूकॉल्ट हे सिद्धांतवादी उत्तर संरचनावादाशी संबंधित आहेत. उत्तर सिद्धांतवादी सामान्यतः पहिल्या मुद्द्याशी सहमत असतात परंतु विविध कारणांमुळे ते इतरांना नाकारतात. जॅक डेरिडा आणि मिशेल फूकॉल्ट यांचे कार्य संरचनावादाच्या उत्तर संरचनावादा समालोचनाचे उत्कृष्ट स्पष्टीकरण देते. डेरिडा यांनी असा युक्तिवाद केला आहे की स्थिर प्रणाली म्हणून भाषेचा संरचनावादी दृष्टिकोन काही गृहितक असला तरी अभ्यास केला जाऊ शकतो. या गृहितकांपैकी सर्वात समस्याप्रधान म्हणजे डेरिडा ज्याला लॉगोसेंट्रिझम म्हणतात, जे बहुतेक पाश्चात्य विचारांचे एक समस्याप्रधान गृहितक आहे. लॉगोसेंट्रिझम ही एक संज्ञा आहे जी पाश्चात्य विचारवंतांच्या प्रवृत्तीचे वर्णन करते दुहेरी विरोधामध्ये एका पदाला दुसऱ्या पदावर विशेषाधिकार देण्याच्या, अशा प्रकारे एक पदानुक्रम तयार करते जे विचारांचे आयोजन करते (उदा. लेखनापेक्षा भाषण, स्त्रीपेक्षा पुरुष, अंधश्रद्धेवर कारण). ही पदानुक्रमे नंतर स्थिर भाषा प्रणाली आणि त्यातील घटकांमध्ये मूळ असलेली स्थिर आणि नैसर्गिक असल्याचे दिसून येते. बऱ्याचदा विरोधाभासी असलेले बायनरी विरोध वर्णनात्मक किंवा ज्ञानशास्त्रीय हेतूसाठी निरुपयोगी म्हणून दुहेरीचा अर्थ लावतात हे दाखवून डेरिडा या श्रेणीबद्ध संबंधांवर प्रश्नचिन्ह निर्माण करण्याचा प्रयत्न करतात. याव्यतिरिक्त, दुहेरी विरोधाच्या दोन अटी एकमेकांच्या विरुद्ध स्वतःला परिभाषित करतात (ज्याला तो पूरकता म्हणतो), आणि म्हणून कोणतीही पदानुक्रम केवळ अनियंत्रित आहे. डेरिडाच्या प्रकल्पाचे वर्णन लॉगोसेंट्रिझमचे विघटन असे केले जाऊ शकते, ज्यामध्ये पाश्चात्य समाजातील त्याचे वर्चस्व तोडण्यासाठी लॉगोसेंट्रिझम कसे कार्य करते हे खंडित करणे समाविष्ट आहे. थोडक्यात, डेरिडा हे भाषेच्या कथित स्थिरतेचे उद्दिष्ट ठेवते आणि संरचनावादी कसे दुहेरी विरोध निर्माण करतात. हे समजून घेण्यासाठी आपण एक साधे उदाहरण घेऊ - संरचनावादी पांढरे, काळे, पृथ्वी, आकाश यासारख्या बायनरी गोष्टींमधून पाहतात - तथापि, डेरिडासारखे उत्तर संरचनावादी या पैलूवर प्रश्नचिन्ह उपस्थित करतात. पांढरा हा शब्द पांढरा वंश म्हणून पाहिला जातो आणि पदानुक्रमात काळा रंग कमी म्हणून पाहिला जातो. तर, पदानुक्रमाचे हे अदृश्य परिमाण उत्तर संरचनावादाद्वारे समस्याप्रधान मानले जाते.

६.५ संरचनावादाची टीका – फूकॉल्ट

फूकॉल्टच्या ज्ञानाच्या पुरातत्वशास्त्रावरील प्रारंभिक कार्यासाठी संरचनावादी दृष्टिकोन वापरतात, 'द ऑर्डर ऑफ थिंग्ज' (1966) "मनुष्याचा मृत्यू" मध्ये, फूकॉल्ट असे दर्शविते की संरचनावाद सामाजिक विज्ञानाला जीवन, भाषा आणि श्रम यांच्या घटनांबद्दल विचार करण्यास मदत करते आणि व्यक्तिनिष्ठतेच्या पैलूशी जास्त व्यवहार न करता. फूकॉल्टचे

पुरातत्व ज्ञान त्याच्या कामात संरचनावादाचा प्रारंभिक प्रभाव देखील दर्शविते कारण ते शासन करणाऱ्या नियमांच्या शोधाचे प्रतिनिधित्व करते. फौकॉल्टच्या द ऑर्डर ऑफ थिंग्ज आणि इतर पुरातत्व कृतींमध्ये संरचनावादी पद्धतीचा वापर केला जातो, तर ते संरचनावादी विचारांच्या मर्यादा देखील अधोरेखित करते.

६.६ शक्तीची वंशावली

फौकॉल्टच्या मते, स्ट्रुक्चरलिझमची सर्वात महत्त्वाची टीका म्हणजे कालांतराने प्रणाली आणि संरचना कशा बदलतात हे स्पष्ट करण्यास असमर्थता. फौकॉल्ट स्वतःला विचारप्रणालीचा इतिहासकार मानत होते आणि एक इतिहासकार म्हणून त्यांना प्रणाली आणि संरचना कशा बदलतात यात रस होता. त्याच वेळी, संरचनावाद समकालिक पद्धतीने संरचनांच्या घटकांमधील संबंधांचा अभ्यास करण्यापुरते मर्यादित आहे. म्हणजे, दिलेल्या कालावधीत एका क्षणी. ऐतिहासिक बदलांबद्दल प्रश्न विचारण्यासाठी आणि उत्तरे देण्यासाठी, फौकॉल्टने त्यांच्या शिस्त आणि दंड (1979) या पुस्तकात दर्शविलेल्या शक्तीची वंशावली म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या चौकशीची पद्धत विकसित करण्यास सुरुवात केली. वंशावळी पद्धतीचा वापर करून, तो ज्ञान आणि शासनाच्या ऐतिहासिक समस्यांकडे जाण्याचा मार्ग प्रदान करतो. फौकॉल्टच्या मते, वंशावळीची पद्धत घटनांचा अभ्यास करते, परंतु पारंपारिक राजकीय इतिहास किंवा महापुरुषांच्या इतिहासाच्या घटनांचा नाही; त्याऐवजी, वंशावळी एखाद्या समस्यांची निर्मिती आणि अभिव्यक्ती (उदा., ज्यांनी कायद्याचे उल्लंघन केले आहे त्यांच्याशी समाज कसा व्यवहार करतो) त्याची घटना मानू शकतो. वंशावळी वंशाच्या विषम रेषांचा अभ्यास करण्यासाठी समस्यांवर लक्ष केंद्रित करते जे पद्धतीचा संग्रह बनवतात, अशा प्रथा निर्माण करतात अशा समस्याप्रधान प्रवचनांचा समूह आणि या प्रथा आणि समस्या निर्माण करणारे प्रवचन तात्काळ निर्माण करणाऱ्या सत्याच्या नियमांवर लक्ष केंद्रित करते. याव्यतिरिक्त, फौकॉल्टने शक्तीच्या वंशावळीचे वर्गीकरण "वर्तमानाचा इतिहास" म्हणून केले. तथापि, हे सूचित करत नाही की वर्तमान हा भूतकाळातील ऐतिहासिक घटनांचा आवश्यक परिणाम आहे. त्याऐवजी, वर्तमान समजून घेण्यासाठी आणि एखाद्या घटनेचे प्रदर्शन करण्यासाठी इतिहास वापरण्याचा प्रयत्न करतो.

त्यामुळे शक्तीची वंशावळी अनेकदा सामाजिक टीकेचा एक प्रकार म्हणून पाहिली जाते. फौकॉल्टची शक्तीची वंशावळी नोंदवते की शक्ती आणि ज्ञान अविभाज्यपणे जोडलेले आहेत. हे सत्ता/ज्ञान कनेक्शन म्हणून ओळखले जाते. फौकॉल्टच्या वंशावळीसाठी गंभीर असा युक्तिवाद आहे की शक्ती ही गतिशीलतेचा स्रोत आहे जी उत्पादक आहे आणि समाजात अनेक स्थानिक केंद्रांमध्ये पसरते. या शक्तीच्या लेन्सद्वारे, फौकॉल्ट हे शोधून काढतात की आधुनिक युरोपीय राज्यांनी गुन्हेगारीसारख्या शासनाच्या समस्यांना, शिक्षेच्या पद्धती आणि सामाजिक नियंत्रणाच्या पद्धती ज्या गुन्हेगारीला सामोरे जाण्याचे मार्ग म्हणून उदयास आल्या, आणि ज्ञानाच्या संस्था (उदा. पेनॉलॉजी, क्रिमिनॉलॉजी, आणि इतर सामाजिक शास्त्रे) जी या पद्धतींबरोबरच उदयास आली. फौकॉल्ट पुढे म्हणतात की, शक्ती सार्वत्रिक असली तरी ती नेहमीच कोणत्या ना कोणत्या स्वरूपाच्या प्रतिकाराला सामोरे जाते. फौकॉल्टची शक्तीची वंशावळ शक्तीच्या पद्धतींमधून उद्भवलेल्या ज्ञानाच्या संस्थांना खोटे किंवा अवैध म्हणून दोषी ठरवत नाही, परंतु ते विद्वानांना आणि अभ्यासकांना आव्हान देते

की त्यांनी सत्य आणि सरावाच्या प्रस्थापित राजवटीचा प्रतिकार करण्यासाठी पर्यायी पद्धती आणि प्रवचनांचा विचार करावा.

उत्तर संरचनावाद (पोस्ट स्ट्रक्चरलिझम)
आणि उत्तर आधुनिक (पोस्ट मॉडर्न)
सिद्धांत

तुमची प्रगती तपासा

१ लोगोसेंट्रिझम स्पष्ट करा

२. फूकॉल्टच्या शक्तीच्या वंशावळीची चर्चा करा

६.७ उत्तर आधुनिक सिद्धांत

पोस्ट मॉडर्न समजून घेणे

२० व्या शतकाच्या उत्तरार्धात पाश्चात्य तत्त्वज्ञानात उत्तर-आधुनिकतावाद एक चळवळ म्हणून उदयास आला. विशिष्ट परिमाण किंवा बायनरी मार्गाने जगाचे स्पष्टीकरण देण्याचा किंवा सामान्यीकरण आणि सार्वत्रिक कायदे तयार करणाऱ्या भव्य सिद्धांतांना त्यांनी नाकारण्याचा प्रयत्न केला. उत्तर-आधुनिक लोक दिलेल्या समस्येच्या विविधतेवर विश्वास ठेवतात. उदाहरणार्थ, जर तुम्ही एखाद्या उत्पादनाचा अभ्यास करणार असाल, तर पारंपारिक प्रश्नावली पद्धत का वापरायची? परंतु आपण दिलेल्या उत्पादनाचे उपभोगवादी वर्तन समजून घेण्याचे आणि समजून घेण्याचे इतर मार्ग आहेत. आपण कलेचे आणखी एक उदाहरण घेऊ - परंपरेने, राजांनी मंजूर केलेल्या, मंजूर केलेल्या, प्रायोजित केलेल्या गोष्टींना कला म्हणून पाहिले जाते, मान्यताप्राप्त असते. आता, काहीही कला म्हणून पाहिले जाऊ शकते - जसे की अमूर्त चित्रे. कला म्हणजे काय हे कोण ठरवते? असे प्रश्न विचारले गेले तर ते उत्तर आधुनिक विचार आहे. स्थापत्यशास्त्राच्या प्रत्येक क्षेत्रात उत्तर-आधुनिकतावाद उदयास आला आहे. उदाहरणार्थ - आयफेल टॉवरमध्ये पहा. ही फक्त एक उभी रचना आहे जी कला म्हणून पाहिली जाते, पूर्वीच्या काळात केवळ राजवाडे, चर्च, पेंटिंग्जचे तुकडे कला म्हणून पाहिले जात होते. उत्तर-आधुनिकतावाद हे पाश्चात्य तत्त्वज्ञानाच्या इतिहासातील आधुनिक काळातील बौद्धिक गृहितक आणि मूल्यांविरुद्ध प्रतिक्रिया म्हणून पाहिले जाऊ शकते.

६.८ उत्तर-आधुनिकतावादची व्याख्या आणि लेखन

पोस्ट-मॉडर्न थिअरीझिंग व्हिज्युअल सोसायटी, त्याचे प्रतिनिधित्व, सांस्कृतिक तर्कशास्त्र आणि नवीन प्रकारचे वैयक्तिक त्रास (एड्स, बेघरपणा, मादक पदार्थांचे व्यसन, कौटुंबिक आणि सार्वजनिक हिंसा) आणि सध्याच्या युगाची व्याख्या करणार्या सार्वजनिक समस्यांमध्ये व्यस्त आहे. सर्वात अमूर्त स्तरावर, भांडवलशाहीचे सांस्कृतिक तर्क उत्तर-आधुनिक क्षणाची व्याख्या करते (जेमसन १९९१). पण उत्तर-आधुनिकता हा आर्थिक निर्मितीच्या मालिकेपेक्षा अधिक आहे. आधुनिकोत्तर समाज ही एक सिनेमॅटिक, नाट्यमय निर्मिती आहे. चित्रपट आणि टेलिव्हिजनने अमेरिकन आणि कदाचित कॅमेऱ्याने स्पर्श केलेल्या इतर सर्व समाजांचे व्हिडिओ, दृश्य संस्कृतीत रूपांतर केले आहे. वास्तविकतेचे प्रतिनिधित्व प्रत्यक्ष, जिवंत अनुभवासाठी स्टँड-इन बनले आहे. समकालीन जीवनाच्या नाट्यमय दृष्टिकोनातून तीन परिणाम होतात. प्रथम, वास्तविकता एक मंचित, सामाजिक

उत्पादन आहे. दुसरे, वास्तविकता आता त्याच्या रंगमंचावर, सिनेमॅटिक-व्हिडिओ समकक्षविरुद्ध न्यायची आहे. तिसरे, नाट्यशास्त्रीय समाजाचे रूपक किंवा "थिएटर म्हणून जीवन" हे आता परस्परसंवादी वास्तव बनले आहे. नाट्यशास्त्रीय रूपकाचे नाट्य पैलू "केवळ दैनंदिन जीवनात घुसले" (गॉफमन 1959:254). त्यांनी ते ताब्यात घेतले आहे. कला केवळ जीवन, त्याची रचना आणि पुनरुत्पादन करत नाही. आधुनिकोत्तर समाज नाट्यमय आहे.

त्यानुसार, आधुनिकोत्तर दृश्य ही सांस्कृतिक निर्मितीची मालिका आहे जी समकालीन मानवी समूह जीवन लादते, आकार देते आणि परिभाषित करते. मास मीडिया, अर्थव्यवस्था आणि राजकारण, अकादमी आणि लोकप्रिय संस्कृती यासह संस्थात्मक साइट्सच्या मालिकेमध्ये या रचनांचा समावेश आहे. या साइट्समध्ये, संवाद साधणाऱ्या व्यक्ती उत्तर-आधुनिकताच्या संपर्कात येतात, जी आपण श्वास घेत असलेल्या हवेप्रमाणे आपल्या आजूबाजूला सर्वत्र असते: सर्वव्यापी कॅमेरामध्ये जेव्हा जेव्हा जीवन आणि पैशाची देवाणघेवाण होते तेव्हा, विस्तीर्ण शहरी शॉपिंग मॉल्समध्ये, संध्याकाळी टेलिव्हिजनवरील बातम्या, साबण ऑपेरा आणि परिस्थिती विनोदांमध्ये, डॉक्टरांच्या कार्यालयात आणि पोलिस स्टेशनमध्ये, संगणक टर्मिनलवर. उत्तर-आधुनिकतावादाच्या सांस्कृतिक रचनेचा प्रत्यक्ष अनुभवाच्या जगावर थेट, अनियंत्रित प्रभाव पडत नाही. उत्तर-आधुनिकताचे अर्थ सध्याच्या व्याख्येच्या प्रणालीद्वारे मध्यस्थी आणि फिल्टर केले जातात. हे अर्थ समूहाच्या अनुभवाच्या सतत प्रवाहात समाविष्ट केले जाऊ शकतात आणि त्यांच्या सामूहिक शब्दसंग्रहाचा आणि स्मरणशक्तीचा भाग बनू शकतात (म्हणजे, 1970 आणि 1980 च्या दशकात न्यूयॉर्क पोस्ट-मॉडर्न आर्ट सीन).

येथील उत्तर-आधुनिकता समूहाचे अस्तित्व टिकवून ठेवण्यास आणि वाढवण्यास मदत करते. दुसऱ्या बाजूला, उत्तर-आधुनिकताचे असंख्य, परस्परविरोधी सांस्कृतिक विवेचन एखाद्या समूहाचे सदस्य काय करतात याच्याशी अप्रासंगिक मानले जाऊ शकतात आणि त्याकडे दुर्लक्ष केले जाते (म्हणजे, मुख्य प्रवाहातील अमेरिकन समाजशास्त्रज्ञांद्वारे उत्तर-आधुनिकतावादाचा नकार). इतर गट इतरांना नाकारताना काही उत्तर-आधुनिक पैलू स्वीकारू शकतात (म्हणजे, नॉस्टॅल्जियाला महत्त्व देणारे सांस्कृतिक परंपरावादी). या परिस्थितीत, उत्तर-आधुनिकताचा एक विसंगत प्रभाव असेल, जो समूहाच्या जीवनपद्धतीच्या एका पैलूमध्ये त्याच्या मोठ्या व्याख्यात्मक चौकटीत समाकलित न होता स्थिरावतो.

उत्तर-आधुनिकतावाद इतरांच्या जीवनपद्धतीमध्ये व्यत्यय आणू शकतो आणि अगदी व्यत्यय आणू शकतो, जसे की जेव्हा शैक्षणिक उत्तर-आधुनिकतावादी पाश्चात्य सभ्यतेच्या स्थापित साहित्यिक नियमांना आव्हान देतात आणि वांशिक, वांशिक आणि लैंगिक अल्पसंख्याकांचे दृष्टीकोन सांगणाऱ्या मूलगामी नवीन वाचन सूची सुचवतात. या ऐतिहासिक क्षणाबद्दल लिहिताना निरपेक्ष प्रेक्षकाला कोणतेही विशेषाधिकार नसतात हे समाजशास्त्रज्ञ ओळखतात. तेच उत्तर-आधुनिक कल्पना काय बोलतात, पाहतात, अनुभवतात आणि ऐकतात हे ठरवत असताना उत्तर-आधुनिक स्वतःबद्दल कसे लिहू शकेल? आणि निरपेक्ष दर्शकाच्या विशेषाधिकाराच्या स्थानावर आधारित निःपक्षपातीपणाची कोणतीही कल्पना टाकून दिली पाहिजे.

६.९ उत्तर-आधुनिकता दृष्टिकोनाच्या उदयाची पार्श्वभूमी

उत्तर संरचनावाद (पोस्ट स्ट्रक्चरलिझम)
आणि उत्तर आधुनिक (पोस्ट मॉडर्न)
सिद्धांत

उत्तर-आधुनिक दृष्टिकोनाच्या विकासाला एका पार्श्वभूमी आहे. प्रथमतः दुसरे महायुद्ध ते आत्तापर्यंतचा काळ. यामध्ये व्हिएतनाम युद्ध, दोन आखाती युद्धे, 1970 आणि 1980 च्या दशकातील जागतिक आर्थिक मंदी, युरोप आणि अमेरिकेत पुराणमतवादी किंवा नवउदारवादी राजकीय राजवटीचा उदय, या राजवटींवर प्रभावी हल्ला करण्यात डाव्यांचे अपयश, आंतरराष्ट्रीय कामगार चळवळीतील संकुचित, लैंगिकता आणि कुटुंबावर केंद्रीत आरोग्य आणि नैतिकतेच्या नवीन, पुराणमतवादी राजकारणाचा उदय, युरोप, आशिया, लॅटिन अमेरिका आणि दक्षिण आफ्रिकेतील निरंकुश शासन, शीतयुद्धाचा विघटन आणि उदय glasnost, आणि जगभरातील वर्णद्वेष वाढला. दुसरे, उत्तर-आधुनिकतेने उशीरा भांडवलशाहीच्या बहुराष्ट्रीय रूपांचा संदर्भ दिला आहे. ज्याने नवीन सांस्कृतिक तर्कशास्त्र आणि संवादाचे प्रकार आणि जगाच्या आर्थिक आणि सांस्कृतिक प्रणालींमध्ये प्रतिनिधित्व केले आहे. तिसरे म्हणजे, ते व्हिज्युअल आर्ट्स, आर्किटेक्चर, सिनेमा, लोकप्रिय संगीत आणि सामाजिक सिद्धांतातील चळवळीचे वर्णन करते जे क्लासिक वास्तववादी आणि आधुनिकतावादी रचनांच्या विरोधात जाते. चौथे, हे सामाजिक विरोधी पायाभूत, उत्तर-आधुनिकतावादी, व्याख्यात्मक आणि टीकात्मक बदल सिद्धांत मांडणे आणि लिहिण्याचा एक प्रकार संदर्भित करते.

६.१० उत्तर-आधुनिक आणि सांस्कृतिक ओळख

आता आपण लिंगातील विविधता ओळखतो. काही व्यक्ती स्वतःला कोणत्याही लिंग ओळखीपर्यंत ओळखत नाहीत. ते स्वतःला द्रव म्हणून पाहतात. ते याला फक्त मानवी स्वभाव म्हणून पाहतात जिथे ते विकसित होत आहेत आणि वाढतात आणि स्वतः ला समजून घेण्याचा प्रयत्न करतात, पुरुष, मादीच्या बायनरी मॉडेलऐवजी जिथे एखाद्याला प्रशिक्षण दिले जाते. उभयलिंगी, विलक्षण ओळख, पॅनसेक्सुअल, समलैंगिक, देशांद्वारे मान्यताप्राप्त किंवा गुन्हेगारीकृत आहेत. ही विविधता स्वीकारणे आणि ओळख तोडणे किंवा लादणे हे आधुनिकोत्तर विचार आहे.

६.११ उत्तर-आधुनिक सिद्धांतांमधील मुख्य युक्तिवाद

१. एक वस्तुनिष्ठ नैसर्गिक वास्तव अस्तित्वात आहे, एक वास्तविकता ज्याचे अस्तित्व आणि गुणधर्म तार्किकदृष्ट्या मानवापासून स्वतंत्र आहेत-मन, समाज, सामाजिक पद्धती किंवा शोध तंत्र. उत्तर आधुनिकतावादी साध्या वास्तववादाची कल्पना नाकारतात. उत्तर-आधुनिकतावाद्यांच्या मते, एक वैचारिक रचना आहे, वैज्ञानिक सराव आणि भाषेची कलाकृती आहे.

२. शास्त्रज्ञ आणि इतिहासकारांचे वर्णनात्मक आणि स्पष्टीकरणात्मक विधान वस्तुनिष्ठपणे खरे किंवा खोटे असू शकतात. या विद्वानांचा असा विश्वास आहे की कोणतेही अंतिम सत्य नाही किंवा ते देखील सापडत नाही. गोष्टी व्याख्येनुसार व्यक्तिनिष्ठ असतात.

३. तर्क आणि तर्काचा वापर करून आणि विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाद्वारे प्रदान केलेल्या अधिक विशेष साधनांसह, मानव स्वतःला आणि त्यांच्या समाजात चांगल्यासाठी बदल

घडवून आणण्याची शक्यता आहे. भविष्यातील समाज आताच्या तुलनेत अधिक मानवीय, अधिक न्याय्य, प्रबुद्ध आणि समृद्ध असेल अशी अपेक्षा करणे वाजवी आहे. उत्तर-आधुनिकतावादी विज्ञान आणि तंत्रज्ञानावरील या प्रबोधनाच्या विश्वासाला मानवी प्रगतीचे साधन म्हणून नाकारतात. खरंच, अनेक उत्तर-आधुनिकतावादी असे मानतात की वैज्ञानिक आणि तांत्रिक ज्ञानाच्या चुकीच्या (किंवा दिशाहीन) पाठपुराव्यामुळे द्वितीय विश्वयुद्धात मोठ्या प्रमाणावर हत्या करण्यासाठी तंत्रज्ञानाचा विकास झाला. काही लोक म्हणतात की विज्ञान आणि तंत्रज्ञान - आणि तर्क आणि तर्क देखील - हे मूळतः विध्वंसक आणि जाचक आहेत कारण त्यांचा वापर दुष्ट लोकांनी, विशेषतः 20 व्या शतकात, इतरांचा नाश आणि अत्याचार करण्यासाठी केला आहे. उदाहरणार्थ - अणुबॉम्ब.

४. कारण आणि तर्क हे सार्वत्रिकपणे वैध आहेत-म्हणजे, त्यांचे कायदे कोणत्याही विचारवंतासाठी आणि ज्ञानाच्या कोणत्याही क्षेत्रासाठी समान आहेत किंवा त्यांना समानपणे लागू होतात. उत्तर-आधुनिकतावाद्यांसाठी, कारण आणि तर्कशास्त्र देखील केवळ संकल्पनात्मक रचना आहेत आणि ते केवळ प्रस्थापित बौद्धिक परंपरांमध्येच वैध आहेत ज्यामध्ये त्यांचा वापर केला जातो.

५. मानवी स्वभाव; सामाजिक शक्तीद्वारे शिकलेल्या किंवा प्रस्थापित करण्याऐवजी जन्मावेळी मानवामध्ये उपस्थित असलेल्या फॅकल्टी, योग्यता किंवा दृष्टीकोन यांचा समावेश होतो. उत्तर-आधुनिकतावादी आग्रह करतात की मानवी मानसशास्त्रातील सर्व किंवा जवळजवळ सर्व पैलू पूर्णपणे सामाजिकरित्या निर्धारित आहेत.

६. उत्तर-आधुनिकतावाद्यांच्या मते, भाषा ही "निसर्गाचे प्रतिबिंब" नाही, जसे की अमेरिकन व्यावहारिक तत्ववेत्ता रिचर्ड रोटी यांनी प्रबोधन संकल्पनेचे वर्णन केले आहे. भाषा बाह्य जगाचा संदर्भ देते आणि त्याचे प्रतिनिधित्व करते. उत्तर-आधुनिकतावादी दावा करतात की स्विसच्या कार्याचा परिणाम म्हणून भाषा शब्दार्थाने स्वयंपूर्ण किंवा स्वयं-संदर्भीय आहे

भाषाशास्त्रज्ञ फर्डिनांड डी सॉस्यूर: शब्दाचा अर्थ ही जगातील स्थिर गोष्ट किंवा अगदी मनात असलेली कल्पना नसून इतर शब्दांच्या अर्थाशी विरोधाभास आणि फरकांचा संच आहे. अर्थ हे वक्ता किंवा ऐकणाऱ्यासाठी कधीही पूर्णपणे "उपस्थित" नसतात कारण ते इतर अर्थांची कार्ये असतात, जी इतर अर्थांची कार्ये असतात, इत्यादी. स्व-संदर्भ हे केवळ नैसर्गिक भाषांचेच वैशिष्ट्य नाही तर विशिष्ट समुदाय किंवा परंपरांचे अधिक विशिष्ट "प्रवचन" देखील आहे; ही प्रवचने सामाजिक पद्धतींमध्ये अंतर्भूत आहेत आणि ती ज्या समाजाची किंवा परंपरा वापरतात त्या संकल्पनात्मक योजना, नैतिक आणि बौद्धिक मूल्ये आणि नैतिक आणि बौद्धिक मूल्ये प्रतिबिंबित करतात. डिकन्स्ट्रक्शनचे शोधक आणि प्रमुख अभ्यासक, फ्रेंच तत्वज्ञानी आणि साहित्यिक सिद्धांतकार जॅक डेरिडा (1930-2004), भाषा आणि प्रवचनाच्या उत्तर-आधुनिक आकलनासाठी मोठ्या प्रमाणावर जबाबदार आहेत.

७. मानवाला नैसर्गिक वास्तवाबद्दल ज्ञान मिळू शकते आणि हे ज्ञान पुराव्यांद्वारे किंवा तत्वांद्वारे न्याय्य ठरू शकते जे तात्काळ, सहज किंवा अन्यथा निश्चितपणे समजले जाऊ शकतात. 17 व्या शतकात रेने डेकार्टेसच्या प्रबंध कोगिटो, एर्गो सम ("मला वाटते. म्हणून मी आहे") द्वारे सर्वोत्तम प्रतिनिधित्व केले जाते, अनुभवजन्य (वैज्ञानिकांसह) ज्ञानाची

अधिरचना तयार करण्यासाठी निश्चिततेचा आधार शोधण्यासाठी केलेल्या प्रयत्नांवर उत्तर-आधुनिकतावादी द्वारे टीका केली जाते.

उत्तर संरचनावाद (पोस्ट स्ट्रक्चरलिझम)
आणि उत्तर आधुनिक (पोस्ट मॉडर्न)
सिद्धांत

८. संशोधनाच्या विशिष्ट क्षेत्रात, नैसर्गिक किंवा सामाजिक जगाच्या अनेक घटकांचे स्पष्टीकरण देणारे सामान्य सिद्धांत तयार करणे शक्य आहे-उदाहरणार्थ, मानवी इतिहासाचे सामान्य स्पष्टीकरण, जसे की द्वंद्वत्मक भौतिकवाद. शिवाय, अशा कल्पना तयार करणे हे वैज्ञानिक आणि ऐतिहासिक तपासणीचे उद्दिष्ट असले पाहिजे, जरी ते व्यवहारात कधीही पूर्णतः साध्य होणार नाहीत. उत्तर-आधुनिकतावादी या कल्पनेकडे मूर्खपणाची कल्पना म्हणून दुर्लक्ष करतात, तसेच प्रबोधन प्रवचनांमध्ये विचारांच्या "एकूणीकरण" पद्धती (जसे फ्रेंच तत्ववेत्ता इमॅन्युएल लेव्हिनास म्हणतात) किंवा मानवी जैविक, ऐतिहासिक आणि सामाजिक विकासाच्या भव्य "मेटानेरेटिव्हज" अंगीकारण्याची एक अस्वस्थ प्रवृत्ती आहे. (जसे फ्रेंच तत्वज्ञानी जीन-क्लॉड त्यांना म्हणतात). हे सिद्धांत मौल्यवान नाहीत म्हणून पाहिले जातात - डेरिडा यांनी स्वतःच संपूर्णतेच्या सैद्धांतिक प्रवृत्तीला निरंकुशतावादाशी जोडले.

तुमची प्रगती तपासा:

१. उत्तर-आधुनिकतावादा संबंधी तुमच्या मते चर्चा करा.
२. उत्तर-आधुनिकतेशी संबंधित दोन युक्तिवाद स्पष्ट करा

६.१२ उत्तर आधुनिकतावाद आणि सापेक्षतावाद:

उत्तर-आधुनिकता हे नाकारतात की वास्तवाचे वस्तुनिष्ठ पैलू आहेत; वस्तुनिष्ठपणे सत्य किंवा खोटे असे वास्तवाबद्दल विधाने आहेत; की अशी विधाने जाणून घेणे शक्य आहे (वस्तुनिष्ठ ज्ञान); मानवाला काही गोष्टी निश्चितपणे कळू शकतात; आणि वस्तुनिष्ठ, किंवा निरपेक्ष, नैतिक मूल्ये आहेत. प्रवचने वास्तविकता, ज्ञान आणि मूल्य तयार करतात; म्हणून ते त्यांच्याशी बदलू शकतात. याचा अर्थ असा आहे की आधुनिक विज्ञानाचे प्रवचन, जेव्हा त्याच्या अंतर्गत स्पष्ट मानकांशिवाय विचार केला जातो, तेव्हा (उदाहरणार्थ) ज्योतिष आणि जादूटोणा यासह वैकल्पिक दृष्टीकोनांपेक्षा सत्यावर कोणतीही मोठी खरेदी नाही. उत्तर-आधुनिकतावादी काहीवेळा विज्ञानाच्या स्पष्ट मानकांचे वैशिष्ट्य करतात, ज्यामध्ये तर्क आणि तर्क यांचा समावेश होतो, "प्रबोधन तर्कसंगतता."

६.१३ विद्यमान साहित्याबाबत चर्चा

उत्तर-आधुनिकता एक भाग असा आहे की कोणत्याही समाजातील प्रचलित प्रवचने प्रबळ किंवा उच्चभ्रू गटांच्या आवडी आणि मूल्ये प्रतिबिंबित करतात. काहीजण उत्तर आधुनिकतावादी या कनेक्शनच्या स्वरूपाबद्दल असहमत आहेत. याउलट, जर्मन तत्वज्ञानी आणि अर्थशास्त्रज्ञ कार्ल मार्क्स यांच्या विधानाचे प्रमाणिकरण करतात की "प्रत्येक युगातील सत्ताधारी कल्पना या त्याच्या शासक वर्गाच्या कल्पना होत्या," इतर अधिक सावध आहेत. फ्रेंच तत्ववेत्ता मिशेल फुकोल्टच्या ऐतिहासिक संशोधनाने प्रेरित होऊन, काही उत्तर आधुनिकतावादी तुलनेने वेगळ्या दृष्टिकोनाचे रक्षण करतात की

दिलेल्या युगात ज्ञान म्हणून जे मोजले जाते ते नेहमी सामर्थ्याच्या विचाराने, जटिल आणि सूक्ष्म मार्गांनी प्रभावित होते. तथापि, असे काही आहेत जे मार्क्सपेक्षाही पुढे जाण्यास तयार आहेत.

तुमची प्रगती तपासा

१. उत्तर-आधुनिकता बदल तुमच मत स्पष्ट करा
२. उत्तर-आधुनिकतावादाच्या उदयाशी संबंधित ऐतिहासिक पार्श्वभूमीची चर्चा करा.

६.१४ सारांश

उत्तर-आधुनिकतावाद समजून घेऊन या प्रकरणाची सुरुवात केली. उत्तर-आधुनिकतावाद हे दुसरे काहीही नसून संरचनावादावर केलेली टीका आहे. येथे चर्चा केलेल्या मुख्य कल्पना दुहेरी मॉडेलमधून सर्व काही पाहिल्या जाऊ शकत नाहीत. उदाहरणार्थ - चांगले किंवा वाईट. हे भाषा, चिन्हे यांच्यात अस्तित्वात असलेल्या वर्चस्वावर देखील प्रश्न करते. उत्तर-संरचनावादाशी निगडित असलेले दोन विचारवंत डेरिडा आणि फुकोल्ट आहेत. डेरिडा त्यांच्या लॉगोसेंट्रिझमच्या संकल्पनेची चर्चा करतात

पाश्चात्य विचारवंतांच्या प्रवृत्तीमुळे एका पदाला दुस-या टर्मवर दुहेरी विरोधामध्ये विशेषाधिकार देण्याची प्रवृत्ती, अशा प्रकारे विचारांचे आयोजन करणारी एक पदानुक्रम तयार केली जाते (उदा. लेखनापेक्षा भाषण, स्त्रीपेक्षा पुरुष, अंधश्रद्धेवर कारण). त्याच वेळी, फुकोल्ट शक्तीची वंशावली वापरते. या प्रकरणाच्या दुसऱ्या भागात आपण उत्तर-आधुनिक आणि त्याच्या उदयाविषयी जाणून घेऊ. उत्तर-आधुनिकतावाद ही एक चळवळ आहे जी सत्य, सामान्यीकरण, विज्ञान आणि इतिहासाच्या कल्पनांवर प्रश्नचिन्ह निर्माण करते. साहित्य, कला, तंत्रज्ञान, स्थापत्य अशा प्रत्येक क्षेत्रात प्रवेश केला आहे.

६.१५ प्रश्न

१. उत्तर संरचनावादाचा अर्थ आणि त्याकडे डेरिडाचा दृष्टिकोन स्पष्ट करा.
२. उत्तर-संरचनावादाच्या संदर्भात फुकोल्टने केलेल्या युक्तिवादांची थोडक्यात चर्चा करा.
३. उत्तर-आधुनिक सिद्धांतांचे मुख्य युक्तिवाद थोडक्यात लिहा.
४. शक्तीची वंशावळ स्पष्ट करा आणि डेरिडा यांनी केलेली संरचनावादाची टीका.

संरचनाकरण, सवय आणि सराव सिद्धांत Theories of Structuration, Habitus and Practice

घटक रचना

- ७.० उद्दिष्ट
- ७.१ प्रस्तावना
- ७.२ संरचना सिद्धांत
- ७.३ संरचना सिद्धांताची गुणवैशिष्ट्ये / पैलू
- ७.४ संरचना सिद्धांताची वैशिष्ट्ये
- ७.५ संरचना आणि संस्था (एजन्सी) समजून घेणे
- ७.६ गिडन्सचे दृष्टीकोनातून
- ७.७ टीका
- ७.८ सवयीचा अर्थ
- ७.९ सवय आणि निवड
- ७.१० सवय आणि सराव
- ७.११ चिकित्सा
- ७.१२ सारांश
- ७.१३ प्रश्न
- ७.१४ संदर्भ

७.० उद्दिष्टे (Objective)

- संरचनेचे विविध सिद्धांत समजून घेणे.
- सवयी (हॅबिटस) आणि त्याचे उपयोग आणि अनुप्रयोग याबद्दल जाणून घेणे.

७.१ प्रस्तावना (Introduction)

या प्रकरणात, आपण गीडेन्सने दिलेल्या संरचना सिद्धांत आणि त्याचे स्वरूप जाणून घेऊ. आपण सवयीचाही अभ्यास करणार आहोत, जो बोर्डियूने समाजशास्त्रात विकसित केला होता. या दोन्ही संकल्पनांचा वापर आपला समाज आणि त्याचे बदलते स्वरूप समजून घेण्यासाठी केला जाऊ शकतो.

७.२ रचना सिद्धांत (Structuration theory)

संरचना सिद्धांत समाजशास्त्रज्ञ गिडन्सशी जोडलेला आहे. या सिद्धांताद्वारे त्यांनी सिद्धांत विकसित करताना आधुनिक आणि अभिजात विचारवंतांच्या विचारांची सांगड घालण्याचा प्रयत्न केला. दुसऱ्या शब्दांत, त्यांनी समाजशास्त्रातील मॅक्रो (स्थूलसिद्धांत – कार्यप्रणाली, मार्क्सवाद) आणि सूक्ष्म सिद्धांत (उदा., एथनोमथोडोलॉजी इ.जी.लिक, परस्परसंवाद) यांच्यातील मध्यमार्ग शोधण्याचा प्रयत्न केला. हा सिद्धांत सर्वप्रथम गिडेनच्या सेंट्रल प्रॉब्लेम्स इन सोशल थिअरी (१९७९) या पुस्तकात वापरला गेला. त्यांनी निदर्शनास आणून दिले की 'रचना एखाद्या क्रियेचे वर्णन करते, म्हणजे 'रचना करणे किंवा करणे किंवा तयार करणे'. गिडन्सच्या मते, एखाद्या व्यक्तीच्या कृती एखाद्याच्या भूतकाळातील प्रभावाद्वारे केल्या जातात. तथापि, प्रत्येक नवीन कृतीमध्ये, तो/ती त्याच्या विद्यमान संरचनेचे पुनरुत्पादन देखील करतो. भूतकाळाचे हे सातत्य आणि सध्याच्या संरचनेचे पुनरुत्पादन यालाच 'संरचना' म्हणतात.

गिडन्सच्या मते, कर्ता नेहमी काही ना काही क्रियाकलाप करतो आणि क्रियाकलाप करत असताना, तो संरचना निर्माण करतो म्हणजे, रचना पुनरुत्पादित करतो. अशा प्रकारे, रचनेचे पुनरुत्पादन म्हणजे संरचना.

७.३ संरचना सिद्धांताची प्रमुख वैशिष्ट्ये: (Features of Structuration Theory)

रचना सिद्धांत चार प्रमुख पैलूंद्वारे स्पष्ट केले जाऊ शकते-

- (१) मानवी संस्था, म्हणजे कर्ता - संरचना द्वैतवाद (स्ट्रक्चर ड्युएलिझम), - जेथे सामाजिक कर्ता एक तर्कशुद्ध कर्ता आहे जो निर्णय घेऊ शकतो.
- (२) सामाजिक सराव - येथे, सराव आणि संदर्भामध्ये दुवा आहे.
- (३) प्रतीक्षितता यामध्ये व्यक्तीच्या स्व-जाणीवा आणि सामाजिक जीवनातील चालू प्रवाहाचे निरीक्षण करण्याची क्षमता समाविष्ट असते आणि कमीतकमी कधीकधी, योग्य कृतीचा विचार करताना सामाजिक जीवनातील या प्रवाहाची समज लक्षात घ्यावी आणि कृतीचा मार्ग ठरवत आहे.
- (४) रचना - हे सामाजिक जगाचे प्रतिमान (नमुने) आहेत जे व्यक्तींवर परिणाम करतात आणि नियम, संसाधने आणि संस्था यांनी बनलेले आहेत.

७.४ संरचना सिद्धांताची वैशिष्ट्ये (Characteristics of Structuration Theory)

- (१) रचना केवळ मानवी स्मृतीमध्ये अस्तित्वात आहे.
- (२) संरचना केवळ व्यवहारात अस्तित्वात आहेत. त्यांची निर्मिती एजंट, म्हणजे कर्ता करतात.

- (३) संरचना आपल्याला कृती करण्यास सक्षम करतात. ते कर्त्यावर नियंत्रण देखील ठेवतात.
- (४) संरचानामध्ये नियम आणि संसाधने असतात जी एजंट किंवा कर्ता सामाजिक जीवनाचे उत्पादन आणि पुनरुत्पादन करतात.

संरचना सिद्धांत ही एक समाजशास्त्रीय संकल्पना आहे जी "संरचनेच्या द्वैत" वर आधारित मानवी वर्तनाची अंतर्दृष्टी करते. हे शक्तिशाली, स्थिर सामाजिक संरचना (शैक्षणिक, धार्मिक किंवा राजकीय संस्था) किंवा इच्छाशक्तीच्या वैयक्तिक अभिव्यक्तीचे कार्य (म्हणजे एजन्सी) द्वारे नियंत्रित मानवी कृतीचे वर्णन करण्याऐवजी रचना आणि एजन्सी प्रभावांच्या संयोजनावर विश्वास ठेवते. संरचना सिद्धांत अर्थ, मानके आणि मूल्ये आणि शक्ती यांच्या परस्परसंवादाला ओळखतो आणि समाजाच्या या विविध पैलूंमधील गतिशील संबंध सूचित करतो.

तुमची प्रगती तपासा

- १ . संरचना सिद्धांताच्या वैशिष्ट्यांची चर्चा करा
- २ . संरचना सिद्धांताच्या गुणवैशिष्ट्यांची / पैलूंची चर्चा करा

७.५ संरचना आणि संस्था समजून घेणे (Understanding Structuration Theory)

त्याच्या सुरुवातीपासून, रचना आणि संस्थांचे संयोजन हा समाजशास्त्रातील एक अतिशय महत्त्वाचा विषय आहे. रचना आणि संस्थांचे सिद्धांत असा तर्क करतात की रचना सर्वोच्च आहे (वस्तुनिष्ठ दृष्टिकोन). ते सांगतात की त्यांचे समाजीकरण मुख्यत्वे त्या रचनेतील व्यक्तींचे वर्तन ठरवते, उदाहरणार्थ - लिंग किंवा सामाजिक वर्ग. या संरचना विविध स्तरांवर व्यक्तींच्या जीवनात महत्त्वाची भूमिका बजावतात; त्यांच्या उच्चस्तरावर समाजाला एक म्हणून पाहिले जाऊ शकते जेथे मोठ्या प्रमाणावर सामाजिक-आर्थिक स्तरीकरण (जसे की विशिष्ट सामाजिक वर्गांद्वारे) आहे.

मध्यम श्रेणीच्या स्तरावर, संस्था आणि सामाजिक नेटवर्क (जसे की धार्मिक किंवा कौटुंबिक संरचना) अभ्यासाचे केंद्र बनतात. सूक्ष्म पातळीवर, एखादा समुदाय किंवा व्यावसायिक नियम संस्थेला कसे प्रतिबंधित करतात याचा विचार करू शकतो.

संरचानावादी विरोधाभासी मार्गांनी संरचनेच्या प्रभावाचे वर्णन करतात. फ्रेंच सामाजिक शास्त्रज्ञ इमिल दुरखीम यांनी स्थिरता आणि कायमस्वरूपी सकारात्मक भूमिकेवर भर दिला. याउलट, कार्ल मार्क्सने संरचनेचे वर्णन काही लोकांचे संरक्षण करणे, समाजातील गरीब लोकांसाठी कमी फायदे करणे असे केले.

याउलट, संस्था सिद्धांताचे समर्थक (ज्याला व्यक्तिनिष्ठ दृश्य देखील म्हणतात) असे मानतात की व्यक्तींमध्ये स्वतःची इच्छाशक्ती वापरण्याची आणि स्वतःच्या निवडी

करण्याची क्षमता असते. येथे, सामाजिक संरचनांना अतुलनीय शक्तीऐवजी कायमस्वरूपी किंवा टाकून दिलेल्या वैयक्तिक क्रियांचे उत्पादन म्हणून पाहिले जाते.

७.६ गिडन्सचे दृष्टीकोनातून (Gidden's View)

समाजशास्त्रज्ञांनी संरचना- संस्था (एजन्सी) वादाच्या ध्रुवीकृत स्वरूपावर प्रश्चिन्ह उपस्थित केले आहे, मानवी वर्तनावर या दोन प्रभावांच्या संयोजनावर प्रकाश टाकला आहे. गिडन्सचा असा युक्तिवाद आहे की ज्याप्रमाणे एखाद्या व्यक्तीच्या स्वातंत्र्यावर संरचनेचा प्रभाव पडतो. संस्थांच्या वापराद्वारे संरचनांची देखभाल आणि रूपांतर केले जाते. ज्या वातावरणात कर्ता एखाद्या संरचनेस भेटतो त्याला संरचनाकरण ("स्ट्रक्चरेशन") असे म्हणतात.

संरचना सिद्धांत रचना – संस्था आणि सूक्ष्म - स्थूल दृष्टीकोनांच्या स्पर्धात्मक दृश्यांचे निराकरण करून मानवी सामाजिक वर्तन समजून घेण्याचा प्रयत्न करतो. कर्ता आणि रचना यांच्यातील सहसंबंध म्हणून प्रक्रियांचा अभ्यास करून हे साध्य केले जाते. संरचना सिद्धांत असे गृहीत धरतो की सामाजिक कृती केवळ रचना किंवा संस्था सिद्धांताद्वारे पूर्णपणे स्पष्ट केली जाऊ शकत नाही. त्याऐवजी, हे अधिकृतरीत्या मान्य केले जाते की कर्ता सामाजिक संरचनांद्वारे तयार केलेल्या नियमांच्या संदर्भात कार्य करतात आणि केवळ विनम्रपणे वागून ही संरचना मजबूत केली जाते. परिणामी, सामाजिक संरचनांना मानवी कृतीबाहेर कोणतीही अंतर्निहित स्थिरता नसते कारण ती सामाजिकरित्या बांधली जातात. वैकल्पिकरित्या, प्रतीक्षितताद्वारे, कर्ता संरचनेच्या मर्यादांच्या बाहेर कृती करून सामाजिक संरचना सुधारित करतात.

गिडेन्सची संरचनेची चौकट अभिजात सिद्धांतापेक्षा वेगळी आहे. ते सामाजिक व्यवस्थेत तीन प्रकारच्या रचना मांडतात. पहिले म्हणजे संकेत, जेथे भाषा आणि चर्चा विश्वात सराव मध्ये अर्थ संकेतीकरण केला जातो. दुसरे म्हणजे कायदेशीरपणा, ज्यामध्ये सामाजिक निकष आणि मूल्ये अंतर्निहित केलेल्या मानक दृष्टीकोनांचा समावेश आहे. गिडेन्सचा अंतिम संरचनात्मक घटक वर्चस्व आहे, विशेषतः संसाधनांवर नियंत्रण ठेवताना शक्ती कशी लागू केली जाते याच्याशी संबंधित आहे.

गिडेन्ससाठी, संरचना व्यवस्थेपेक्षा अधिक विशिष्ट आणि तपशीलवार असतात. त्यांच्या मते, नियम आणि संसाधने ही बाजार देवाणघेवाण, वर्ग संरचना, राजकीय संघटना आणि प्रक्रिया आणि शैक्षणिक संस्थांची दोन प्राथमिक वैशिष्ट्ये आहेत. त्यांचे पुढील प्रकारांमध्ये वर्गीकरण केले जाऊ शकते जसे की -

- प्रक्रियात्मक नियम - हे सराव कसे केले जाते याचा संदर्भ देते. परस्पर संवाद / देवाणघेवाण, भाषेचे नियम, गर्दीत चालणे. गॉफमन (चेहरा, भूमिका, भूमिका अंतर) आणि वांशिक पद्धतीशास्त्रज्ञ त्यांचे विश्लेषण करतात.
- नैतिक नियम - सामाजिक कृती लागू करण्याचे योग्य प्रकार. कायदे, कोणती परवानगी आहे आणि कोणती नाही. हे अंतिम मूल्यांचा संदर्भ देत नाहीत (उदा. आध्यात्मिक

किंवा पवित्र मूल्ये) परंतु सामाजिक क्रिया आणि परस्परसंवाद पार पाडण्याच्या योग्य मार्गाचा संदर्भ घेतात. डर्कहेम आणि पार्सन्स यांनी या - नियम, नियम, प्रथा, कायदे यांच्या महत्त्वावर जोर दिला.

- भौतिक संसाधने - क्रियाकलाप आणि समाजाच्या सदस्यांमध्ये संसाधनांचे वाटप. उत्पादनाचे साधन, वस्तू, उत्पन्न, ग्राहक आणि भांडवली वस्तू. मार्क्सियन विश्लेषण वितरणाशी संबंधित असमानता दर्शवते.

अधिकाराची संसाधने. औपचारिक संस्था, वेळ आणि जागा कशी आयोजित केली जाते, उत्पादन आणि पुनरुत्पादन, सामाजिक गतिशीलता, वैधता आणि अधिकार. वेबरने नंतरच्या मुद्द्यांचे विश्लेषण शक्ती आणि त्याच्या वापराच्या संदर्भात केले. विरोधाभासी वर्गाच्या स्थानांच्या स्पष्टीकरणात राइटने ही संसाधने वारसा म्हणून समाविष्ट केली.

७.७ टीका

संरचनावाद मधून दोन प्रमुख टीका केल्या जातात. थॉम्पसन, आर्चर, लेडर आणि लाइव्हसे यांचा समावेश असलेल्या समीक्षकांचा एक गट असे दर्शवितो की गिडेन्स कर्त्यांच्या वर आणि प्रतिबंधात्मक घटकाच्या खर्चावर, म्हणजे, संरचनात्मक चौकटीच्या बाजूने सक्षम करण्यावर भर देतात.

गिडेन्स रचना कोणत्या पद्धतीने सक्षम किंवा प्रतिबंधित करतात हे निर्दिष्ट करत नाही. टीकेची दुसरी बाजू अनुभवजन्य विश्लेषणाशी संबंधित सिद्धांताच्या लागू करण्याशी संबंधित आहे. ग्रेगसन, बर्टिल्सन आणि थ्रिफ्ट दावा करतात की जरी संरचना सिद्धांत मनोरंजक आहे आणि कदाचित सैद्धांतिक स्तरावर काही द्वैतवादी समस्यांच्या पलीकडे आहे, परंतु अनुभवजन्य संशोधनात ते कमी फलदायी आहे. सिद्धांताचा अमूर्त स्तर त्याच्या फलदायीपणाला कमकुवत करतो.

तुमची प्रगती तपासा

- १ . संरचना सिद्धांताशी संबंधित चिकित्सेची चर्चा करा
- २ . संरचनेतील विविध नियमांची चर्चा करा.

७.८ सवयीचा अर्थ (Meaning of Habitus)

सवयी (हॅबिटस) हा शब्द अॅरिस्टॉटलशी संबंधित लेखनात वापरला गेला आहे. तथापि, बॉर्डियू यांनी हा शब्द समाजशास्त्रीय संदर्भाने वापरला. 'द लॉजिक ऑफ प्रॅक्टिस, १९९० (The Logic of Practice) या पुस्तकात, बॉर्डियू यांनी सराव आणि रणनीतीच्या दृष्टिकोनातून रचनावादावर टीका केली जिथे त्यांनी सवयी (हॅबिटस) ही संकल्पना वापरली.

बॉर्डियू यांचेसाठी, एखाद्या व्यक्तीला त्या क्षेत्रात कसे राहायचे आणि कसे सामोरे जायचे याचे सहज ज्ञान आहे ज्याला त्यांनी सवयी (हॅबिटस) म्हटले आहे. येथे क्षेत्रे धर्म, कायदा, क्रीडा

इ. यासारख्या विविध क्षेत्रांचा संदर्भ देतात. सवयींचे वर्णन मुलांमध्ये त्यांच्या निरीक्षण आणि अनुकरणामुळे विकसित झालेली टिकाऊ, द्रव प्रणाली म्हणून देखील केले जाऊ शकते. बोर्डियू यांना लोकांना समजून घ्यायचे होते की लोकांना कसे भाग पाडले जाते किंवा ते त्यांच्या स्वतःच्या सांस्कृतिक पद्धतींनी बांधलेले आहेत. सवयी कशा तयार होतात याविषयीचा त्यांचा अहवाल हा समाजकारणाचा सिद्धांत आहे जो अमेरिकन समाजशास्त्रज्ञ जी.एच. मीड. यांच्या सोबतचा आहे.

हॅबिटस बोर्डियूच्या सर्वात प्रभावी संकल्पनांपैकी एक आहे. हे सांस्कृतिक भांडवलाच्या भौतिक रूपांचा देखील संदर्भ देते, जसे की अंगभूत सवयी, कौशल्ये आणि आपल्या जीवनातील अनुभवांमुळे आपल्याकडे असलेला स्वभाव. बोर्डियूने हॅबिटसबद्दल बोलताना अनेकदा खेळांचे उदाहरण वापरले आणि त्याने "खेळासाठी भावना" हा शब्द वापरला. ज्याप्रमाणे एखाद्या कुशल बेसबॉल खेळाडूला ९५ -मैल-प्रति-तास फास्टबॉलवर केव्हा स्विंग करायचं हे "फक्त माहीत आहे" त्याबद्दल जाणीवपूर्वक विचार न करता, आपल्यापैकी प्रत्येकाला सामाजिक परिस्थिती किंवा "गेम" साठी एक अंगभूत प्रकारचा "भावना" असतो. जिथे आपण नियमितपणे स्वतःला शोधतो. योग्य परिस्थितीत, आमची हॅबिटस आम्हाला सामाजिक वातावरणात यशस्वीपणे दिशा देण्याची करण्याची परवानगी देते. उदाहरणार्थ, जर तुम्ही मुंबईतील एका असुरक्षित, गुन्हेगारीग्रस्त परिसरात वाढलात, तर तुमच्याकडे कौशल्याचे प्रकार, यशस्वीपणे टिकून राहण्यासाठी किंवा हिंसेला सामोरे जाण्यासाठी आवश्यक स्मार्टनेस, पोलिसांचे पाळत ठेवणे किंवा छळवणूक टाळण्याची माहिती असणे आवश्यक आहे. तथापि, जर तुम्ही महाविद्यालयात शिकण्यासाठी तुमच्या शेजारच्या भाग्यवान लोकांपैकी एक असाल, तर तुम्हाला कदाचित असे आढळून येईल की तुमच्या नवीन सामाजिक परिस्थितीत तुमच्या यशासाठी हीच कौशल्ये आणि सवयी उपयुक्त नाहीत-आणि कदाचित प्रतिकूलही आहेत.

७.९ सवय आणि निवड (Habit and Choice)

कला, अन्न आणि कपडे यासारख्या सांस्कृतिक वस्तूसाठी आपल्या "आस्वाद" पर्यंत सवय देखील वाढते. बोर्डियू त्यांच्या एका प्रमुख कार्यात कलेतील फ्रेंच नागरिकांच्या अभिरुचीला त्यांच्या सामाजिक वर्गातील स्थानांशी जोडते. त्यांचा असा युक्तिवाद आहे की सांस्कृतिकदृष्ट्या रुजलेली हॅबिटस एखाद्या अभिरुचीला आकार देते. उदाहरणार्थ, उच्च-वर्गीय व्यक्तींना ललित कलेची आवड असते कारण त्यांना अगदी लहानपणापासूनच त्याची प्रशंसा करण्यासाठी सतत प्रशिक्षित केले जाते. दुसरीकडे, कामगार वर्गातील व्यक्तींना सामान्यतः "उच्च कला" मध्ये प्रवेश नसतो आणि अशा प्रकारे त्यांनी ललित कलेच्या कौतुकासाठी आवश्यक असलेली सवय जोपासली नाही. सवयी बदलची गोष्ट, बोर्डियू ने अनेकदा नोंदवली की, ती इतकी रुजलेली होती की लोक सहसा या खेळाला सांस्कृतिकदृष्ट्या विकसित न करता नैसर्गिक समजतात. यामुळे अनेकदा सामाजिक असमानतेचे औचित्य सिद्ध होते कारण असे मानले जाते की (चुकून) काही लोक नैसर्गिकरित्या जीवनातील बारीकसारीक गोष्टींकडे झुकतात तर इतर लोक झुकताना दिसत नाहीत.

हे लक्षात घेणे आवश्यक आहे की पियरे बॉर्डियूने सवयीद्वारे सूक्ष्म/मॅक्रो, भौतिक/प्रतिकात्मक, अनुभवजन्य/सैद्धांतिक, वस्तुनिष्ठ/व्यक्तिनिष्ठ, सार्वजनिक/खाजगी, संरचना/संस्था सारख्या सामाजिक सिद्धांतातील मोजमापाच्या प्रतीमानावर (बायनरी मॉडेलवर) मात करण्याचा प्रयत्न केला. आपल्या कार्याद्वारे, त्याने दैनंदिन जीवनाचे व्यावहारिक तर्क प्रकट करण्याचा, शक्तीचे संबंध समजून घेण्याचा आणि प्रतिक्षिप्त समाजशास्त्र विकसित करण्याचा प्रयत्न केला. एखाद्याने हे देखील लक्षात ठेवले पाहिजे की लिंग, वर्ग, वांशिकता, संस्कृती, शिक्षण आणि ऐतिहासिक काळ हे सर्व व्यक्तीच्या सवयी आणि सरावाला आकार देतात. एखाद्याचे दैनंदिन जीवन गतिमान आणि प्रवाही असते, जॅझ संगीतकार एखाद्या थीमवर सुधारणा करत असतो. दुसरीकडे, सराव हा एखाद्या व्यक्तीच्या सवयी, भांडवलाचे विविध प्रकार आणि कृतीचे क्षेत्र यांच्यातील संबंधाचा परिणाम आहे.

मुलांच्या निरीक्षण आणि अनुकरणामुळे त्यांच्यामध्ये विकसित झालेली टिकाऊ, द्रव प्रणाली म्हणूनही सवयीचे (हॅबिटसचे) वर्णन केले जाऊ शकते. लोकांना समजून घ्यायचे होते की लोकांना कसे जबरदस्तीने किंवा त्यांच्या सांस्कृतिक पद्धतींनी बांधलेले आहे. सवयी कशा तयार होतात, याविषयीचा त्यांचा अहवाल म्हणजे समाजीकरणाचा सिद्धांत जो अमेरिकन समाजशास्त्रज्ञ जी . एच . मीड यांच्या वर्तनवादाला जोडतात.

बॉर्डियूसाठी, सवय ही एक वैचारिक चौकट आहे ज्यात विविध प्रकारच्या स्पष्टीकरण आणि निकषांमध्ये स्पर्धा आहेत. या चौकटीत, लोकांना त्यांच्या सामाजिक अस्तित्वाच्या निकषांचा अनुभव घेण्याचे तीन मार्ग आहेत. ते असे करतात (१) भौतिकदृष्ट्या पूर्वस्थिती असलेल्या पद्धतींचा संच जे जग कसे कार्य करते याबद्दल विश्वास व्यक्त करतात आणि त्या जागतिक दृश्याचे पुनरुत्पादन करतात. या पूर्वनिर्मित पद्धती डोकसा निर्माण करतात, ज्या परिस्थितीमध्ये "नैसर्गिक आणि सामाजिक जग स्वतः प्रकट होते" (बॉर्डियू १९९४, पृ. १६०; १९७६, पृ. ११८); हे सवयी (हॅबिटस) आहे. लोक त्यांच्या सामाजिक अस्तित्वाचे मानदंड देखील अनुभवतात (२) सनातनी च्या विरोधाभासी परिस्थिती, ज्यामध्ये "सामाजिक वर्गीकरण हे वस्तु आणि संघर्षाचे साधन बनतात" आणि ज्यामध्ये सध्याच्या व्यवस्थेची मनमानीद्वारे स्पष्ट होते, आणि (३). विषमता—अधिक किंवा कमी तितक्याच "स्पर्धात्मक शक्यतांची" परिस्थिती. बॉर्डियू समुदायाच्या "सामूहिक ताल" किंवा हॅबिटसच्या सतत पुनरुत्पादनात समुदाय सदस्यांच्या "गुंतागुंतीच्या शांतते" वर जोर देतात

सवयी (हॅबिटस) हा प्राधान्यांचा किंवा स्वभावांचा शिकलेला संच आहे ज्याद्वारे एखादी व्यक्ती सामाजिक जगाकडे वळते. ही एक टिकाऊ, ट्रान्सपोजेबल, संज्ञानात्मक 'स्कीमाटा किंवा धारणा, संकल्पना आणि कृतीची संरचना' प्रणाली आहे. (बॉर्डियू, २००२ : २७) .

७.१० सवय आणि सराव - (Habitus and Practice)

व्यक्तीमध्येही नकळतपणे सवय आपली जागा घेतात. बॉर्डियूच्या हॅबिटसच्या सिद्धांताने असे दर्शवले की हा सराव (Practice) आहे ज्याद्वारे मन काही प्रतिमाने / नमुने स्वीकारते.

सराव म्हणजे मानव त्यांच्या दैनंदिन जीवनात काय करतो. हे नेहमी नियमांद्वारे नियंत्रित करण्याऐवजी सुधारणेवर आधारित आहे. हे आपल्यामध्ये एक प्रकारचे अंतर्निहित आहे

आणि जेव्हा आपण वेगवेगळ्या परिस्थितीत, जागेत असतो तेव्हा ते सामान्यतः कार्य करते. उदाहरणार्थ - तुम्ही सकाळी उठल्यावर दूधब्रश घेऊन दात घासण्यास सुरुवात करता. कालांतराने तुम्ही इलेक्ट्रॉनिक दूधब्रश देखील वापरून पाहू शकता.

बॉर्डियूचा अभ्यासावर मार्क्सच्या सुरुवातीच्या लिखाणात समावेश नाही, जरी गॉफमन त्याच्या कार्यात त्याचा वापर करतो. लोक काय करतात आणि त्यांना त्यांच्या संस्कृतीद्वारे आणि या गोष्टींमधली तफावत कशा प्रकारे करायला सांगितली जाते याचा शोध घेणे संशोधक या नात्याने आवश्यक आहे.

त्याच्यासाठी, रणनीती नकळतपणे विकसित "व्यावहारिक तर्कशास्त्र" वर आधारित असतात, जी सवयी आणि क्षेत्रमधील परस्परसंवादाद्वारे विकसित होते. हा एक प्रकारचा तर्कसंगत कृती सिद्धांत आहे, ज्याला कधीकधी "खेळाची भावना" म्हणून ओळखले जाते. स्वीकारलेल्या तत्वाच्या रूपात तयार झालेल्या जगात, "ज्या प्रकारे गोष्टी आहेत," असे जग ज्यामध्ये निश्चित शक्यता वैयक्तिक मूल्य प्रणालीद्वारे तयार केलेल्या आणि धरलेल्या अपेक्षांवर प्रभाव टाकतात, रणनीती विकसित होतात आणि व्यावहारिक अर्थ प्राप्त करतात. उदाहरणार्थ - जेव्हा तुम्हाला तुमच्या बॉसकडून काहीतरी हवे असते, तेव्हा तुम्ही चांगल्याप्रकारे त्याच्याशी/तिच्याशी नेहमी दयाळूपणे वागता तुम्ही वापरत असलेली रणनीती येथे आहे. नियमनात्मक सरावामध्ये सवयीचे महत्त्व तितकेच लक्षणीय आहे आणि सवयीच्या संकल्पनेद्वारे बॉर्डियूच्या सिद्धांतात विकसित होते. जेव्हा ते सवय हा शब्द वापरतात तेव्हा ते एकात्मिक सर्जनशील वैशिष्ट्ये तयार करण्याचा संदर्भ देतात.

७.११ टीका (Criticism)

टीकाकारांनी नमूद केले की सवयी (हॅबिट्स) ही एक अतिनिश्चयी संकल्पना आहे जी वैयक्तिक संस्था, नाविन्य आणि बदल मर्यादित करते. सवयी (हॅबिट्स) च्या मते, सामाजिक-आर्थिकदृष्ट्या वंचित व्यक्तींना त्यांच्या स्वभावांमध्ये सामाजिक केले जाते जे त्यांना त्यांच्या गैरसोयीच्या परिस्थिती पुन्हा निर्माण करण्याच्या पद्धतीनुसार विचार आणि कृती करण्यास ठरवतात: संरचना स्वभाव निर्माण करतात, जे पद्धती तयार करतात, जे संरचनांचे पुनरुत्पादन करतात. मात्र, या पैलूवर अनेकांनी टीका केली आहे. टीका ही देखील संबंधित चिंता आहे: की सवयी चे स्वरूप आयुष्याच्या सुरुवातीला सेट केले जातात आणि नंतरच्या अनुभवांद्वारे मोठ्या प्रमाणात बदललेले नाहीत; की सवयी व्यक्तीच्या 'पाठीमागे' मोठ्या प्रमाणात कार्य करते, जाणीवपूर्वक, तर्कशुद्ध वर्तनासाठी थोडी जागा सोडून; त्याच्या अपरिवर्तनीय आणि पूर्व-प्रतिबिंबित स्वभावाचा परिणाम म्हणून, सवयी या वैयक्तिकता, नाविन्य आणि सामाजिक गतिशीलतेसाठी थोडी जागा सोडतात.

तुमची प्रगती तपासा

- १ . सराव (प्रॅक्टिस) म्हणून सवयी (हॅबिट्स) काही ओळींमध्ये स्पष्ट करा
- २ . समाजशास्त्रात सवयी (हॅबिट्स) चा वापर कोणी केला?

७.१२ सारांश (Summary)

अध्यायाच्या पहिल्या विभागात, आम्ही गिडन्सने दिलेल्या संरचनाकरण सिद्धांताबद्दल शिकलो. त्यांनी त्यांच्या सेंट्रल प्रॉब्लेम्स इन सोशल थिअरी (१९७९) या पुस्तकात या सिद्धांताची चर्चा केली. या सिद्धांताद्वारे, त्यांनी समाजशास्त्रातील आधुनिक सिद्धांत आणि शास्त्रीय सिद्धांतांमध्ये मध्यभागी शोधण्याचा प्रयत्न केला. गिडन्सचा असा युक्तिवाद आहे की ज्याप्रमाणे एखाद्या व्यक्तीच्या स्वातंत्र्यावर संरचनेचा प्रभाव पडतो. संस्थेच्या वापराद्वारे संरचनेची देखभाल आणि रूपांतर केले जाते. ज्या वातावरणात एखादा कर्ता एखाद्या संरचनेस भेटतो त्याला संरचनाकरण ("स्ट्रक्चरिंग") असे म्हणतात. प्रकरणातील दुसरा विषय सवयी (हॅबिटस) आहे. हॅबिटस, हा शब्द ऍरिस्टॉटलशी जोडलेल्या लेखनात वापरला गेला आहे. तथापि, तो बोर्डियूने होता ज्याने हा शब्द समाजशास्त्रीय संदर्भाने वापरला. 'द लॉजिक ऑफ प्रॅक्टिस, १९९० ' या पुस्तकात, बोर्डियू यांनी सराव आणि रणनीतीच्या दृष्टिकोनातून रचनावादावर टीका केली जिथे त्यांनी सवयी (हॅबिटस) संकल्पना वापरली. बोर्डियूसाठी, एखाद्या व्यक्तीला त्या क्षेत्रात कसे राहायचे आणि कसे सामोरे जायचे याचे सहज ज्ञान आहे ज्याला त्यांनी सराव (हॅबिटस) म्हटले आहे. या सवयीवर व्यक्तीचे स्थान, पार्श्वभूमी, सांस्कृतिक भांडवल यांचा परिणाम होतो. एखाद्याचा भूतकाळ या सवयीवर प्रभाव टाकतो.

७.१३ प्रश्न (Questions)

- १ . संरचनाकरण (स्ट्रक्चरेशन) सिद्धांताबद्दल गिडन्सचे मत थोडक्यात स्पष्ट करा.
- २ . सवय आणि सराव समजावून सांगा.
- ३ . बोर्डियूद्वारे (Bourdieu) चर्चा केल्याप्रमाणे सवयी (Habitus) वर एक टीप लिहा

संकल्पना :

सवयी (Habitus) (हॅबिटस) म्हणजे 'समाज ज्या प्रकारे व्यक्तींमध्ये चिरस्थायी स्वभावाच्या रूपात जमा होतो, किंवा शिकविलेल्या क्षमता आणि संरचित प्रवृत्ती विचार, अनुभव आणि निर्णायक मार्गांनी कार्य करते, जे नंतर त्यांना मार्गदर्शन करतात'. लोक स्वतःच्या संस्कृतीशी सवयीच्या माध्यमातून बांधले गेलेले असतात.

सराव (Practice) म्हणजे प्रत्यक्ष निरीक्षण, क्रियाकलाप किंवा प्रयोग. सराव म्हणजे भिन्न संकल्पनांचे (किंवा एखादी घटना) निरीक्षण करणे ज्याला स्पष्टीकरण आवश्यक आहे. सिद्धांत म्हणजे दोन किंवा अधिक संकल्पनांमधील संबंधांचे प्रस्तावित स्पष्टीकरण किंवा एखादी घटना कशी / का घडते याचे स्पष्टीकरण.

समाजशास्त्रातील सामाजिक सराव (Social Practice) म्हणजे काय?

सामाजिक प्रथा दैनंदिन पद्धतींचा संदर्भ घेतात आणि समाजात (बहुतेक प्रमाणात) या सामान्यपणे आणि सवयीनुसार केल्या जातात. अशा पद्धती - कामावर जाणे, स्वयंपाक करणे, आंघोळ करणे - लोकांसाठी त्यांच्या दैनंदिन जीवनातील क्रियाकलापांचा भाग म्हणून

७.१४ संदर्भ : (References)

- ¹<http://uregina.ca/~gingrich/319m606.htm>
- ¹<https://www.yourarticlelibrary.com/essay/sociology-essay/structuration-theory-meaning-and-majorfeatures/39914#:~:text=The%20theory%20of%20structuration%20is,constrain%20and%20enable%20human%20action.>
- ¹Gibbs, B. J. (2017, August 21). *Structuration theory*. *Encyclopedia Britannica*. <https://www.britannica.com/topic/structuration-theory>
- ¹Sapiro, Gisèle. (2015). Habitus: History of a Concept. *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*. 10.1016/B978-0-08-097086-8.03085-3.
- ¹Britannica, T. Editors of Encyclopaedia (2021, July 28). *Pierre Bourdieu*. *Encyclopedia Britannica*. <https://www.britannica.com/biography/Pierre-Bourdieu>
- ¹ <http://routledgesoc.com/category/profile-tags/habitus>
- ¹Elaine M. Power (1999) An Introduction to Pierre Bourdieu's Key Theoretical Concepts, *Journal for the Study of Food and Society*, 3:1, 48-52, DOI: 10.2752/152897999786690753
- ¹Barnard, A., & Spencer, J. (2009). *The Routledge encyclopedia of social and cultural anthropology*. Routledge.
- ¹"Habitus ." *International Encyclopedia of the Social Sciences*. Retrieved September 22, 2021 from Encyclopedia.com: <https://www.encyclopedia.com/social-sciences/applied-and-social-sciences-magazines/habitus>
- ¹Ritzer, G. (Ed.). (2004). *Encyclopedia of social theory*. Sage publications.
- ¹Edgerton, J. D., & Roberts, L. W. (2014). Cultural capital or Habitus? Bourdieu and beyond in the explanation of enduring educational inequality. *Theory and Research in Education*, 12(2), 193-220.
- ¹Sapiro, Gisèle. (2015). Habitus: History of a Concept. *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*. 10.1016/B978-0-08-097086-8.03085-3.

संजाल, जोखीम आणि तरलता सिद्धांत

प्रकरण रचना

- ८.० उद्दिष्टे
- ८.१ प्रस्तावना
- ८.२ संजालांचा अर्थ
- ८.३ आजार/विषाणूबद्धल जाणून घेण्यासाठी संजालांचा वापर
- ८.४ संजालाचे सिद्धांत
 - ८.४.१ संवादाचे दोन टप्प्याचे प्रवाह प्रारूप
 - ८.४.२ कमकुवत संबंधांचा सिद्धांत
 - ८.४.३ अभिनव सिद्धांताचा प्रसार
 - ८.४.४ अभिकर्ता-संजाल सिद्धांत
- ८.५ तरलता आणि जोखीम
 - ८.५.१ तरलता
 - ८.५.२ तरलता वर झिमेंट
 - ८.५.३ जोखीम
 - ८.५.४ जोखीम हाताळण्याचे पारंपारिक मार्ग
 - ८.५.५ जोखमीची समाजशास्त्रीय आकलन
 - ८.५.६ आधुनिकता आणि जोखीम
- ८.६ सारांश
- ८.७ प्रश्न
- ८.८ संदर्भ

८.० उद्दिष्टे

- संजाल आणि त्यांच्याशी संबंधित विविध सिद्धांतांबद्दल जाणून घेणे.
- जोखीम आणि तरलता संकल्पना समजून घेणे.

८.१ प्रस्तावना

या प्रकरणात, आपण संजालाचे सिद्धांत आणि जोखीम आणि तरलता यासारख्या विषयांचा विचार करू. समाज आणि आर्थिक व्यवस्था या दोन्हीची सद्य परिस्थिती समजून घेण्यासाठी या विषयाचा अभ्यास करणे महत्त्वाचे ठरते.

८.२ संजालांचा अर्थ

केंब्रिज डिक्शनरीमध्ये संजालाची व्याख्या 'एक मोठी व्यवस्था आहे ज्यामध्ये अनेक समान भागांचा समावेश आहे ज्यामध्ये भागांमध्ये किंवा त्यासह, किंवा भाग आणि नियंत्रण केंद्र यांच्या दरम्यान हालचाल किंवा संप्रेषण करण्यास अनुमती देण्यासाठी जोडलेले आहे'. संजाल दृष्टीकोन सुरुवातीला गणितीय आलेखाच्या क्षेत्रात उदय पावला. सामाजिक विज्ञान आणि मानसशास्त्रात, मानवी सामाजिक संस्था समजून घेण्यासाठी संजालांचा वापर केला गेला आहे. दुसऱ्या शब्दांत, नेटवर्क्स शब्द सामान्यतः संगणकांमध्ये वापरला जातो; येथे, आपण ते मानवाच्या संदर्भावरून समजून घेऊ. आपण दैनंदिन जीवनात नेटवर्क वापरतो. उदाहरणार्थ – तुम्ही एखाद्या संस्थेत अर्ज करत असताना एखाद्याने तुमची शिफारस केल्यावर किंवा तुमच्या एखाद्या मित्राने तुम्हाला कळवले की एखाद्या संस्थेत जागा रिक्त आहे आणि तुम्ही त्यासाठी अर्ज करू शकता तेव्हा नोकरी मिळवणे सोपे आहे. स्पर्धात्मक जगात जिथे लोकसंख्या सतत वाढत आहे, ज्यामुळे श्रमिक बाजारपेठेत मागणी कमी-जास्त होते, तिथे नेटवर्किंग (जाळे विणणे) महत्त्वाचे बनते.

मानवी समाजात कल्पना, मते, माहिती आणि नवकल्पना कशा पसरतात याचे वर्णन करण्यासाठी संजाल प्रारूप वापरले गेले आहेत. अशी प्रारूपे माहिती कशी पसरते हे जाणून घेण्यासाठी एक साधन प्रदान करतात (व्हॅलेंटे 1995; रॉजर्स 1995).

नेटवर्क सिद्धांत एक परिमाणात्मक चौकट प्रदान करते ज्याचा वापर वैयक्तिक स्तरावर आणि मोठ्या प्रमाणावर लोकसंख्या जाणून घेण्यासाठी केला जाऊ शकतो. ही नवीन परिमाणवाचक चल वर्तणुकीशी संबंधित पर्यावरणातील महत्त्वाच्या प्रश्नांची उत्तरे देण्यासाठी एक नवीन साधन प्रदान करतात, विशेषतः सामाजिक संस्थेच्या उत्क्रांतीबद्दल आणि उत्क्रांती प्रक्रियेवरील सामाजिक संरचनेवर त्याचा प्रभाव अभ्यासण्यासाठी याचा उपयोग केला जाऊ शकतो. उदाहरणार्थ, तुलनात्मक दृष्टिकोनाचा पूर्ण वापर करून, भिन्न प्रजाती किंवा लोकसंख्येच्या सामाजिक संजालांची तुलना करण्यासाठी संजाल (नेटवर्क) उपाय वापरले जाऊ शकतात.

८.३ आजार/विषाणू बद्दल जाणून घेण्यासाठी संजालाचा वापर -

तत्त्वतः, संजालाचा दृष्टीकोन संरचनात्मक आकृतीबंध ओळखण्यापलीकडे जाऊ शकतो आणि प्राण्यांच्या लोकसंख्येतील प्रक्रिया जसे की रोग प्रसारित करणे आणि माहितीचे हस्तांतरण जाणून घेण्यासाठी देखील वापरला जातो. शेवटी, संजालातील परस्परसंवादाची पद्धत समजून घेणे (म्हणजे कोण कोणाशी जोडलेले आहे) आपणास वर्तणुकीच्या धोरणांची उत्क्रांती जाणून घेण्यास मदत करते. एखाद्या व्यक्तीला संसर्गजन्य रोग होण्याची अधिक शक्यता का असू शकते हे सामाजिक संजालामधील सामाजिक संरचना स्पष्ट करू शकते.

लोकसंख्या रोगाच्या जलद प्रसारासाठी असुरक्षित का असू शकते हे देखील आपणास कळण्यास संजाल मदत करेल. सामाजिक संबंध आणि संजालावर अवलंबून, एखाद्या व्यक्तीचा तंदुरुस्तपणा / आजार विकसित होऊ शकतो. लैंगिकतेशी संबंधित आजार समजून घेण्यासाठी संजाल सिद्धांताचा वापर केला जाऊ शकतो. लैंगिक संजाल आणि लैंगिक संक्रमित रोगांमध्ये कोण सोबती, किती वेळा आणि कोणाशी संबोधित केले गेले आहे यासंबंधीच्या प्रश्नांचे आकलन होऊ शकते. पारंपारिक प्रारूपे व्यक्तींमधील फरक विचारात घेत नाहीत (उदा., सामाजिक संबंधांच्या संख्येतील फरक.) तथापि, रोग, संसर्गजन्य विषाणूबाबतीत, हा दृष्टिकोन गंभीरपणे घेतला गेला आहे.

८.४ संजालाचे सिद्धांत

८.४.१ संवादाचे दोन टप्प्यांचे प्रवाह प्रारूप

संवादाचा हा सिद्धांत असे दर्शवितो की मास मीडिया आउटलेटपेक्षा परस्परसंवादाचा सार्वजनिक मत बनवण्यावर अधिक मजबूत प्रभाव पडतो. दोन टप्प्यांचे प्रवाह प्रारूप 1948 मध्ये **पॉल लाझार्सफेल्ड, बर्नार्ड बेरेल्सन आणि हेझेल गौडेट** यांनी **द पीपल्स चॉईस** या पुस्तकात 1940 च्या यूएस अध्यक्षीय निवडणुकीदरम्यान मतदारांच्या निर्णय प्रक्रियेवर संशोधन केल्यानंतर दिले होते. ते दावा करते की मास मीडिया सामग्री प्रथम "मत नेत्यांपर्यंत" पोहोचते, सक्रिय मीडिया वापरकर्ते जे मीडिया संदेशांचा अर्थ संकलित करतात, अर्थ लावतात आणि कमी-सक्रिय मीडिया ग्राहकांपर्यंत प्रसारित करतात. लेखकांच्या मते, मत नेते माध्यमांकडून माहिती घेतात, जी तुलनेने कमी सक्रिय सार्वजनिक सदस्यांना दिली जाते.

तुमची प्रगती तपासा

१. लोक दैनंदिन जीवनात नेटवर्क कसे तयार करतात यावर तुमची निरीक्षणे स्पष्ट करा.
२. संवादाच्या दोन टप्प्यांचे प्रवाह प्रारूपाच्या सिद्धांतावर तुमची मते काय आहेत?

८.४.२ कमकुवत संबंधांचा सिद्धांत

कमकुवत संबंध सिद्धांत दर्शवितो की ओळखीचे लोक जवळच्या मित्रांपेक्षा, विशेषतः सोशल नेटवर्कपेक्षा अधिक प्रभावशाली असण्याची शक्यता असते. कमकुवत संबंध सिद्धांताची सुरुवात **निक ग्रॅनोव्हेटरच्या** 1973 च्या लेख **"द स्ट्रेंथ ऑफ वीक टाईज"** पासून झाली, ज्याने सोशल नेटवर्कद्वारे माहिती पसरवली. त्या काळात भौतिक जगात सोशल नेटवर्किंग होत असे. तो पुढे परस्पर संबंधांना मजबूत, कमकुवत किंवा अनुपस्थित म्हणून वर्गीकृत करतो.

मजबूत संबंध म्हणजे कुटुंब आणि मित्रांच्या जवळच्या वर्तुळातील व्यक्ती. खऱ्या समाजासाठी मजबूत संबंध आवश्यक आहेत. तरीही, ते सामान्यतः मोठ्या प्रमाणात समानता असलेले गट असतात आणि, जसे की, त्यांच्या गटांमध्ये नवीन माहिती आणि दृष्टीकोन घेऊन जाण्याची अधिक कमी कनेक्शन असलेल्या गटांपेक्षा कमी शक्यता असते. मजबूत संबंधांचे नेटवर्क स्वयं-मर्यादित असल्यामुळे, ते कधीकधी फिल्टर बबल म्हणून

ओळखले जाऊ शकतात: बातम्या, माहिती आणि कल्पनांचे निर्बंध जे शोध वैयक्तिकरण आणि मुख्यतः लोकांच्या एकसंध गटांमध्ये कनेक्शन राखणे यासारख्या गोष्टींमुळे उद्भवतात. मर्यादा पुष्टीकरण पूर्वाग्रहामुळे उद्भवू शकते, जी आमच्या वर्तमान दृष्टीकोन आणि विश्वासांना समर्थन देणारी माहितीचे स्रोत शोधण्याची मानवी प्रवृत्ती आहे.

कमकुवत संबंध - सोशल मीडिया प्रभावक हे कमकुवत संबंधांचे प्रमुख उदाहरण आहेत. आज प्रभावशालींच्या अनुयायांचे मोठे गट आहेत आणि त्यांचा प्रभाव त्या अनुयायांच्या संजालामध्ये देखील वितरीत केला जातो. दुसरीकडे, असंख्य कमकुवत संबंधांसह एक मोठे सामाजिक संजाल त्या प्रवृत्तीला आव्हान देईल आणि चिकित्सक विचारांना समर्थन देईल.

अनुपस्थित संबंध- हे कनेक्शन (लोक) आहेत जे अस्तित्वात असण्याची अपेक्षा केली जाऊ शकते परंतु वारंवार सहभागी होत नाहीत.

८.४.३ अभिनव सिद्धांताचा प्रसार

ई.एम. रॉजर्स यांनी 1962 मध्ये डिफ्यूजन ऑफ इनोव्हेशन (डीओआय) सिद्धांत विकसित केला. एखाद्या कल्पनेला किंवा उत्पादनाला गती कशी मिळते आणि विशिष्ट लोकसंख्येद्वारे किंवा सामाजिक व्यवस्थेद्वारे कालांतराने कसे प्रसारित होते (किंवा पसरते) हे स्पष्ट करण्यासाठी त्याचा उगम संप्रेषणातून झाला. हा प्रसार असा आहे की लोक सामाजिक व्यवस्थेचा भाग म्हणून नवीन कल्पना, वर्तन किंवा उत्पादन स्वीकारतात. समायोजन करणे म्हणजे त्याच्या जुन्या वर्तनापेक्षा काहीतरी नवीन करणे (म्हणजे, नवीन उत्पादन खरेदी करणे किंवा वापरणे, नवीन वर्तन संपादन करणे आणि पार पाडणे इ.). समायोजन करण्याची गुरुकिल्ली म्हणजे कल्पना, वर्तन आणि उत्पादन यांना नवीन किंवा नाविन्यपूर्ण समजणे होय. यातूनच प्रसार शक्य आहे. उदाहरणार्थ - इंस्टाग्राम रील्स - नवीन गाणे लगेच लोकप्रिय होते आणि नवीनता टिकून राहीपर्यंत एक मोठा गट त्याचे अनुसरण करतो. नवीन कल्पना, वर्तन किंवा उत्पादन स्वीकारणे सामाजिक व्यवस्थेत एकदाच घडत नाही; त्याऐवजी, ही एक अशी प्रक्रिया आहे ज्याद्वारे काही लोक नवकल्पना स्वीकारण्यास अधिक योग्य असतात.

१. संशोधकांनी निदर्शनास आणून दिले आहे की जे लोक नाविन्याचा लवकर अवलंब करतात त्यांची वैशिष्ट्ये नंतर नवकल्पना स्वीकारणाऱ्या लोकांपेक्षा भिन्न असतात. लक्षित लोकसंख्येमध्ये नाविन्यपूर्णतेचा प्रचार करताना, त्याचा अवलंब करण्यात मदत करण्यासाठी किंवा अडथळा आणण्यासाठी त्याची वैशिष्ट्ये समजून घेणे महत्त्वाचे आहे. पाच स्थापित समायोजन श्रेणी आहेत. जरी सामान्य लोकसंख्येतील बहुतेक लोक मध्यम श्रेणीमध्ये येतात, तरीही लक्षित लोकसंख्येची वैशिष्ट्ये समजून घेणे आवश्यक आहे. नवोपक्रमाचा प्रचार करताना, विविध दत्तक श्रेणींना आवाहन करण्यासाठी विविध धोरणे वापरली जातात.

२. नवप्रवर्तक - हे असे लोक आहेत ज्यांना नवोपक्रमाचा प्रयत्न करायचा असतो. ते साहसी असतात आणि नवीन कल्पनांमध्ये स्वारस्य बाळगतात. हे लोक जोखीम

घेण्यास तयार असतात आणि बहुतेकदा नवीन कल्पना विकसित करणारे पहिले असतात.

३. लवकर स्वीकार करणारे - हे असे लोक आहेत जे मत नेत्यांचे प्रतिनिधित्व करतात. ते नेतृत्वाच्या भूमिकांचा आनंद घेतात आणि बदलाच्या संधी स्वीकारतात. त्यांना बदलण्याची गरज आधीच माहिती आहे आणि म्हणूनच नवीन कल्पना स्वीकारण्यात ते खूप पुढाकार घेतात. या लोकसंख्येला आवाहन करण्याच्या धोरणांमध्ये कसे करायचे ते नियमावली आणि अंमलबजावणीवरील माहिती पत्रके समाविष्ट आहेत. त्यांना बदलण्यासाठी पटवून देण्यासाठी माहितीची गरज नसते. उदाहरणार्थ - ओपनिंग पॅकिंग व्हिडिओसह यू ट्यूब वरील उत्पादनांचे पुनरावलोकन करणारे.
४. प्रारंभिक बहुसंख्य - हे लोक क्वचितच नेते असतात, परंतु ते सरासरी व्यक्तीच्या आधी नवीन कल्पना स्वीकारतात. या व्यक्तींना सामान्यतः ते अवलंबण्यास तयार होण्यापूर्वी नवीन कल्पना कोणते नावीन्यपूर्ण कार्य करते याचा पुरावा पाहणे आवश्यक असते. या लोकसंख्येला आवाहन करण्याच्या रणनीतींमध्ये यशोगाथा आणि नवोपक्रमाच्या परिणामकारकतेचा पुरावा समाविष्ट आहे.
५. उशीरा बहुसंख्य - हे लोक बदलाबद्दल साशंक आहेत आणि बहुसंख्यांनी प्रयत्न केल्यावरच ते नवकल्पना स्वीकारतील. या लोकसंख्येला आवाहन करण्याच्या रणनीतींमध्ये इतर किती लोकांनी नवोपक्रमाचा प्रयत्न केला आणि तो यशस्वीपणे स्वीकारला याची माहिती समाविष्ट आहे.
६. पिछाडीवर पडलेले - हे लोक परंपरेने बांधले जातात आणि खूप पुराणमतवादी असतात. ते बदलाबद्दल खूप साशंक असतात आणि कार्यान्वित करण्यासाठी ते सर्वात कठीण गट असतात. या लोकसंख्येला आवाहन करण्याच्या धोरणांमध्ये आकडेवारी, भीतीचे आवाहन आणि इतर दत्तक गटांकडून दबाव यांचा समावेश होतो.

८.४.४ संजाल सिद्धांत

अभिकर्ता -संजाल सिद्धांत (ANT) हा तंत्रज्ञानाच्या आगमनाने नवीन भौतिकवाद वर्तन समजून घेण्यासाठी वापरला जाणारा एक दृष्टीकोन आहे. हे 20 व्या शतकाच्या उत्तरार्धात सुरू झालेल्या विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाच्या सामाजिक अध्ययनामध्ये मध्ये विकसित केले गेले. अभिकर्ता -संजाल सिद्धांतचा वापर सामाजिक चौकशीच्या इतर क्षेत्रांमध्येही वाढत्या प्रमाणात होत आहे. अभिकर्ता -संजाल सिद्धांत हा एक समाजशास्त्रीय सिद्धांत आहे जो **ब्रुनो लाटौर, मिशेल कॅलन** आणि **जॉन लॉ** यांनी विकसित केला आहे. हे इतर संजाल सिद्धांतांपेक्षा वेगळे आहे कारण अभिकर्ता-संजाल सिद्धांत मध्ये केवळ लोक नसून वस्तू आणि संस्था असतात. त्यांना एकत्रितपणे अभिकर्ते किंवा काहीवेळा अनभिकर्ते (मानवी नसलेले) म्हणून संबोधले जाते. विविध समाजांमध्ये संस्कृती पार पाडण्यासाठी साहित्य महत्त्वाची भूमिका कशी बजावते ते पाहते. अभिकर्ता -संजाल सिद्धांत परस्परसंवाद आणि दोन्ही महत्त्वाची भूमिका कशी निभावतात हे पाहतो. उदाहरणार्थ, मोबाईल आता महत्त्वाची भूमिका बजावतो असे म्हणता येईल; भविष्यात इलेक्ट्रिक कार वाहतुकीत महत्त्वाची भूमिका बजावतील. या सिद्धांतामध्ये, मानवेतर देखील एक अभिकर्ता म्हणून पाहिले जाते,

ज्यामुळे हा सिद्धांत इतरांपेक्षा वेगळा आहे. अभिकर्ता -संजाल सिद्धांत हा सामाजिक-तांत्रिक संबंध आहे. इथे मानवेतरांना समान वागणूक दिली जाते.

तुमची प्रगती तपासा

१. आजारांच्या शोधातील संजालाचा वापर स्पष्ट करा.
२. नावीन्य सिद्धांताच्या प्रसाराचे मुख्य मुद्दे थोडक्यात स्पष्ट करा.

८.५ तरलता आणि जोखीम

८.५.१ .तरलता

तरलतेचा शब्दकोशीय अर्थ म्हणजे अशी क्षमता किंवा सहजता जिच्या मदतीने मालमत्तेचे रोख रकमेत रूपांतर केले जाऊ शकते. महामारीच्या काळात तेल संकटाच्या उदाहरणाद्वारे हे समजून घेण्याचा प्रयत्न करूया. महामारीच्या काळात लॉकडाऊन लागू करण्यात आले. त्यामुळे पुरवठा जास्त आणि वापर कमी झाला. तेलाची साठवण क्षमता भरली होती आणि वापर कमी झाल्याने तेलाच्या किमती अचानक घसरल्या, त्याचा परिणाम इतर सर्व बाजारांवरही झाला. जेव्हा बाजारावर परिणाम होतो, तेव्हा रोजगारासाठी त्यावर अवलंबून असलेल्या व्यक्तींना बेरोजगारीचा धोका असतो. समस्येचे निराकरण होईपर्यंत किंवा त्यावर उपाय सापडेपर्यंत भीती कायम राहते. बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचे मुख्यालय हे विभिन्न देशात आहे जेथून हा व्यापार आणि विपणनाचे कार्य चालते.

८.५.२ झिगमंट यांची तरलता संकल्पना

समाजशास्त्रज्ञ आणि तत्त्वज्ञ **झिगमंट बाउमन** यांनी समकालीन समाजातील नातेसंबंध, ओळख आणि जागतिक अर्थशास्त्रामध्ये सतत गतिशीलता आणि बदलाच्या स्थितीचे वर्णन करण्यासाठी एक रूपक म्हणून **तरल आधुनिकतेची** संकल्पना मांडली. 1980 आणि 1990 च्या दशकात, बाउमन हे उत्तर आधुनिकतेचे प्रमुख सिद्धांतकार म्हणूनही ओळखले जात होते. उत्तर-आधुनिक स्थितीच्या अनेक सिद्धांतकारांनी असा युक्तिवाद केला की हे आधुनिक समाजाशी एक मूलगामी खंडितता दर्शवते, बाँउमनने असा दावा केला की आधुनिकता नेहमीच द्विधा, "दुहेरी" स्वभावाने दर्शविली गेली आहे. एकीकडे, बाँउमनने आधुनिक समाजाला मुख्यत्वे व्यवस्थेसाठीची गरज म्हणून वैशिष्ट्यीकृत केले - जगाला नियंत्रित, अंदाज लावता येण्याजोगे आणि समजण्यायोग्य होण्यासाठी घरगुती बनवणे, वर्गीकरण करणे आणि तर्कसंगत करणे आवश्यक आहे. ही क्रमवारी, तर्कसंगत प्रवृत्ती आहे जी मॅक्स वेबरने आधुनिकीकरणाची वैशिष्ट्यपूर्ण शक्ती म्हणून पाहिली. परंतु, दुसरीकडे, आधुनिकता देखील नेहमीच मूलगामी बदलाद्वारे वैशिष्ट्यीकृत होती, परंपरा आणि पारंपारिक प्रकारांची अर्थव्यवस्था, संस्कृती आणि नातेसंबंध यांचे सातत्याने उच्चाटन करून - "जे काही ठोस (घनरूप) आहे ते हवेत विरघळते," कारण मार्क्सने आधुनिक समाजाचा हा पैलू दर्शविला. बाँउमनसाठी, आधुनिकतेच्या जगाला तर्कसंगत बनवण्यात आणि सतत बदल करण्याची क्षमता वाढवण्यात अयशस्वी झाल्यामुळे उत्तरआधुनिकता येते. नंतरच्या वर्षांत, बाउमनला असे वाटले की "उत्तराधुनिक" ही संज्ञा समस्याप्रधान आहे आणि सतत गतिशीलतेच्या स्थितीचे आणि समकालीन समाजातील नातेसंबंध,

ओळख आणि जागतिक अर्थशास्त्रामध्ये तो पाहत असलेल्या बदलांचे अधिक चांगले वर्णन करण्यासाठी तरल आधुनिकतेचा वापर करू लागला. आधुनिकता आणि उत्तर-आधुनिकतेचा संदर्भ न देता, बाँडमन ठोस आधुनिकतेपासून सामाजिक जीवनाच्या अधिक तरल स्वरूपाच्या संक्रमणाबद्दल लिहितात.

बाउमनसाठी, तरल आधुनिकतेकडे या वाटचालीचे परिणाम स्व-अस्मितेच्या समकालीन दृष्टिकोनांमध्ये सहजपणे पाहिले जाऊ शकतात. बाउमनच्या मते, तरल आधुनिकतेमध्ये काळ आणि स्थानानुसार एक टिकाऊ ओळख निर्माण करणे अधिकाधिक अशक्य होते. अनेक परंतु क्षणभंगुर सामाजिक अनुभवांचा शोध घेणारे "पर्यटक" म्हणून कार्य करण्यासाठी सखोल अर्थ शोधत आपण स्वतःला "यात्रेकरू" समजत असलेल्या कालखंडातून पुढे आलो आहोत.

तुमची प्रगती तपासा

१. तरलतेबद्दल झिगमंटचे मत स्पष्ट करा.

८.५.३ जोखीम

८.५.४ जोखीम हाताळण्याचे पारंपरिक मार्ग

पारंपारिकपणे जोखीम व्यवस्थापनाचा अनुभव महिलांनी दीर्घकाळापासून घेतला आहे. हे आपण परिधान केलेल्या सोन्याद्वारे किंवा घरांमध्ये वाढलेल्या गुरांच्या माध्यमातून होते. जेव्हा केव्हा मेडिकलसारखी आपत्कालीन परिस्थिती उद्भवते किंवा अचानक पैशांची गरज भासते तेव्हा सर्वात आधी विकली जाते ती म्हणजे घरातील गुरे; हे शेळ्या, गाय, कोंबड्या किंवा घरी वाढलेले इतर प्राणी असू शकतात. ते स्थानिक बाजारात विकले जातात आणि त्यातून मिळालेला पैसा घरासाठी वापरला जातो.

गुरांव्यतिरिक्त, भविष्यातील जोखीम टाळण्यासाठी सोने हे एक महत्त्वाचे गुंतवणूक साधन म्हणूनही काम करते. साधारणपणे महिलांच्या हातात सोन्याच्या बांगड्या असतात. बांगड्या नाही तर निदान मंगळसूत्र तरी सोन्याचे असते. या बांगड्या, कानातले किंवा अगदी मंगळसूत्र स्थानिक दागिन्यांच्या दुकानात आणीबाणीच्या काळात ठेवतात. पैसे कर्ज म्हणून मिळाले किंवा विकले जातात आणि घरातील आर्थिक संकट हाताळले जाते. अक्षय्य तृतीयेसारखे सण किंवा दिवाळीच्या वेळी लक्ष्मीची पूजा करूनही आपल्यासारख्या देशात सोन्याचा उत्सव साजरा केला जातो. ते आपल्या दैनंदिन जीवनातील संकटे हाताळण्यास मदत करतात

आपण राष्ट्रीय बचत योजना, पोस्ट ऑफिस योजना किंवा अगदी मुदत ठेवीसारख्या विविध सरकारी योजनांद्वारे बचत करतो. विशेषतः अविवाहित मुलींसाठी काही योजना आहेत. गुंतवणुकीची सवय निर्माण करण्यासाठी या योजना आहे. सध्या सर्व आर्थिक बाबतीत भविष्यातील जोखीम कमी करण्यासाठी आरोग्य विमा देखील घेतला जातो. एखादी व्यक्ती विशिष्ट प्रमाणात हसा भरते आणि नंतर शस्त्रक्रियेसारख्या आरोग्य संबंधित संकटाच्या वेळी त्याचा उपयोग होतो.

८.५.५ जोखमीचे समाजशास्त्रीय आकलन समजून घेणे

समाजशास्त्रात, जोखीम आणि अनिश्चितता यांचा एकमेकांशी पद्धतशीरपणे संबंध म्हणून अर्थ लावला जाऊ शकतो कारण जोखीम कशी व्यवस्थापित केली जाऊ शकते याचे वेगवेगळे मार्ग आहेत. शिवाय, जोखीम तर्कसंगत गणना किंवा अनिश्चित व्यवसाय म्हणून देखील समजली जाऊ शकते. जोखीम एकाच वेळी वास्तविक आणि सामाजिकदृष्ट्या रचलेली असते. जोखीम आणि अनिश्चितता प्रत्येक बाबतीत व्यवस्थापित कराव्या लागतात. जेव्हा अज्ञान किंवा अनिश्चितता अस्तित्वात असते, तेव्हा वाजवी निर्णय घेण्यासाठी कोणतीही सामान्य तर्कसंगतता उपलब्ध नसते. उदाहरणार्थ - साथीच्या रोगादरम्यानचे संकट अनिश्चित काळ होते, भविष्य अप्रत्याशित होते आणि स्थलांतरितांनी त्यांच्या गावी परत जाण्यासारखे असे अनेक बदल समाजात घडले.

जोखीम व्यापक आहे. गेल्या दशकांमध्ये, जोखमीची संकल्पना अनेक क्षेत्रांमध्ये पसरली आहे. मूल लक्ष आता तांत्रिक आणि पर्यावरणीय जोखमीवर होते; हे आरोग्य आणि शारीरिक/मानसिक आजार, गुन्हेगारी, नियमन, सामाजिक असमानता, मीडिया, सार्वजनिक आणि सामाजिक धोरण, जीवनशैली, जागतिकीकरण आणि जागतिक जोखीम, तसेच दैनंदिन जीवन आणि घनिष्ठ नातेसंबंधांचे व्यवस्थापन या क्षेत्रांमध्ये विस्तारले आहे. जोखीम क्षेत्राची विविधता तांत्रिक किंवा मानसशास्त्रीय दृष्टीकोनांमध्ये समाविष्ट नसल्यामुळे, जोखीम आणि अनिश्चिततेवर व्यापक सामाजिक दृष्टीकोनांवर संशोधन आवश्यक आहे.

अनेक विद्वानांनी जोखीम समज, जोखीम संप्रेषण आणि आपत्तींचे समाजशास्त्र, जोखीमयुक्त समाज आणि रिफ्लेक्सिव्ह मॉडर्नायझेशन (बेक, गिडन्स), शासकीयता (फौकॉल्ट, इवालड), व्यवस्था सिद्धांत (लुहमन, जॅप) आणि एजवर्क (लिंग) यासारख्यांनी जोखमीशी संबंधित संज्ञा वापरल्या आहेत.

८.५.६ आधुनिकता आणि जोखीम

गिडन्स (1990;1991) च्या मते, आधुनिकीकरणाचा एक प्रमुख परिणाम म्हणजे वास्तविक आणि समजलेल्या जोखमीची जबरदस्त तीव्रता होय. गिडन्स (1999) आणि उलरिच बेक (1992; 1999) सारख्या समाजशास्त्रज्ञांनी आधुनिक समाजाचे जोखीमयुक्त समाज किंवा जोखीमयुक्त संस्कृती म्हणून वर्णन केले आहे. गिडन्स आणि बेक यांच्या मते, जोखीम या संज्ञेचा अर्थ असा आहे की जोखीम हे समकालीन समाजातील वैयक्तिक आणि संस्थात्मक वर्तन दोन्हीचे मार्गदर्शन करणारे एक केंद्रीय आयोजन तत्त्व बनले आहे. मानवी अस्तित्वात अपघात आणि संकट हे नेहमीच एक घटक असतात हे मान्य करून, गिडन्स आणि बेक सारखे विचारवंत जोखीम समाजाचे सिद्धांत मांडतात की जोखमीची उच्च जागरूकता किंवा जाणीव आणि जोखीम व्यवस्थापित करण्यासाठी किंवा नियंत्रित करण्यासाठी सतत प्रयत्न ही आधुनिकतेची वैशिष्ट्ये आहेत.

तुमची प्रगती तपासा

१. जोखीम हाताळण्याच्या पारंपारिक पद्धती थोडक्यात सांगा.

८.६ सारांश

आपण संजालाबद्दल अध्ययन करून प्रकरणास सुरुवात केली. मानवी समाजात कल्पना, मते, माहिती आणि नवकल्पना कशा पसरतात याचे वर्णन करण्यासाठी संजाल प्रारूपे वापरली गेली आहेत. अशी प्रारूपे माहितीचा प्रसार कसा होतो हे जाणून घेण्यासाठी एक माध्यम प्रदान करतात. संजाल प्रारूपांचा वापर आजार/विषाणूच्या प्रसार समजून घेण्यासाठी केला गेला आहे. आपण संजालाचे विविध सिद्धांत जसे की संप्रेषणाचे दोन टप्प्यांचे प्रवाह प्रारूप , कमकुवत संबंधांचा सिद्धांत, जो तीन प्रकारच्या संबंधांवर चर्चा करतो, म्हणजे, मजबूत, कमकुवत आणि अनुपस्थित, नावीन्य सिद्धांताचा प्रसार आणि अभिकर्ता-संजाल सिद्धांत यांविषयी देखील विचार केला. दुसऱ्या विभागात तरलता स्पष्ट करण्यावर लक्ष केंद्रित केले आहे, जिथे आपण पारंपारिक दृष्टीकोनातून आणि समाजशास्त्रीय विचारवंतांच्या दृष्टिकोनातून तरलता आणि जोखीम याविषयी झिम्मंटचा दृष्टिकोन पाहिला.

८.७ प्रश्न

१. संजालाचा अर्थ आणि त्याच्याशी संबंधित दोन सिद्धांत स्पष्ट करा.
२. जोखीम आणि त्याची पारंपारिक आणि समाजशास्त्रीय आकलन थोडक्यात स्पष्ट करा.
३. तरलतेवर एक टीप लिहा.

८.८ संदर्भ

- ¹ <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/network>
- ¹ Valente TW. *Network models of the diffusion of innovations*. Creskill, NJ: Hampton; 1995.
- Rogers EM. *Diffusion of innovations*. New York: Free Press; 1995.
- ¹ Krause, J., Croft, D. P., & James, R. (2007). Social network theory in the behavioural sciences: potential applications. *Behavioral ecology and sociobiology*, 62(1), 15–27.
<https://doi.org/10.1007/s00265-007-0445-8>
- ¹ Postelnicu, M. (2016, November 28). *Two-step flow model of communication*. *Encyclopedia Britannica*.
<https://www.britannica.com/topic/two-step-flow-model-of-communication>

उत्तर वसाहतवादी समालोचना, स्टँडपॉइंट सिद्धांत आणि पलीकडे

घटक रचना

- ९.० उद्दिष्टे
- ९.१ परिचय
- ९.२ वसाहतीकरण
- ९.३ उत्तर वसाहतवादाचा अर्थ
- ९.४ उत्तर वसाहतवादाचा इतिहास
- ९.५ प्रबोधन आणि उत्तर वसाहतवादी लेखन
- ९.६ उत्तर वसाहतवादी समालोचनातील लेखक
- ९.७ आधुनिकतेची उत्तर-वसाहतवाद टीका
- ९.८ पुरातत्वशास्त्राचे उत्तर-वसाहतिक टीका
- ९.९ उत्तर वसाहतवादी संकल्पनेवर टीका
- ९.१० स्टँडपॉइंट (दृष्टिकोन) सिद्धांत
- ९.११ स्टँडपॉइंट सिद्धांताचा उगम
- ९.१२ फेमिनिस्ट स्टँडपॉइंट उगम
- ९.१३ स्वदेशी स्टँडपॉइंट सिद्धांत
- ९.१४ सारांश
- ९.१५ प्रश्न

९.० उद्दिष्टे

- उत्तर वसाहतवादी समालोचनाबद्दल जाणून घेणे.
- स्टँडपॉइंट सिद्धांत समजून घेणे.

९.१ परिचय

काही घटनांचा सामाजिक इतिहासातील प्रत्येक युगावर काही प्रभाव असतो. वसाहतवाद, फ्रेंच राज्यक्रांती, युद्धे, धार्मिक प्रभाव, औद्योगिक क्रांती, विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाचा विकास, जलद शहरीकरण, संगणक यासारख्या समाजावर परिणाम करणाऱ्या अनेक घटना घडल्या

आहेत. आता आपण आर्टिफिशियल इंटेलिजन्स आणि रोबोटिक्स आणि अगदी 5G च्या युगाच्या जवळ आहोत. या सर्व घटनांपैकी, वसाहतवादाने जवळजवळ प्रत्येक समाजावर काही प्रमाणात परिणाम केला. एकतर भाषेद्वारे, म्हणजे, इंग्रजी भाषेचे किंवा शिक्षणाचे, आरोग्याचे वर्चस्व, किंवा व्यापाराद्वारे सीमांतिकारण करणे किंवा वसाहती म्हणून नियंत्रित करणे. या प्रकरणात, आपण दोन विषयांबद्दल जाणून घेणार आहोत: पोस्ट-कॉलोनिअल समालोचन आणि दुसरा दृष्टिकोन सिद्धांताचा. चला वसाहतवाद समजून घेऊन सुरुवात करूया.

१.२ वसाहतीकरण

वसाहतीकरण ही एक पद्धतशीर प्रक्रिया आहे ज्यामध्ये काही देश किंवा समूह त्यांची मायभूमी सोडून गेले आणि हळूहळू इतर देशांवर अतिक्रमण करून त्यांच्यावर त्यांची धोरणे लादली. सर्वसाधारणपणे, हा फ्रान्स, पोर्तुगाल किंवा युनायटेड किंगडममधील एक गट आहे आणि तो वारंवार श्वेत वंशाशी संबंधित आहे. यजमान देशाशी व्यापारी संबंध प्रस्थापित करण्याच्या प्रयत्नातून त्यांनी हा प्रवास सुरू केला. दुस-या शब्दात सांगायचे तर, ज्या लोकांनी खाऱ्या पाण्याचा समुद्र ओलांडला आहे ते त्यांच्या स्वतःच्या व्यतिरिक्त इतर भूमीवर पोहोचले आहेत. हा संदर्भ लक्षात घेता, आता आपण उत्तर वसाहतवादाच्या संकल्पनेचा सखोल अभ्यास करूया

१.३ उत्तर वसाहतवादाचा अर्थ

उत्तर-वसाहतवाद हा ऐतिहासिक कालखंड आहे जो पाश्चात्य वसाहतवाद किंवा साम्राज्यवादाच्या परिणामांवर केंद्रित आहे. त्यात वसाहतवादाच्या काळातील टीकाही आहे. 1990 च्या दशकात पोस्ट-कॉलोनिअल कामे प्रथम दिसू लागली. ते आता साहित्याचे एक वेगळे क्षेत्र आहे. उत्तर वसाहतवादी विचारवंत आणि इतिहासकारांना आधुनिकतेचा तात्विक, सांस्कृतिक आणि ऐतिहासिक दृश्यांवर होणारा परिणाम शोधण्यात रस आहे. उत्तर-वसाहतवाद हा केवळ विद्वानांच्या संशोधनाचा व्यापक विषय आहे. उत्तर-वसाहत अभ्यासामध्ये साहित्यिक सिद्धांत, सांस्कृतिक अभ्यास, तत्त्वज्ञान, भूगोल, अर्थशास्त्र, इतिहास आणि राजकारण यांचा समावेश होतो. साम्राज्यवादाच्या इतिहासातील सर्वात आवश्यक घटकांपैकी एक म्हणजे राष्ट्रांचा विकास, एकतर भूभाग आणि राजकारणातून किंवा साम्राज्यांच्या विघटनाद्वारे किंवा दोघांच्या मिश्रणाद्वारे. परिणामी, उत्तर-वसाहतवादाला राजकीय तत्त्वज्ञानाच्या उदयाच्या दृष्टीकोनातून पाहिले पाहिजे. एकविसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धात जगभरातील अनेक प्रदेशांमध्ये स्थानिक लोकांच्या संघर्षाचा संदर्भ देण्यासाठी उत्तर-वसाहतवादाचा वापर केला गेला आहे. वसाहतवादी लेखनावर टीका करण्यावर उत्तर-वसाहतवादाचा भर होत.

एमी सीझर, फ्रान्झ फॅनन, एडवर्ड सैद आणि गायत्री स्पिवक यांनी उत्तर-वसाहतिक समालोचनाची पहिली लहर लिहिली. विद्वानांच्या नवीन पिढीने अलीकडे सांस्कृतिक निर्मितीमध्ये वर्ग, वंश आणि लिंग यांच्या छेदनबिंदूवर नवीन दृष्टीकोनांचे योगदान दिले आहे. विद्वानांमध्ये एजाझ अहमद, बेल हुक्स, होमी भाभा, अब्दुल जान मोहम्मद आणि डेव्हिड लॉयड यांचा समावेश आहे. नेग्रिट्युड, राष्ट्रीय संस्कृती, प्राच्यविद्या, सबल्टर्निटी,

द्विधा मनस्थिती, संकरितता, पांढरे वसाहती संस्कृती, लिंग आणि वसाहतवाद, संस्कृतीवाद, कॉमनवेल्थ साहित्य आणि अल्पसंख्याक भाषण हे विषय शोधण्यात आले आहेत.

उत्तर वसाहतवादी समालोचना,
स्टॅडपॉईंट सिद्धांत आणि पलीकडे

१.४ उत्तर वसाहतवादाचा इतिहास

१९८० च्या दशकात, युनायटेड स्टेट्स आणि युनायटेड किंगडममधील शिक्षणतज्ञांनी उत्तर-वसाहत सिद्धांत विकसित केला. हा स्त्रीवाद आणि समीक्षात्मक वंश सिद्धांतासह नव्याने राजकारण केलेल्या मानवतावादी संशोधनाच्या व्यापक चळवळीचा भाग होता. विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीच्या काळात दक्षिण आशिया आणि आफ्रिकेत वसाहतविरोधी विचारसरणीने उत्तर-वसाहतवादी सिद्धांताला जन्म दिला. विविध सामाजिक चळवळींचा तो परिणाम आहे. या क्षेत्राने गेली तीस वर्षे शाही अधिकाराखालील राजकारण आणि नीतिमत्तेचा नव्याने शोध लावला आहे. वसाहतवादाचे परिणाम सतत अनुभवणाऱ्या व्यक्तींबद्दल लिहिण्याचा प्रयत्न आहे. पर्यावरणशास्त्रापासून मानवी हक्कांपर्यंत, वसाहतोत्तर विचारांनी मानवी अन्यायाचे नवीन प्रकार शोधून काढले आहेत. आपण ज्या प्रकारे मजकूर वाचतो आणि राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय इतिहासाचा अर्थ लावतो त्यावर उत्तर वसाहतवादी तत्त्वज्ञानाचा परिणाम झाला आहे. शिस्तीच्या बाहेरून वारंवार टीका होत असतानाही, उत्तर वसाहती सिद्धांत हा शैक्षणिक आणि जगभरातील समीक्षणात्मक मानवतावादी तपासणीचा एक महत्त्वाचा प्रकार आहे.

१.५ प्रबोधन आणि उत्तर वसाहतवादी लेखन

प्रबोधनपरंपरेवर टीका करणे हा उत्तर वसाहतवादी साहित्यातील प्रमुख मुद्दा होता. प्रबोधन तत्त्वज्ञानाचे काही घटक, काही शिक्षणतज्ञांच्या मते, युरोकेंद्रित होते आणि म्हणून जेव्हा ते गैर-युरोपियन सेटिंग्जमध्ये लागू केले जातात किंवा राजकीय संघटना किंवा न्यायाची खरोखर निष्पक्ष तत्त्वे देत असल्याचे चित्रित केले जाते तेव्हा ते मूलभूतपणे समस्याप्रधान होते. तरीही, जागतिक असमानता संबोधित करण्याच्या धोरणांमध्ये प्रबोधन महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावत आहे. उत्तर-वसाहतवादी विचारांनुसार, आधुनिकतेच्या वर्चस्वपूर्ण आणि महत्त्वपूर्ण युरोपियन प्रक्रियेमध्ये केवळ एकापेक्षा अनेक आधुनिकता आहेत.

१.६ उत्तर वसाहतवादी समालोचनातील लेखक

एमी सीझर, फ्रांझ फॅनन, एडवर्ड सैद आणि गायत्री स्पिवक यांनी उत्तर-वसाहतिक समालोचनाची पहिली लहर लिहिली. नंतर, शैक्षणिकांच्या नवीन पिढीने सांस्कृतिक निर्मितीमध्ये वर्ग, वंश आणि लिंग कसे परस्परसंवाद करतात यावर त्यांचे संशोधन केंद्रित केले आहे. एजाज अहमद, बेल हुक्स, होमी भाभा, अब्दुल जान मोहम्मद आणि डेव्हिड लॉयड हे तज्ञ आहेत. निग्रिट्यूड, राष्ट्रीय संस्कृती, प्राच्यविद्या, सबल्टर्निटी, द्विधा मनस्थिती, संकरितता, पांढरे वसाहती संस्कृती, लिंग आणि वसाहतवाद, संस्कृतीवाद, राष्ट्रकुल साहित्य आणि अल्पसंख्याक भाषण या विषयांवर त्यांनी चर्चा केली.

उत्तर-वसाहतवादी विचारवंतांनी ओरिएंटलिझम प्रकाशनांना समस्याप्रधान मानले कारण त्यांनी आशियाई सभ्यतेबद्दल त्यांच्या दृष्टीकोनातून लिहिले. त्यांच्या स्वतःच्या

संस्कृतीपेक्षा भिन्न संस्कृती परिभाषित करण्यासाठी, त्यांनी आदिम आणि पुरातन सारखी विशेषणे वापरली. याउलट, त्यांचा भूतकाळ कथन करताना, ते प्रगत आणि सुसंस्कृत अशी विशेषणे वापरतात. सबाल्टर्न स्टडीजशी संबंधित काही भारतीय इतिहासकारांनी भारतीय शेतकऱ्यांचा संघर्ष समजून घेण्यासाठी मार्क्सवादी दृष्टिकोनाचा वापर केला. उदाहरणार्थ, रणजित गुहा आणि ए.आर. देसाई.

ज्ञान आणि शक्ती यांच्यातील गुंतागुंतीचा दुवा फौकॉल्ट यांनी तपासला. ते स्पष्ट करण्यासाठी त्यांनी आपल्या पुस्तकात आश्रयाचे उदाहरण वापरले. विचलित व्यक्तींना समाजात धोका म्हणून कसे पाहिले जाते आणि त्यांना कसे लक्ष्य केले जाते, बहिष्कार टाकला जातो आणि त्यांना कसे वेगळे केले जाते याबद्दल ते बोलले. विशिष्ट मार्गांनी, त्याने पाश्चात्य वर्चस्व, स्वतःचे ज्ञान आणि ज्ञान पुरवठादारांवर प्रश्नचिन्ह उपस्थित केले.

फॅनॉन, मानसशास्त्रज्ञ आणि तत्वज्ञानी यांनी त्यांच्या The Wretched of the Earth (1961) आणि ब्लॅक स्किन, व्हाईट मास्क (1965) या पुस्तकांमध्ये वसाहतवादी आणि वसाहतवादी यांच्यातील नातेसंबंधाची एक चकित करणारी परीक्षा तयार केली होती. (1952). फॅनॉन कदाचित द रेचड ऑफ द अर्थ (जीन-पॉल सार्त्रच्या त्या कार्याच्या प्रस्तावनेद्वारे ठळक) मधील हिंसाचाराच्या स्फोटक औचित्यासाठी प्रसिद्ध आहे, ज्यामध्ये तो वसाहतवादाने केलेल्या हिंसाचाराला योग्य प्रतिसाद म्हणून आणि माध्यम म्हणून ओळखला जातो. ज्या वसाहतीत वसाहत होते. त्यांच्या कामात त्यांनी वसाहतवाद आणि अस्मितेचे मुद्दे मांडले आहेत.

९.७ आधुनिकतेची उत्तर-वसाहतवाद टीका

वसाहतवाद जगाचा एक अद्वितीय इतिहास निर्माण करण्याशी संबंधित होता जो "विविध गटांच्या वैयक्तिक अनुभवांचे संकलन" पेक्षा अधिक आहे. हे मजकूर, विश्वकोश, शिक्षण आणि उत्क्रांती सिद्धांतासारख्या माध्यमांच्या कल्पनांद्वारे पूर्ण केले जाते. या नवीन डेटाच्या दृष्टीकोनातून आधुनिकतेचा पुनर्विचार करणे आणि वसाहतवादाचा परिणाम न होता त्यांच्या स्वतःच्या इतिहासासह प्रतिमान तयार करणे हे उत्तर-वसाहतवादी तत्वज्ञांचे कार्य आहे. समाजशास्त्राची समस्या, इतिहासापेक्षा निःसंशयपणे, शिस्तीच्या संकल्पनात्मक चौकटीची पुनर्रचना करणे आणि आधुनिकतेच्या त्याच्या अंतर्निहित आकलनाची आहे.

९.८ पुरातत्वशास्त्राचे उत्तर-वसाहतिक टीका

उत्तर-वसाहतवादी टीका आणि पुरातत्वशास्त्र यांच्यात एक श्रेणीबद्ध संबंध आहे, एक विज्ञान जे ऐतिहासिकदृष्ट्या युरोपियन वसाहतवाद आणि साम्राज्याच्या बरोबरीने उदयास आले. परिणामी, स्थानिक आणि अल्पसंख्याक लोकसंख्येचे, तसेच निराधार राष्ट्रांचे प्रतिनिधित्व करणारे संशोधक, त्यांच्या वसाहती वारशाचे पुरातत्व सिद्धांत आणि सराव पुनर्लेखन तसेच तितकीच संवेदनशील शिस्त विकसित करण्यासाठी तंत्र प्रस्तावित करतात. अभ्यासाचे उद्दिष्ट वसाहतोत्तर पुरातत्व संशोधनातील विद्यमान ट्रेड ओळखणे आणि भविष्यातील मार्गाचा अंदाज लावणे हे आहे. या कामांमध्ये असंख्य आवाज आणि केस स्टडी पद्धतींचा समावेश आहे आणि त्यांनी भूतकाळ समजून घेण्यासाठी तुलनात्मक आणि बहुविद्याशाखीय दृष्टिकोनाचे मूल्य ठळकपणे मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे.

तुमची प्रगती तपासा

१. उत्तर वसाहतवादाच्या अर्थाची चर्चा करा.
२. पुरातत्वशास्त्राच्या उत्तर वसाहतवादी समालोचनावर चर्चा करा.

१.९ उत्तर वसाहतवादी संकल्पनेवर टीका

आपण काही गंभीर प्रश्न विचारले पाहिजेत. वसाहतवाद खरोखरच मृत झाला आहे का? पोस्टची संकल्पना लागू केली जाऊ शकते. "पोस्ट कॉलोनियल" हा शब्द वापरणे योग्य आहे का? शेक्सपियर आजही कॉलेजांमध्ये शिकवला जातो, विचारवंत, शास्त्रज्ञ, आणि विचारांना आजही मोलाचा मान दिला जातो आणि लेखनाचा अजूनही गांभीर्याने विचार केला जातो. तरीही, भारतासारख्या देशात, जिथे शाळांमध्ये इंग्रजी शिकवले जाते, इंटरनेट वापरकर्ते भाषेत अस्खलित आहेत. पोस्ट कॉलोनियल लेखकांच्या मते, स्थानिक भाषेचा वापर करणे आवश्यक आहे. तथापि, आम्ही मोठ्या प्रमाणात इंग्रजी बोलणे सुरू ठेवतो.

उत्तर वसाहतवादी लेखकांना बायनरी दृष्टीकोनातून अभ्यास आणि स्वतःला स्थित करण्यासाठी शिक्षा केली जात आहे - केंद्रीय स्वयं वि विकेंद्रीकृत. बाबांच्या किंवा सैदांच्या कार्यात, इतर आणि इतर, स्वतःची व्याख्या आणि प्रतिबंध आहे. ही बळीची भूमिका आणि रचनावादाची भूमिका आहे. एक विरोधाभास म्हणून, वसाहती आणि वसाहत आहे. काही क्षेत्रांमध्ये काही सकारात्मक संबंध आणि फायदे असू शकतात, तर वसाहतींना इतरांमध्ये फायदा झाला आहे. तथापि, भेदभावाचे प्रमाण अधिक असू शकते.

आणखी एक मुद्दा किंवा मुद्दा आपण मांडू शकतो की मूळ समस्या वसाहतवाद आहे की आपण जगभरात जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत आहोत.

वादाचा आणखी एक मुद्दा म्हणजे उत्तर वसाहती युगातील स्त्रियांबद्दल लिहिताना लिंगभेद. बहुसंख्य पोस्ट-कॉलोनियल लेखक हे पुरुष होते ज्यांनी पश्चिमेत शिक्षण घेतले होते. परिणामी, उत्तर-वसाहत प्रतिनिधीत्वाच्या दाव्यात अजूनही अंतर असू शकते.

तुमची प्रगती तपासा

१. उत्तर वसाहतवादाच्या टीकेची चर्चा करा.
२. उत्तर वसाहतवादाची तुमची समज स्पष्ट करा

१.१० स्टॅडपॉइंट (दृष्टिकोन) सिद्धांत

सामान्य माणसाच्या अटींमध्ये, दृष्टिकोन सिद्धांत एक फ्रेमवर्कचा संदर्भ देते ज्याद्वारे आपण एखाद्या विशिष्ट घटना, घटना किंवा आचरणाचे मूल्यांकन करतो. आपल्या सामाजिक स्थानामुळे आपण समजतो तो दृष्टिकोन. लिंग, वर्ग, वंश, लैंगिकता इत्यादी सर्व सामाजिक स्थानाची उदाहरणे आहेत. उदाहरणार्थ, कोविड-19 दरम्यान स्थलांतरित व्यक्तीचा विचार करा. त्याला त्याच्या गावी परत जावे लागले, त्याचे आर्थिक व्यवस्थापन करावे लागले, संधी घ्याव्या लागल्या आणि अनिश्चिततेला सामोरे जावे लागले. परिणामी, त्याचा

कोविडकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन ज्यांच्याकडे पुरेसा निधी आहे, घर आहे अशा व्यक्तीपेक्षा खूप वेगळा असेल.

परिणामी, स्थलांतरित व्यक्ती वास्तविक जगाचे अधिक अचूक चित्रण प्रदान करेल, तसेच त्याच्या किंवा तिच्या समस्येचा अनुभव देईल. ते स्वतःवर टीका करतात. दृष्टीकोन सिद्धांतानुसार, जे लोक अत्याचारित आणि उपेक्षित आहेत ते जगाचा एक सुशिक्षित दृष्टीकोन देऊ शकतात. ते स्थिती जाणून घेण्यास सक्षम असतील आणि त्याबद्दल लिहू शकतील कारण ते ते अनुभवत आहेत. स्टॅंडपॉइंट सिद्धांताचा अभ्यास करणे महत्त्वपूर्ण आहे कारण ते वंचित गटांना सध्याच्या स्थितीबद्दल प्रश्न विचारण्यासाठी एक मंच प्रदान करते. यथास्थिती, जे बहुतेक वेळा त्यांच्या विशेषाधिकारावर आधारित स्थान असलेल्या पांढऱ्या पुरुषांवर वर्चस्व गाजवण्याच्या दृश्यांनी भरलेले असते.

१.११ स्टॅंडपॉइंट सिद्धांताचा उगम

स्टॅंडपॉइंट थिअरीचा उगम जॉर्ज विल्हेल्म फ्रेडरिक हेगेल यांच्या लिखाणात सापडू शकतो, ज्यांनी 1807 मध्ये गुलाम आणि मालकांच्या विविध दृष्टीकोनांचा शोध लावला. त्यांनी याचा उपयोग मास्टर-स्लेव्ह संबंध लोकांच्या मालकीच्या स्थानांबद्दल कसा आहे आणि संस्था व्यक्तींना कसे पटवून देतात याचे वर्णन करण्यासाठी वापरले. सत्ता मिळवण्यासाठी. कार्ल मॅनहाइम, ज्ञानाच्या समाजशास्त्राच्या प्रवर्तकांपैकी एक, यांनी सामाजिक दृष्टीकोन आणि ज्ञान यांच्यातील दुव्यावर संशोधनाची शिफारस केली आहे, म्हणजे, जागतिक दृष्टीकोन, ज्याकडे वारंवार दुर्लक्ष केले जाते. ज्ञानाच्या समाजशास्त्राच्या क्षेत्रात, तसेच फ्रँकफर्ट स्कूलच्या क्रिटिकल थिअरीच्या चर्चेत या प्रश्नावर बराच काळ वाद घालण्यात आला आहे. तथापि, स्त्रीवाद्यांच्या उदयासह, दृष्टीकोन सिद्धांत लोकप्रियतेत वाढला आहे.

१.१२ फेमिनिस्ट स्टॅंडपॉइंट उगम

फेमिनिस्ट स्टॅंडपॉइंट थिअरी हा एक स्त्रीवादी सैद्धांतिक नमुना आहे जो असे मानतो की एखाद्याचे सामाजिक स्थान एखाद्याचे ज्ञान ठरवते. हा दृष्टीकोन पारंपारिक विज्ञानाच्या निःपक्षपातीपणावर प्रश्नचिन्ह निर्माण करतो आणि म्हणतो की संशोधन आणि सिद्धांत यांनी महिला आणि स्त्रीवादी दृष्टिकोनांची अवहेलना केली आणि दडपली. ही कल्पना मार्क्सच्या वादातून उद्भवली की अत्याचारित गटांना विशेषाधिकारप्राप्त लोकांना नसलेल्या माहितीवर विशेष प्रवेश आहे. मार्क्सच्या शोधाने १९७० च्या दशकात स्त्रीवादी लेखकांना लैंगिक असमानता ज्ञानाच्या विकासावर कसा परिणाम करते याचा अभ्यास करण्यास प्रेरित केले. त्यांचा अभ्यास ज्ञानाच्या सार्वत्रिकतेवर जोर देऊन, ज्ञानाचे स्वरूप आणि उत्पत्ती तपासतो.

स्टॅंडपॉइंट सिद्धांत सँड्रा हार्डिंग या अमेरिकन स्त्रीवादी सिद्धांतकाराने तयार केला होता, ज्याने स्त्रियांच्या ज्ञानावर उच्च महत्त्व असलेल्या ज्ञानशास्त्रांचे वर्णन केले होते. तिचा असा विश्वास होता की सामाजिक पदानुक्रमाच्या शीर्षस्थानी असलेले लोक वास्तविक मानवी परस्परसंवाद आणि सामाजिक वास्तविकतेचे खरे स्वरूप गमावण्याची शक्यता असते, ज्यामुळे ते त्यांच्या शैक्षणिक प्रयत्नांमध्ये सामाजिक आणि नैसर्गिक जगाविषयी गंभीर चिंतांकडे दुर्लक्ष करतात. दुसरीकडे, सामाजिक पदानुक्रमाच्या तळाशी असलेल्या लोकांचा

एक अद्वितीय दृष्टिकोन असतो जो त्यांना संशोधनासाठी एक चांगला प्रारंभ बिंदू बनवतो. अशा लोकांकडे सहसा दुर्लक्ष केले जाते हे तथ्य असूनही, त्यांची वंचित परिस्थिती त्यांना महत्त्वपूर्ण संशोधन विषयांचे अधिक सहजपणे वर्णन करण्यास आणि सामाजिक आणि नैसर्गिक चिंतांचे स्पष्टीकरण करण्यास सक्षम करते.

डोरोथी स्मिथ ही कॅनेडियन समाजशास्त्रज्ञ आहे. तिच्या १९८९ च्या द एव्हरीडे वर्ल्ड ऍज प्रॉब्लेमॅटिक: अ फेमिनिस्ट सोशियॉलॉजी या पुस्तकात, स्मिथने असा युक्तिवाद केला आहे की समाजशास्त्राने स्त्रियांना दुर्लक्षित केले आहे आणि वस्तुनिष्ठ केले आहे, ज्यामुळे त्यांना "इतर" बनवले आहे. स्मिथ, उदाहरणार्थ, म्हणाले की स्त्रिया ऐतिहासिकदृष्ट्या समाजात काळजीवाहू असल्याने, पुरुष अधिक आवश्यक समजल्या जाणाऱ्या अमूर्त विषयांवर विचार करण्यासाठी त्यांची ऊर्जा समर्पित करण्यास मोकळे आहेत. परिणामी, स्त्रियांच्या कृती अदृश्य केल्या जातात आणि मानवी संस्कृती आणि इतिहासाचा भाग म्हणून न पाहता "नैसर्गिक" म्हणून पाहिले जातात. समाजशास्त्रज्ञ महिलांच्या दृष्टीकोनातून महिलांना विविध कामांसाठी का वाटप केले जाते आणि शिक्षण, कुटुंब, सरकार आणि अर्थव्यवस्था यासारख्या सामाजिक संस्थांवर होणारे परिणाम यासंबंधी काही प्रश्न विचारू शकतात.

स्टेकहोल्डर सिद्धांतवादी वस्तुनिष्ठ अनुभववाद किंवा विज्ञान कठोर पद्धतींद्वारे वस्तुनिष्ठ असू शकते या कल्पनेवर देखील टीका करतात. उदाहरणार्थ, हार्डिंगने असा दावा केला की, त्यांच्या तटस्थतेचा दावा असूनही, शास्त्रज्ञांनी त्यांच्या स्वतःच्या एंड्रोसेंट्रिक आणि लिंगवादी संशोधन पद्धती आणि परिणामांकडे दुर्लक्ष केले आहे आणि ज्ञान उत्पादकांचा दृष्टिकोन समजून घेतल्याने लोकांना वैज्ञानिक अधिकाराच्या पदांवर अंतर्भूत असलेल्या शक्तीबद्ध अधिक जाणीव होते. स्त्रिया किंवा इतर अत्याचारित लोकांच्या दृष्टिकोनातून प्रारंभ करून, दृष्टिकोन सिद्धांतवादी तर्क करतात, दृष्टिकोनाचे महत्त्व ओळखण्याची आणि मूर्त, स्वयं-गंभीर आणि सुसंगत ज्ञान विकसित करण्याची शक्यता वाढवते.

पॅट्रिशिया हिल कॉलिन्स या अमेरिकन समाजशास्त्रज्ञाने त्यांच्या ब्लॅक फेमिनिस्ट थॉट: नॉलेज, कॉन्शियसनेस, अँड द पॉलिटिक्स ऑफ एम्पॉवरमेंट (1990) या पुस्तकात आफ्रिकन अमेरिकन महिलांच्या दृष्टीकोनावर जोर देणाऱ्या दृष्टिकोनाच्या सिद्धांताचे समर्थन केले. कॉलिन्सने असा युक्तिवाद केला की दडपशाहीचे मॅट्रिक्स-वांशिक, लिंग, आणि आर्थिक दडपशाही आणि विशेषाधिकारांची एकमेकांशी जोडलेली प्रणाली-ने आफ्रिकन अमेरिकन स्त्रियांना त्यांच्या दुर्लक्षित स्थितीबद्दल एक अद्वितीय दृष्टिकोन दिला आहे. तिने अधोरेखित केले की आफ्रिकन अमेरिकन महिलांच्या श्रमांचे आर्थिक शोषण, त्यांच्या अधिकारांना राजकीय नकार आणि सांस्कृतिक नियंत्रण ज्यामुळे हानिकारक रूढीवादी विचारांना प्रोत्साहन दिले जाते. तिने प्रस्तावित केले की आफ्रिकन अमेरिकन महिलांना स्त्रीवादी शिष्यवृत्ती ऑफर करण्यासाठी काहीतरी वेगळे आहे. परिणामी, कॉलिन्सने अधिक समावेशक शिष्यवृत्तीची मागणी केली आहे जी लोकांना अमानवीय बनवणारे आणि आक्षेपार्ह ज्ञान नाकारते.

९.१३ स्वदेशी स्टॅडपॉइंट सिद्धांत

स्वदेशी ज्ञान समृद्ध राष्ट्रांमधील अन्न आणि औषधांपासून ते विकसनशील देशांमधील रासायनिक वस्तू, ऊर्जा आणि इतर कंपन्यांपर्यंत अब्जावधी-डॉलरच्या अनुवांशिक पुरवठा क्षेत्रांना सामर्थ्य देते. नागरी समाज संस्था आणि सहभाग कार्यक्रम (CSOPP), संयुक्त राष्ट्र विकास कार्यक्रम (UNDP), १९९५, p. ९)

स्वदेशी स्टॅडपॉइंट थिअरीला शैक्षणिक क्षेत्रात, विशेषतः मानविकीमध्ये सामान्य मान्यता मिळण्यात अडचण आली आहे. संशोधनासाठी स्वदेशी पद्धतशीर दृष्टीकोन हे एक तंत्र आहे ज्यामध्ये गैर-स्वदेशी संशोधकाच्या शैक्षणिक संस्थेऐवजी संशोधन केलेल्या फायद्यासाठी संशोधन केले जाते. शिकलेली माहिती राखून ठेवली जाते आणि समुदायाद्वारे संशोधन केले जाते. याला एक स्वदेशी प्रोटोकॉल म्हणून पाहिले जाते जे स्वदेशी उच्च-स्तरीय संशोधन विद्यार्थ्यांना स्वदेशी ज्ञानाचे दस्तऐवजीकरण करण्यास सक्षम करू शकते जे शैक्षणिकदृष्ट्या कठोर आहे. हे स्वदेशी विद्वानांना त्यांच्या सांस्कृतिक दृष्टीकोनातून बोलण्याची, सांस्कृतिक संरक्षणात योगदान देण्यास आणि अधिक सर्वसमावेशक आणि म्हणूनच अधिक जटिल प्रकारचे ज्ञान तयार करण्यासाठी त्यांचे स्वतःचे ज्ञानशास्त्रीय 'सत्य' व्यक्त करण्यास अनुमती देते. मार्टिन नाकता हे स्वदेशी दृष्टिकोन सिद्धांताचे समर्थक आहेत.

स्टॅडपॉइंट सिद्धांत काही आवश्यक कल्पनांवर आधारित आहे, जे खालीलप्रमाणे आहेत:

- हे मानवी हक्क आणि सामाजिक निष्पक्षता वाढवण्याचा प्रयत्न करते.
- स्वदेशी लोकांचा आवाज उठवणे हे त्याचे उद्दिष्ट आहे.
- समाजासाठी मौल्यवान आणि महत्त्वपूर्ण असलेल्या समस्यांचे निराकरण करण्याचा प्रयत्न करते.
- हे विशिष्ट समाजाच्या राजकीय, सामाजिक आणि ऐतिहासिक पैलूंची सहानुभूती दाखवण्यावर आणि त्यांचा आदर करण्यावर भर देते.
- हे सकारात्मक सांस्कृतिक इंटरफेस आणि आत्मीयता निर्माण करण्यासाठी कार्य करते.
- हे अभ्यासात संशोधक आणि सहभागी दोघांच्या भूमिका आणि स्थान समजून घेण्याचा प्रयत्न करते.

लेखक स्वदेशीवाद आणि ऑस्ट्रेलियन सोशल वर्क या लेखात चक्रीय आकृती प्रदान करतात, ज्यात त्यांनी चर्चा केलेले मुद्दे म्हणजे मूळ राहण्याचा मार्ग (ऑन्टोलॉजी), नंतर जाणून घेण्याचे आदिवासी मार्ग (ज्ञानशास्त्र, डिकॉलोनिझिंग पद्धत, सांस्कृतिकदृष्ट्या सुरक्षित पद्धतींचा सराव करणे, इत्यादी) वर

पीएच.डी. जेएनयूमधील विद्यार्थ्यांने स्वदेशी संशोधनाचे उदाहरण म्हणून अंदमानमधील जरावा गावाचा अभ्यास केला. तो त्यांच्याबरोबर अनेक वर्षे राहिला, त्यांची भाषा रेकॉर्ड केली आणि शरीराचे अवयव, पक्षी आणि प्राणी, तसेच सांकेतिक भाषा यांच्या रेखाचित्रांद्वारे त्यांना समजले. त्यांनी जरावा भाषेच्या व्याकरणावर संशोधन केले. विद्वान वर्णन करतात की, एकदा, रडणाऱ्या मुलाचे पालक कसे शिकार करायला गेले, आणि त्याने रडणाऱ्या तरुणाला पाहिले आणि त्याला पकडले, ज्यामुळे त्याला समाजात मान्यता मिळाली.

यावरून असे दिसून येते की स्वदेशी संशोधन हे केवळ प्रक्रिया आणि सैद्धांतिक ज्ञानापेक्षा अधिक आहे; हे क्षेत्रातील नम्रतेबद्दल देखील आहे. जरावा मध्ये केलेली भारतातील ही पहिली पीएच.डी. आहे.

डॉ. वसीम इक्बाल, ज्यांच्या आई-वडिलांचा मृत्यू झाला होता, हे आणखी एक उदाहरण आहे. मात्र त्सुनामीतून मिळालेल्या पैशाचा वापर करून त्याने पदवी पूर्ण केली. त्यांनी 'Sea Water Intrusion Along the East and West Coasts of South Andaman Islands' या विषयावर पीएचडी प्राप्त केली. जेव्हा त्याला देण्यात आले तेव्हा समुदायवादी घटक लक्षात येऊ शकतो, कारण त्याच्याबद्दल संपूर्ण अंदमानमध्ये रेडिओवरून प्रसारित केले गेले होते. लोकांना बरे करण्यासाठी तो गावात परत येईल का असा सवालही लोकांनी केला. पीएच.डी.मधील भेदामुळे लोक हैराण झाले होते. आणि डॉक्टर. हे पारंपारिक देशी संशोधनाचे उदाहरण आहे. आपल्या समाजाचा अभ्यास करणारे ते पहिले अंदमानचे रहिवासी आहेत. हे देखील देशी दृष्टिकोनाचे तत्वज्ञान किंवा साहित्याचे उदाहरण आहे.

तुमची प्रगती तपासा

१. स्टॅडपोइन्ट सिद्धांताच्या उत्पत्तीची चर्चा करा.
२. स्वदेशी स्टॅडपोइन्ट सिद्धांताच्या तत्वांची चर्चा करा.

९.१४ सारांश

वसाहतवादाच्या आधी आणि नंतरच्या समाजाचा आणि साहित्याचा अभ्यास असलेल्या उत्तर-वसाहतवादावर चर्चा करून आपण धडा सुरू केला. आपण पुरातत्वशास्त्रासारख्या अनेक क्षेत्रांकडे देखील लक्ष दिले आहे जिथे उत्तर-वसाहतवादाचा प्रभाव आहे. अध्यायाच्या उत्तरार्धाचा भर दृष्टिकोन सिद्धांतावर होता. या सिद्धांतामध्ये स्पर्धकांचे सामाजिक स्थान महत्त्वाचे आहे. शेवटी, आपण स्वदेशी दृष्टिकोनाच्या सिद्धांताबद्दल शिकलो, जे संशोधन आणि अभ्यास करणाऱ्यांना सत्यता आणण्यावर लक्ष केंद्रित करते.

९.१५ प्रश्न

१. स्वदेशी सिद्धांत स्पष्ट करा
२. उत्तर वसाहतवादाचा अर्थ आणि त्याची टीका थोडक्यात स्पष्ट करा
३. स्त्रीवादी दृष्टिकोनाचा सिद्धांत स्पष्ट करा

स्त्री टीका

प्रकरण रचना

- १०.० उद्दिष्ट्ये (Objective)
- १०.१ प्रस्तावना (Introduction)
- १०.२ स्त्रीवाद (Feminism)
- १०.३ स्त्रीवादाच्या लाटा (Waves of Feminism)
- १०.४ आंतरिकता आणि स्त्रीवाद (Intersectionality and feminism)
- १०.५ भारतातील स्त्रीवाद (Feminism in India)
- १०.६ सामाजिक रचनेवर स्त्रीवादी टीका (Feminist critique of Social Structure)
- १०.७ भारतीय स्त्रीवादी (Indian Feminist)
- १०.८ स्त्रीवादी समीक्षेबद्दल शिकण्याचे महत्व (Importance of learning about feminist critique)
- १०.९ स्त्रीवादी टीका समजून घेणे (Understanding Feminist Critique)
- १०.१० स्त्रीवादी संशोधन (Feminist Research)
- १०.११ संग्रहालयाची स्त्रीवादी टीका (Feminist critique of museum)
- १०.१२ पुरातत्त्वशास्त्रावर स्त्रीवादी टीका (Feminist critique of archaeology)
- १०.१३ शिक्षणाची टीका (Critique of education)
- १०.१४ जीवशास्त्र (Biology)
- १०.१५ साहित्याची स्त्रीवादी टीका (Feminist critique of the literature)
- १०.१६ डिजिटलायझेशन आणि सीमान्तकरण (Digitalization and Marginalization)
- १०.१७ सारांश (Summary)
- १०.१८ प्रश्न (Questions)
- १०.१९ संदर्भ (References)

१०.० उद्दिष्ट्ये (Objectives)

- स्त्रीवाद आणि त्याच्या विविध लहरींबद्दल अधिक जावून घेण्यासाठी
- विविध विषय आणि क्षेत्रांमधून स्त्रीवादी टीका समजून घेणे.
- भारतातील स्त्रीवादावर अलीकडच्या काळात अग्रगण्य लोकांबद्दल जाणून घेणे.

१०.१ प्रस्तावना (Introduction)

स्त्रीवादी टीका समजून घेण्यासाठी, आम्ही प्रथम स्त्रीवादाच्या संकल्पनेवर आपले ज्ञान विस्तृत केले आहे. तर, येथे आपण स्त्रीवाद आणि स्त्रीवादाच्या वेगवेगळ्या लाटांवर चर्चा करणार आहोत. त्यानंतर, आम्ही स्त्रीवादी समीक्षेचा तपशीलवार विचार करू.

१०.२ स्त्रीवाद (Feminism)

स्त्रीवाद महिलांच्या सामाजिक परिस्थितीचे आकलन करण्याचा, इतिहासातील त्यांची दुय्यम भूमिका स्पष्ट करण्याचा आणि सुधारणा आणि विकासासाठी पाया प्रदान करण्याचा प्रयत्न करतो. स्त्रीवादी विचार करतात की पुरुष आणि स्त्रिया मुलभूत शक्ती संघर्षात आहेत. हा लढा संभाव्य क्रांतिकारी आहे कारण तो वर्ग आणि वंश यांच्याभोवती फिरतो. मेरी वोलस्टोनक्राफ्टने स्त्रियांच्या हक्कांची पुष्टी (१९७२) असा दावा केला की स्त्रियांना त्यांच्या समान मानवता, नैतिक मूल्य, तर्कसंगतता आणि स्वातंत्र्यामुळे पुरुषांसारखे कायदेशीर अधिकार असले पाहिजेत. स्त्रियांना केवळ त्यांच्या लिंगानुसार परिभाषित करणे चुकीचे होते, त्यांच्यावर शैक्षणिक, कायदेशीर, आर्थिक आणि राजकीय अधिकार मर्यादित आहेत. त्यांना समानता प्राप्त झाल्यास संबंधात बदल होईल.

१०.३ स्त्रीवादाच्या लाटा (Waves of Feminism)

आता आपण स्त्रीवादाच्या विविध लाटा समजून घेऊया.

स्त्रीवादाचे अनेक मार्ग आहेत. विविध प्रकारच्या हस्तक्षेपामुळे युनायटेड स्टेट्समध्ये स्त्रीवादाच्या पहिल्या लाटेचे वर्णन झाले आणि त्यांनी यशस्वी स्त्रीवादी गटांना प्रेरणा देणे सुरु ठेवले. युनायटेड स्टेट्स मध्ये स्त्रीवादाची पहिली लाट सुरुवातीला ही इतर सुधारणा चळवळींशी जोडली गेली होती, जसे की उन्मूलन आणि संयम आणि मोठ्या प्रमाणावर कार्यरत कामगार वर्ग महिला या संदर्भात समजून येते.

तथापि, मारिया स्टीवर्ट (१८०३-१८७९), सोजॉर्नर टुथ (१७९७-१८८३) आणि फ्रान्सिस ई डब्ल्यू हार्पर (१८२५-१९१९) सारख्या काळ्या महिला निर्मुलनवाद्यांचा पाठींबा होता, ज्यांनी महिलांच्या हक्कांसाठी लढा दिला. पाहिल्या महायुद्ध आणि द्वितीय विश्वयुद्धात महिलांच्या हक्कांना लक्षणीय प्रतिसाद मिळाला, कारण राष्ट्रीय एकात्मता आणि देशभक्तीच्या मागणीकडे लक्ष केंद्रित केले गेले. वुल्फ आणि ब्यूवॉइर सारख्या

लेखकांनी स्त्रियांचा मूलगामी इतरत्व, किंवा त्याऐवजी पितृसत्ताक संस्कृतीमध्ये स्त्रियांना दुसरे लिंग म्हणून “इतर” करण्याची संज्ञानात्मक आणि सामाजिक प्रक्रिया सादर केली.

माक्सवादी स्त्रीवादाने पुरुष आणि स्त्रियांसाठी असमानता आणि संधीचा मुलभूत विश्वास सामायिक केला. तरीही, उत्तरार्धाने कामगार वर्गाच्या महिला आणि वर्ग संघर्ष आणि समाजवादी चळवळींमध्ये त्यांचा सहभाग यावर लक्ष केंद्रित केले. रोजा लक्झमबर्ग आणि विशेषतः अलेक्झांड्रा कोलोन्टाई आणि एम्मा गोल्डमन सारख्या समाजवादी स्त्रीवादी, द्वितीय –लाट स्त्रीवादाचा मार्ग मोकळा केला. गर्भपात, घटस्फोट आणि गर्ई-संबंधितांच्या भागीदारीसाठी स्त्रियांच्या हक्कांसाठी लढा-तसेच बुर्जुआ समाजात आणि समाजवादी चळवळींमध्ये लैंगिकतेच्या विरोधात – राजकीय आणि त्यांच्या वैयक्तिक जीवन विषयीच्या प्रश्नांची सविस्तर मांडणी केली.

स्त्रीवादी दुसरी लाट १९६० च्या उत्तरार्धात आणि १९७० च्या सुरुवातीला स्त्रीमुक्ती चळवळींच्या मूलगामी स्त्रीवादाचा संदर्भ देते. आम्ही स्त्रीवादाची दुसरी लाटेच्या चर्चेची सुरुवात नवीन तिसऱ्या लाटेच्या सुरुवातीच्या हर्बिगसरसह करतो आणि युनायटेड मधील सर्वात मोठ्या प्रमाणता ज्ञात घटना आहे. तेव्हा संयुक्त राष्ट्रातील १९६८ आणि १९६९ च्या मिस अमेरिका स्पर्धेचा मोठ्या प्रमाणात निषेध व्यक्त केला.

रेडस्टॉकिंग्ज, न्यूयॉर्क फेमिनिस्ट्स आणि इतर लक्षणीय स्त्रीवादी गटांनी १९६९ सालच्या निषेधात भाग घेतला की स्पर्धात्मक स्पर्धांमध्ये स्त्रियांना गुरांप्रमाणे कसे परेड केले गेले. हे स्त्रियांना कसे दिसते, ते काय करतात यापेक्षा अधिका महत्वाचे आहे. या मुलभूत गृहितकावर प्रकाश टाकतात किंवा अजिबात विचार करतात की नाही (फ्रीमॅन १ १९७५) ही निर्दोषपणे नियोजित पत्रकार परिषद होती. महिलांच्या एका छोट्या गटाने तमाशाची तिकिटे खरेदी केली. “महिलांचे स्वातंत्र्य”, “महिलांसाठी स्वातंत्र्य”, आणि “नो मोर मिस अमेरिका” असा जप करणाऱ्या बॅनरमध्ये ते चिकटवण्यात आले होते, ज्यामुळे जनतेला दुसऱ्या-लाटेच्या स्त्रीवादी उद्दिष्टांच्या उजाळा मिळाला. (फ्रीमॅन, १९६९)

स्त्रीवाद्यांनी अटलांटिक सिटी बोर्डवॉक वर कूच करताना आणि कार्यक्रमाच्या अगदी जवळ असताना अनेक प्रकारची नाट्य सक्रियता केली, ज्यात मेंढी मिस अमेरिकेचा मुकुट आणि ब्रा. कंबरे, खोटे पापण्या, उंच टाच आणि मेकअप सारख्या “दडपशाही” लिंग कलाकृती फेकणे समाविष्ट आहे. याविषयी पत्रकारांसमोर मत व्यक्त केले (फ्रीमॅन, १९७५)

याविषयी परस्परविरोधी अनुभवांचा सन्मान करणारी आणि विचारसरणीचे विघटन करणारे स्त्रीवादी सिद्धांत आणि राजकारण तयार करण्याची इच्छा तृतीय-लाट स्त्रीवाद्यांना प्रेरित काटे. परस्परविरोधी अनुभवांचा सन्मान करणारी आणि विचारसरणीचे विघटन करणारे स्त्रीवादी सिद्धांत आणि राजकारण तयार करण्याची इच्छा तृतीय-लाट स्त्रीवाद्यांना प्रेरित करते.

तुमची प्रगती तपासा (Check Your Progress)

- १) काही ओळींमध्ये स्त्रीवादाची चर्चा करा?
- २) स्त्रीवादाच्या विविध लाटांविषयी चर्चा करा?

१.४ आंतरिकता आणि स्त्रीवाद (Intersectionality and feminism)

इंटरसेक्शॅलीटी (Intersectionality) या शब्दाचा ऑक्सफोर्ड डिक्शनरीचा अर्थ आहे “जात, वर्ग आणि लिंग यांसारख्या सामाजिक वर्गीकरणाचे परस्परसंबंधित स्वरूप जसे ते एखाद्या विशिष्ट व्यक्तीला किंवा गटाला लागू होतात, ज्याला भेदभाव किंवा गैरसोयीची अतिव्यापी आणि परस्परावलंबी व्यवस्था निर्माण करणे मानले जाते.” हा शब्द किंबर्ले विल्यम्स क्रेनशॉ यांनी यांनी १९८९ मध्ये महिलांच्या हक्कांमध्ये सर्वप्रथम सर्व महिलांसाठी समस्या समान कशी नाही हे दाखवण्यासाठी वापरला होता. उदाहरणार्थ – दलित स्त्रीला जातिभेद, वर्ग भेदभाव या समस्यांना सामोरे जावे लागेल. किरकोळपणाचे स्तर साहित्यात परस्परविरोधी पैलू बाहेर आणणे फार महत्वाचे आहे.

वरील चित्र हे स्त्रियांना वेगवेगळ्या रूपात दाखवते. तेथे काळी स्त्र, पातळ स्कार्फ असलेली निरोगी महिला, वेगळ्या दिव्यांग महिला आहेत. निष्कर्ष हा आहे कु, आंतरिकता म्हणजे काय, जेथे विविध रूपे स्वीकारली जातात आणि असमानतेच्या आवृत्त्या भिन्न असतात.

१०.५ भारतातील स्त्रीवाद (Feminism in India)

एनागोल दर्शवते की भारतात एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धापासून गांधींच्या आगमनापर्यंत स्त्रीवादी चेतनेचा विकास हा अखंडित एकतर प्रगतीचा नव्हता. स्त्रियांच्या दृष्टीकोनांचा अभ्यास आणि वाय संमती विधेयकावरील चर्चेत भाग घेणे हे दाखवून देते की बायकांचे बंड आणि वसाहती न्यायालयात त्यांच्या प्रतिपादनामुळे सध्याच्या इतिहासलेखन खात्यांऐवजी पुरुषांनी सुधारणा कशा केल्या, ज्याचा असा दावा आहे की तो पूर्णपणे धमक्यांना प्रतिसाद. ‘वसाहतवादी पुरुषत्व’ द्वारे प्रस्तुत. पुढे ती सांगते की महिला प्रेसची वाढ, त्यांचे लेखन आणि व्यापक स्थानिक प्रेसमध्ये सहभाग हा प्रतीकात्मक किंवा ‘लपलेला’ प्रतिकार आणि स्त्रियांच्या खुल्या प्रतिपादनामधील संबंधावर प्रकाश टाकतो.

१०.६ सामाजिक रचनेवर स्त्रीवादी टीका (Feminist critique of Social Structure)

औपनिवेशिक महाराष्ट्रात, महिलांनी आत्मचरित्र, वर्तमानपत्र, मासिक मधील लेख यांच्याद्वारे स्वतःला आणि समाजासमोर व्यक्त करण्याचा प्रयत्न केला. काही वेळा त्यांनी पुस्तके लिहिली, त्या वेळी समाजातील पुरुषप्रधान व्यवस्थेतून निर्माण झालेल्या स्त्रियांच्या समस्यांवर चर्चा करण्याचा प्रयत्न केला. या लेखनांनी सामाजिक रीतीरीवाज आणि स्त्रियांविषयी धर्मावरील अंध श्रद्धेवर टीका केली. याबद्दलचे लेखन सैद्धांतिक आणि दूरदर्शी होते आणि स्त्रीवादी इतिहासलेखनासाठी एक आधाररेखा तयार करून उभे राहिले. तसेच एक साहित्य लेखन आहे. ताराबाईंचे यांचे स्त्रीपुरुष तुलना या पुस्तक लेखनातील योगदान महत्वाचे आहे. ताराबाई शिंदे यांनी या अध्ययनामध्ये योगदान दिल्याचे स्पष्ट होते, या संदर्भात हे एक अध्याय असल्याने येथे जास्त तपशीलांची चर्चा केली नाही.

तुमची प्रगती तपासा (Check Your Progress)

- १) आंतरिकता या संकल्पनेची चर्चा करा.
- २) सामाजिक रचनेवर स्त्रीवादी समीक्षेची चर्चा करा?

१०.७ भारतीय स्त्रीवादी (Indian Feminist)

आता आपण काही सध्याच्या भारतीय स्त्रीवादी स्त्रियांचा विचार करूया ज्यांनी हजारो लोकांवर प्रभाव निर्माण केला आहे.

- वंदना शिव – एक पर्यावरण हक्क कार्यकर्ते आहेत ज्यांनी नवदान्याचीस्थापना केली, जी राष्ट्रीय संसाधनांची विविधता आणि अखंडता जतन करण्यासाठी, विशेषतः मूळ बियाणे, तिच्या अनुवांशिक सुधारित बियाण्यांविरुद्ध लढाईनंतर आणि मूळ बियाण्यांच्या संवर्धनासाठी नवदान्याने एकशे बावीस समुदाय बियाणे बँका स्थापन केल्या आहेत. संस्थेमार्फत शेतकऱ्यांना बियाणे सार्वभौमत्व, अन्न सार्वभौमत्व आणि शाश्वत शेतीबद्दल शिकवले गेले आहे.
- इंदिरा जयसिंग – वकील आणि मानवाधिकार कार्यकर्त्या इंदिरा जयसिंग यांना “भयंकर” असे नाव देण्यात आले आहे. विशेषतः घरगुती हिंसा कायदा (२००५) विकसित करण्याच्या त्यांच्या करण्याच्या त्यांच्या कार्याची आठवण करताना इंदिरा वकिलांच्या कलेक्टिव्हच्या संस्थापिका आहेत, जे उपेक्षित गटांना न्याय मिळवून देण्याचे काम करतात. मुंबई उच्च न्यायालयात वरिष्ठ वकील म्हणून नियुक्ती झालेल्या इंदिरा पाहिल्या महिला होत्या. इंदिरांजींनी किनारपट्टी संवर्धन आणि इतर स्त्रियांच्या समस्या आणि मानवी हक्क यासारख्या पर्यावरणविषयक चिंता घेतली आहेत. तिने १९७० आणि १९८० च्या दशकात उत्तर भारतात फाशी पोलिसांची क्रूरता आणि बेपत्ता होण्याचे परिक्षण करण्यासाठी पंजाबमधील समित्यांचे नेतृत्व केले. तिने देशातील काही उच्च प्रोफाईल प्रकरणांशी लढा दिला. १९८४ मध्ये भोपाल वायू

आपत्ती आणि २००२ मधील गुजरात मधील दंगलीतील पीडितांना भरपाई मिळावी यासाठी तिने लढा दिला आहे.

स्त्री टीका

- वृंदा ग्रोव्हर मानवाधिकार वकील आणि कार्यकर्त्या आहेत. तिने सोनीसोरीवरील बलात्कार-अत्याचार प्रकरण, १९८४ शीखविरोधी दंगली, १९८७ हाशिमपुरा पोलीस हत्या, २००४ इशरतजहान प्रकरण आणि कंधमालमधील २००८ च्या ख्रिश्चनविरोधी दंगलींसह अनेक हाय-प्रोफाईल प्रकरणांवर काम केले आहे. तिने कौटुंबिक हिंसा आणि अल्पसंख्याकांशी संबंधित मुद्दे देखील घेतले आहेत. २०१३ चा फौजदारी कायदा सुधारणा कायदा. २०१२ चा लैंगिक अपराधांपासून मुलांचा प्रतिबंध कायदा आणि २०१० चे अत्याचार प्रतिबंधक विधेयक हे सर्व वृंदाच्या इनपुटसह तयार केले गेले. ती दोन बोट्यांच्या चाचणीला विरोध करते आणि सशस्त्र सेना (विशेष अधिकार) कायदा, कायदा, फाशीची शिक्षा आणि इतर मुद्द्यांवर टीका करते.
- विजिपेंकुट्टु हे केरळमधील मानवी हक्क महिला कार्यकर्ते आहेत. कोझिकोडच्या 'राइट टू सिट' संघर्षात तिचा सहभाग, कामकाजाच्या वेळेस शौचालयात बसण्याचा किंवा वापरण्याचा मुलभूत मानवाधिकार, मिधायथेरू, एसएम स्ट्रीटच्या स्टोअर आणि मॉलमध्ये काम करणाऱ्या महिलांना नाकारण्यात आला. कोझिकोड आणि केरळच्या इतर भागांमध्ये विक्री महिलांच्या मुलभूत हक्कासाठी लढण्यासाठी विजीने पेनकुट्टु ही एक सर्व-व्यापारी महिला संघटना स्थापन केली, जिथे कामगार स्त्रियांवरील समान अत्याचार सामान्य आहेत. आठ वर्षांच्या लढाईनंतर, केरळ दुकाने आणि व्यावसायिक आस्थापना (सुधारणा) कायदा, २०१८ ने महिलांना लवचिक तास काम करण्याची आणि बसण्याची जागा दिली.
- कमलाभासीन एक सामाजिक शास्त्रज्ञ आहेत जे विकास स्त्रीवादी, लेखक, कवी आणि कार्यकर्ते म्हणून काम करतात. तिने १९७० पासून लिंग समानता, शिक्षण, गरिबी कमी करणे, मानवाधिकार आणि दक्षिण आशियातील शांततेवर काम केले आहे. १९७९ मध्ये तिने अन्न आणि कृषी संघटनेच्या नवीन भूकंपापासून स्वातंत्र्य मोहिमेबरोबर काम करण्यास सुरुवात केली. जिथे तिने वंचित लोकांना सक्षम करण्यासाठी मोहीम राबवली. ग्रामीण आणि शहरी भागात तिने पितृसत्ता आणि लिंग समस्यांबद्दल विस्तृत लिहिले आहे. तिची प्रकाशित प्रकाशने आहेत लाफिंग मॅटर्स, एक्सप्लोरिंग मर्दानी, बॉर्डर्स अँड बॉन्डरीज : वूमन इन इंडियाज पार्टिशन, व्हॉट इज पितृसत्ता?, आणि स्त्रीवाद आणि दक्षिण आशियातील त्याची प्रासंगिकता.
- गेल ओम्बेदट, तथापि, अमेरिकेतील मिनीयापोलिसमध्ये जन्माला. ती भारतात राहिली आणि भारताबद्दलही लिहिले. महात्मा ज्योतिबा फुले सारख्या पुरुषांनी प्रेरित केलेल्या 'पश्चिम भारतातील ब्राम्हणेतर चळवळीवरील डॉयरेक्ट प्रबंध शोधण्यासाठी ती प्रथम भर्ता आली.

तिच्या आवडीचे क्षेत्र ज्योतिबा फुले आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या लेखनावर आणि तत्वज्ञानावर होते. तिने त्यांना व्यापक सार्वजनिक चेतनेत आणले. विशेषतः १९७० च्या दशकात जेव्हा सामाजिक सक्रियता वाढली. अनेक मार्गांनी ती दलित समुदायाचा आवाज होती जेव्हा संघर्षाला अद्याप सार्वजनिक मान्यता मिळाली नव्हती.

तिचे काम जवळजवळ सर्वसमावेशक होते. जात, वर्ग, लिंग, अर्थशास्त्र, आदिवासी समस्या आणि सामाजिक-कृषी बाबी, विशेषतः ग्रामीण स्त्रियांचा समावेश. तिची उल्लेखनीय कामे आहेत – त्यापैकी खालील होती : एक औपनिवेशिक समाजातील सांस्कृतिक विद्रोह: पश्चिम भारतातील ब्राम्हणेतर चळवळ; आंबेडकर: भारताच्या दिशेने आणि प्रबुद्ध ज्योतीराव फुले आणि भारतातील सामाजिक क्रांतीची विचारधारा; दलित आणि लोकशाही क्रांती: डॉ. आंबेडकर आणि दलित चळवळ वसाहती भारतात; जात समजून घेणे: बुद्धापासून आंबेडकर आणि पलिकडे; आम्ही या कारागृहाचा नाश करू: संघर्षात भारतीय महिला; बेगमपुरा शोधणे: जातविरोधी बुद्धीजीवींची सामाजिक दृष्टि; आणि भारतातील बौद्ध धर्म; ब्राम्हणवाद आणि जातीला आव्हान देणे. आम्ही भारतातील महिलांच्या हक्कांच्या चळवळीत ज्येष्ठ कम्युनिस्ट नेत्या इंदुताई पाटणकर आणि त्यांच्या सासू यांच्या सहभागाची ही एक शक्तिशाली आठवण होती.

गेल ओमवेद आणि त्यांचे पती भारत पाटणकर यांना १९८० मध्ये श्रमिकमुक्ती दल आणि इतर कार्यकर्ते शेतकरी आणि शेतकऱ्यांना संघटित करण्यासाठी सापडले. सामाजिक-राजकीय संघटनेने ज्योतिबा फुले आणि डॉ. आंबेडकरांनी सुचविलेल्या मुक्ती तत्वांसह कम्युनिस्ट विचारांचा समावेश केला. अशा प्रकारे त्यांनी पाण्याचे हक्क, जातीय दडपशाही, पायाभूत प्रकल्पांमुळे प्रभावित झालेल्यांचे हक्क इत्यादी अनेक प्रमुख मुद्द्यांना सामोरे गेले.

सार्वजनिक निषेध, पदयात्रा, रॅली आणि मराठीत लोकांना संबोधित करणाऱ्या परिषदांमध्येही ती आघाडीवर होती. गेल ओमवेद यांचे नुकतेच निधन झाले.

१०.८ स्त्रीवादी समीक्षेबद्दल शिकण्याचे महत्व (Importance of learning about feminist critique)

स्त्रीवादी टीका शिकण्याचे महत्व हे दस्तऐवजीकरण इतर पिढीला भूतकाळ जाणून घेण्यास आणि वाढीच्या दिशेने पुढील पावले उचलण्यास मदत करेल. हे आपल्याला दडपशाहीच्या पैलूंबद्दल संवेदनशील बनण्यास आणि जाणून घेण्यास मदत करेल जे कोणीही त्यांच्या आयुष्यात निष्क्रियपणे जात असे. हा अध्याय तुम्हाला स्वतःचे चिंतन करण्यास आणि एखाद्याच्या अस्तित्वाच्या अटींचे विश्लेषण करण्यास मदत करू शकतो.

१०.९ स्त्रीवादी टीका समजून घेणे (Understanding Feminist Critique)

अॅन ओकलेने लिंग परिभाषित केले जिथे ती नोंदवते, “सेक्स” म्हणजे स्त्री आणि पुरुषांमध्ये जैविक विभागणी; स्त्री आणि पुरुषत्व मध्ये समांतर सामाजिकदृष्ट्या असमान विभाजनासाठी “लिंग” (लिंग, लिंग आणि समाज पहा, १९७२) स्त्रीवादी हे दर्शवतात की

लिंग प्रशिक्षण जगाच्या वेगवेगळ्या भागांमध्ये भिन्न आणि लिंग हे समाजाचे बांधकाम आहे. स्ट्रॉसेन (१९९३) ने नमूद केले आहे की स्त्रीवादाचा मूलगामी संदेश हा समानतेची मान्यता किंवा फक्त समानता किंवा निष्पक्षतेचे मोजमाप नाही, परंतु सामाजिक बदलासाठी मोठ्या संघर्षाचा भाग आहे.

अन ओकले यांचे घरातील कामाचे समाजशास्त्र हे एक महत्वाचे काम आहे जे खाजगी क्षेत्रातील अनेक पैलू बाहेर आणते. म्हणजे घर. या पुस्तकात, ती SAHM-स्टे-अट-होम मतांची चर्चा करते, ज्यांनी घरामध्ये मोठे योगदान दिले. तिने, घरकाम मध्ये लिंग असमानता एक मार्ग निर्देशित करते. संशोधन प्रक्रियेच्या पायऱ्यांद्वारे सैद्धांतिक आधार पासून ज्ञान विकासाच्या सर्व पैलूंमध्ये androcentric आणि ethnocentric bias साठी पूर्व ज्ञान तपासण्यासाठी स्त्रीवादी टीका ही एक महत्वाची पद्धत आहे.

१०.१० स्त्रीवादी संशोधन (Feminist Research)

हे लक्षात घेणे आवश्यक आहे की ज्ञान विकासाच्या सर्व पैलूंमध्ये एंड्रोसेंट्रिक आणि एथोनसेंट्रिक बायससाठी पूर्व ज्ञान तपासण्यासाठी स्त्रीवादी टीका ही एक महत्वाची पद्धत म्हणून चित्रित केली जाते. सैद्धांतिक आधारावर आणि संशोधन प्रक्रियेच्या विविध पायऱ्यांमध्ये १९७० पासून स्त्रियांवर संशोधनाचा प्रसार असूनही, वैज्ञानिक समुदायात पुरुषांचा पक्षपात प्रचलित आहे. संशोधनातील समस्या संशोधनात सहभागी (विषय) नसणे आणि ती व्यक्ती महिला असल्याने केवळ संशोधक असणे हे दुहेरी कार्य करते.

१०.११ संग्रहालयाची स्त्रीवादी टीका (Feminist critique of museum)

आर्ट गॅलरी आणि हेरिटेज स्थळांसह हजारो वैविध्यपूर्ण संग्रहालये आज जगभरात अस्तित्वात आहेत. ते लाखो लोकांना आकर्षित करतात. प्रेक्षक जे प्रदर्शन आणि कलाकृती पाहण्यासाठी येतात आणि तितकेच महत्वाचे म्हणजे त्यांच्याकडून जगाबद्दल आणि स्वतःबद्दल शिकतात. हे संग्रहालये सक्रीय सार्वजनिक शिक्षक बनवते जे ज्ञान निर्माण करण्यासाठी भूतकाळ आणि वर्तमान कल्पना, कल्पना, प्रतिनिधित्व आणि कथा करतात. समस्येने, अभ्यागतांना सूचित करण्यासाठी वापरलेली दृश्ये आणि कथा कधीही तटस्थ नसतात. स्त्रीवादी सांस्कृतिक आणि प्रौढ शिक्षण अभ्यासातून असे दिसून आले आहे की सर्व वारंवार, त्यामध्ये प्रभुत्वाच्या ज्ञानरचनावादांचा समावेश होतो जो महापुरुषांच्या इतिहास आणि कृत्यांना सुधारतो. स्त्रीवादी विद्वान आणि व्यावसायिकांचा दबाव असूनही, सामान्य सार्वजनिक संग्रहालये.

१०.१२ पुरातत्त्वशास्त्रावर स्त्रीवादी टीका (Feminist critique of archaeology)

लिंग आणि स्त्रीवादी पुरातत्व समीक्षेचे पुरातत्व हे लिंग, लिंग आणि लैंगिकता यांचे प्रतिनिधित्व आहे. हे पुरातत्वविषयक ज्ञानाच्या पारंपारिक बांधकामांना आणि सध्याच्या समाजात पुरातत्वशास्त्राच्या भूमकेला आव्हान देते. हे भूतकाळातील भौतिक संस्कृतीचा

वापर करते. हे लिंग आणि लैंगिकता समजून घेण्यासाठी आणि सामाजिक संबंध, भूमिका आणि विचारसरणीद्वारे ते कसे तयार केले गेले. देखभाल केली, बदलली, वाटाघाटी केली आणि विरोध केला. याव्यतिरिक्त, स्त्रीवादी पुरातत्व हे समकालीन सराव (फील्डवर्क, विश्लेषण आणि कार्यस्थळांचे प्रश्न), अध्यापनशास्त्र, सांस्कृतिक वारसा व्यवस्थापन, भूतकाळातील सादरीकरण आणि स्थानिक समुदायासह काम करण्याशी संबंधित आहे.

१०.१३ शिक्षणाची टीका (Critique of education)

शाळा पुरुषत्व आणि लैंगिक भूमिकेच्या पुनरुत्पादनाची सांस्कृतिक स्थळे बनली आहेत. कधीकधी धोरणकर्ते किंवा शाळेचे व्यवस्थापनही या प्रक्रियेत सामील असतात. हे गणवेशाद्वारे आहे जे जे मुलींना दिले जाते. पाठ्यपुस्तके आणि कथा जे मुलांना शिकवले जातात. हे सर्व मुलाचे व्यक्तिमत्व आणि त्यांच्या स्वाभिमानाच्या निर्मितीमध्ये योगदान देतात. समजा शाळांमध्ये कठोर धोरणे आहेत जिथे मुलांना विपरीत लिंगाशी संवाद साधायचा नाही. अशा परिस्थितीत, त्यांना प्रौढतत्वामध्ये संवाद साधण्यास आणि इतर लिंगाशी संवाद साधण्यात समस्या येतील.

१०.१४ जीवशास्त्र (Biology)

जीवशास्त्रावर आधारित महिलांना उपेक्षित केले गेले आहे. जीवशास्त्र हे केवळ स्त्रियांचे विशेषाधिकृत जुलूम म्हणून पाहिले जात नाही तर मर्दानी सामाजिक गृहितकांचा सह-बळी म्हणून पाहिले जाते. जेव्हा लिंग पूर्वाग्रह नियंत्रित केले जातात, प्रजनन दर सुधारते.

१०.१५ साहित्याची स्त्रीवादी टीका (Feminist critique of the literature)

स्त्रीवादी साहित्यिक टीकेनुसार साहित्य पूर्वाग्रह आणि इतर सांस्कृतिक पूर्वकल्पनांना प्रतिबिंबित करते आणि आकार देते. परिणामी, स्त्रीवादी साहित्यिक समीक्षेचा शोध लावला जातो की साहित्याची कामे कशी प्रतिनिधित्व करतात किंवा पितृसत्ताक दृष्टीकोनांना कमी करतात, बहुतेकदा त्याच कामात. खालील काही सर्वात सामान्य स्त्रीवादी समीक्षेची तंत्रे आहेत :

- **Female स्त्री पात्रांची ओळख** : समीक्षकांनी स्त्री पात्रांची व्याख्या कशी केली जाते याची छाननी करून लेखकांच्या पुरुष-केंद्रित दृष्टिकोनावर प्रश्नचिन्ह उपस्थित केले. स्त्रीवादी साहित्यिक समीक्षेनुसार साहित्यातील स्त्रियांना ऐतिहासिकदृष्ट्या पुरुषांच्या दृष्टीकोनातून चित्रित केले गेले आहे.
- **Literature साहित्याचे पुनर्मुल्यांकन करणे आणि ज्या संदर्भात ते वाचले जाते** : क्लासिक साहित्याचे पुनरावलोकन करून एखादा समीक्षक विचारू शकतो की समाजाने महिला लेखकांपेक्षा पुरुष लेखकांचे आणि त्यांच्या साहित्यकृतीचे जास्त कौतुक केले आहे. कारण पुरुषांचे मूल्य स्त्रियांपेक्षा जास्त आहे.

टटलच्या मते, साहित्यातील स्त्रीवादी टीकेचे अंतिम ध्येय म्हणजे “लेखनाची स्त्री परंपरा विकसित करणे आणि उलगडणे,” “महिला लेखिका आणि त्यांच्या लेखनाचे स्त्री दृष्टीकोनातून विश्लेषण करणे.” “जुने पुन्हा शोधणे,” “व्याख्या करणे स्त्रियांच्या लेखनाचे प्रतीकात्मक जेनाकारून ते पुरुषांच्या दृष्टीकोनातून हरवले किंवा दुर्लक्षित होणार नाही, “साहित्यात लैंगिकतेचा प्रतिकार करण्यासाठी आणि साहित्यात लैंगिकतेबद्दल जागरूकता वाढवण्यासाठी. (लिसा टटल : १९८६, १८४)

१०.१६ डिजिटलायझेशन आणि सीमान्तकरण (Digitalization and Marginalization)

तंत्रज्ञानाने नर आणि मादी यांच्या बायनरी संबंधावर प्रश्नचिन्ह उपस्थित केले आहे. मानव नसलेली एजन्सी म्हणून तंत्रज्ञानाने मानवी जीवनात अनेक बदल केले आहेत. गुरुमूर्ती, एट. (२०१६) असे नमूद करतात की मुलींच्या विकासासाठी आणि महिलांच्या संरक्षणाच्या योजना डिजिटल केल्यामुळे पुढे किरकोळ झाल्या आहेत. २०१५-२०१६ च्या केंद्रीय अर्थसंकल्पात असे दिसून आले की महिला आणि बालकांसाठीचे बजेट मागील वर्षाच्या तुलनेत १/३ ने कमी करण्यात आले होते. हे देखील लक्षात आले आहे की राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेसारख्या योजनांसाठी निधी कमी करण्यात आला आहे. जरी अशा योजना थेट गरीब महिलांना मदत करतात. भू-स्तरीय विकासापेक्षा डिजिटलायझेशनवर भर आहे. तथापि, थेट लाभ हस्तांतरणासारख्या नवीन रणनीती सुरु केल्या आहेत. आरोग्य, शिक्षण, अन्न सुरक्षा आणि बालसंगोपन यांच्या समर्थनाची जागा प्रशासनाच्या तांत्रिक पुनर्रचनेवर आधारित अधिक “कार्यक्षम” रोख हस्तांतरणाद्वारे घेतली जाते. खराब प्रशासनाच्या आजारांवर एकमेव संरचनात्मक उपाय म्हणजे तंत्रज्ञानाचा उपाय म्हणजे तंत्रज्ञानाचा परिचय होय. तंत्रज्ञानामुळे मध्यस्थांचे स्तर कमी होतील या आशेच्या विरोधात, जमिनीवरील पुरावे दर्शवतात, त्याऐवजी देयकांमध्ये गुंतलेल्या मध्यस्थांची संख्या वाढली आहे. अनेकदा जातील प्रक्रियेसह पेमेंट प्रक्रिया पूर्णपणे नोकरशाही यंत्रणेपेक्षा अपारदर्शक बनते. सामाजिक सुरक्षेच्या खाजगीकरणाचा लांगिक परिणाम झाला आहे. विद्यमान असे दिसून आले आहे की रोख हस्तांतरण आणि महिला सक्षमीकरण यांच्यातील स्वयंचलित दुव्याची धारणा दिशाभूल करणारी असू शकते. बऱ्याच घटनांमध्ये, रोख हस्तांतरण पारंपारिक लिंग भूमिका बळकट करू शकते आणि आंतर-घरगुती लिंग असमानता देखील सोडू शकते.

तुमची प्रगती तपासा (Check Your Progress)

- १) महिलांवर डिजिटलायझेशनच्या परिणामांची चर्चा करा?
- २) संग्रहालयाची थोडक्यात स्त्रीवादी टीका स्पष्ट करा?

१०.१७ सारांश (Summary)

या अध्ययनाने डिजिटलायझेशन, शिक्षण, संग्रहालय, सार्वजनिक जागा, आंतरिकता पैलू, सामाजिक रचना आणि संशोधन यासारख्या विविध क्षेत्रांवर स्त्रीवादी समीक्षेचे निरीखन केले. आम्ही काही भारतीय स्त्रीवाद्यांबद्दल, सामाजिक रचना कशी चालते याबद्दल शिकलो.

या स्थ्यायाचा उद्देश वादविवाद आणि चर्चेसाठी जागा मोकळी आणि या विषयाशी संबंधित गुंतागुंत समजून घेण्यास मदत करणे हा होता.

१०.१८ प्रश्न (Questions)

1. भारतातील स्त्रीवादावर काही भरतोय स्त्रीवाद्यांशी चर्चा करा?
2. पुरातत्व, साहित्य आणि शिक्षण यासारख्या क्षेत्रांवर स्त्रीवादी टीका स्पष्ट करा?
3. थोडक्यात स्त्रीवाद आणि त्याच्या वेगवेगळ्या लाटा स्पष्ट करा?

१०.१९ संदर्भ (References)

- 1) Harrison, Kevin & Boyd, Tony. (2018). Feminism. 10.7765/9781526137951.00019.
- 2) <https://www.lexico.com/defination/intersectionality>
- 3) Anagol, P. (2017) The emergence of feminism in India, 1850-1920. Routledge.
- 4) Rajan, S. (2020). FEMINIST HISTORIOGRAPHY WITH SPECIAL REFERENCE TO PANDITA RAMABAI AND TARABAI SHINDE.
- 5) <https://yourstory.com/herstory/2019/12/indian-woman-activists-change/amp>
- 6) <https://frontline.thehindu.com/dispatches/gail-omvwdt-voice-of-dalits-passes-away/article36095633.ece>
- 7) Gouma-peterson.T. & Mathews, P. (1987). The feminist critique of art history. The Art Bulletin, 69(3), 326-357.
- 8) Strossen, N.(1993). A Feminist Critique of "The" Feminist Critique of Pornography. Virginia Law Review, 1099-1190.
- 9) Oakley, A. (2018). The sociology of housework. Policy Press.
- 10) <https://pubmed.ncbi.nih.gov/7508705/>
- 11) DeMarco R, Campbell J, Wuest J. Feminist critique ; searching for meaning in research. ANS AdvNurs Sci.1993 Dec; 16(2):26-38. Doi: 10.1097/00012272-199312000-00004. PMID:7508705
- 12) Duffy, M.E.(1985). A critique of research: A feminist perspective. Health Care for Women International, 6(5-6), 341-352.

- 13) Sanford, K. (2020) *Feminist Critique and the Museum : Educating for a Critical Consciousness*, Netherlands : Brill Sense.
- 14) Engelstad, E. (2001). Gender, feminism, and sexuality in archaeological studies. *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*, Pergamon, Pages 6002-6006
- 15) Skelton, C., & Francis, B. (Eds). (2005). *Feminist Critique of Education: Fifteen Years of Gender Development*, Routledge.
- 16) Beldecos, A, Bailey, S., Gilbirt, S., Hicks, K., Kenschaft, L., Niemczyk, N., N.,... Wedel, A. (1988). The Importance of Feminist Critique for Contemporary Cell Biology. *Hypatia*, 3(1), 61-76. Doi:10.1111/j.1527-2001.1988.tb00056.x
- 17) <https://www.thoughtco.com/feminism-literary-criticism-3528960>.
- 18) Tuttle, Lisa. *Encyclopedia of Feminism*. [M]Harlow:Longman, 1986.
- 19) Gurumurthy, A., Chami, N, & Thomas, S. (2016). Unpacking Digital India; A feminist commentary. A., policy agenda in the digital moment. *Journal of Information Policy*, 6(1), 371-402.

तळापासूनचे समाजशास्त्र : दलित समाजशास्त्रीय दृष्टीकोन (Sociology from Below: Dalit Sociological Perspectives)

घटक रचना :

- ११.० उद्दिष्टे
- ११.१ प्रस्तावना
- ११.२ सामाजिक परिवर्तनातील मुख्य प्रवाह
- ११.३ संदर्भ
- ११.४ तळापासूनचा दृष्टीकोन आणि अन्य दृष्टीकोन
 - ११.४.१ मानवशास्त्रीय पद्धती
 - ११.४.२ सबलटर्निस्ट दृष्टीकोन:
 - ११.४.३ प्रो-टॅरियन, स्त्रीवादी किंवा पिढीचा दृष्टीकोन
 - ११.४.४ आर्थिक आणि राजकीय दृष्टीकोन
- ११.५ तळापासूनच्या दृष्टीकोनाची आवश्यकता
- ११.६ ग्रंथ दृष्टीकोन आणि क्षेत्र दृष्टीकोन
- ११.७ निष्कर्ष
- ११.८ प्रश्न
- ११.९ संदर्भ

११.० उद्दिष्टे:

- तळापासूनचा दृष्टीकोन उदयास येणासाठी ऐतिहासिक घटक समजून घेणे.
- भारतीय समाजातील परिवर्तनाच्या मुख्य प्रवाहांचे परीक्षण करणे.
- तळापासूनचा दृष्टीकोन आणि प्रचलित दृष्टीकोन यांमध्ये फरक करणे (तफावत अभ्यासणे)

११.१ प्रस्तावना

भारतीय समाज ही एक दीर्घ आणि जटिल ऐतिहासिक प्रक्रियेची निर्मिती आहे. आर्य आगमन, भारतीय 'विरोधी' धर्मांचा उदय - जैन, बौद्ध आणि शीख धर्म, उप-खंडात परदेशी

धर्म म्हणून गैरभारतीय धर्माचा प्रवेश, अशा सात प्रमुख घटना म्हणजे आर्य आगमन, मुस्लिम विजय, पाश्चात्य वसाहतवाद, वसाहतीविरोधी स्वातंत्र्य लढा आणि ब्रिटिश बाहेर पडण्याच्या पूर्वसंध्येला भारतीय उपखंडातील विभाजन (ओमन: १९९८). या दीर्घ प्रक्रियेचे उत्पादन हे चतुरस्र: भारतीय समाज आहे.

सर्व समाजांप्रमाणेच भारतीय समाजदेखील वय, लिंग, ग्रामीण-शहरी फरक आणि वर्गाच्या आधारे स्तरिकरण आहे, परंतु त्यापैकी बऱ्याच प्रकारांपेक्षा भारतीय समाज विविध सांस्कृतिक विषमतेने युक्त आहे. तथापि, भारतातील विशिष्ट गोष्टी म्हणजे कर्म आणि पुनर्जन्म या हिंदू सिद्धांताद्वारे वैधता आणणारी सर्वव्यापी जातीय श्रेणीक्रम रचना आहे.

११.२ सामाजिक परिवर्तनाचे मुख्य प्रवाह :

भारतीय समाजाची जटिल रचना सामाजिक परिवर्तनाच्या चार प्रमुख प्रवाहावर आधारित असल्याचा पुरावा आहे. (ओमन: १९९८)

१. एकत्रित ते विखुरलेल्या वर्चस्वापर्यंतचा प्रवाह :

प्रथम, एकत्रित पासून विखुरलेल्या वर्चस्वापर्यंत एक संक्रमणकालीन प्रवृत्ती. ब्राह्मण, क्षत्रिय आणि वैश्य अशा दोनदा जन्मलेल्या हिंदू - म्हणजे लोकसंख्येच्या केवळ १५ ते २० टक्के लोकांच्या हाती स्थिती, संपत्ती आणि शक्ती केंद्रित केली गेली असेल, प्रौढांच्या मताधिकारांमुळे आता इतर मागासवर्गीय (अनुसूचित जाती), अनुसूचित जाती (अनुसूचित जाती) आणि अनुसूचित जमाती (एसटी) यांच्याकडे राजकीय ताकद पसरविण्याकडे कल आहे.

राजकीय शक्ती विखुरण्याव्यतिरिक्त, वरील वर्गामध्ये संपत्तीचे मर्यादित वितरण देखील आहे त्यातून मध्यम वर्गाच्या निर्मितीची नोंद आहे. . शैक्षणिक संस्था आणि सरकारी सेवेत जागा राखीव ठेवण्यासारख्या संरक्षणात्मक भेदभावाचे धोरण मुख्यत्वे अनुसूचित जाती व जमातीमधील भांडवलशाहीच्या अस्तित्वासाठी जबाबदार आहे. ओबीसीमधील कुळ हे कृषी सुधारणांचे एक उत्पादन आहे, ज्यांनी जमीनदारांना नामशेष केले आणि त्यातील भाडेकरू आणि भागधारकांना जमीन हस्तांतरित केली आणि हरित क्रांती जी अनुदानित निविष्ठा प्रदान करते आणि मालक शेतकऱ्यांच्या कृषी उत्पादनांना किमान किंमतीचे आश्वासन देते.

तथापि, सत्ता आणि संपत्तीमधील बदलांची स्थिती बदलल्यामुळे सामाजिक आंतरक्रिया जुळत नाही, जेणेकरून दोन वेळा जन्मलेल्या आणि अनुसूचित जातींमधील रोटी बेटा आणि सामाजिक आंतरक्रिया विशेषतः ग्रामीण भागात अजूनही दुर्मिळ आहेत. याचा परिणाम स्थिती विसंगती होतो, ती म्हणजे त्यांची संपत्ती आणि उर्जेची उर्ध्व गतिशीलता स्थिती गतिशीलतेशी जुळत नाही.

२ स्तारिकरणापासून पासून ते समतेपर्यंत संथ चळवळ :

सामाजिक परिवर्तनातील दुसरी मोठा प्रवाह हा स्तारिकरणापासून समतेच्या संथ चळवळीमध्ये प्रकट होते, परिणामी पारंपारिक सामूहिकता आणि व्यक्तीवादाचा उदय.

व्यक्तीवादाच्या उदयानंतर, संयुक्त कुटुंब, जाती, गाव इत्यादी माध्यमातून प्रकट झालेल्या पारंपारिक संग्रहाचे तारण पार्श्वभूमीवर उलगडले गेले. व्यक्तिवादाने एकत्रितपणे स्पष्ट आणि व्यवस्थित विस्थापन नसले तरी भारतीय व्यक्तित्वाचा जन्म स्पष्टपणे दिसून येतो.

३. समानतेसाठी आणि एकत्रितपणे अस्मिता जोडण्यासाठी एकाच वेळी मागण्या:

भारतातील सामाजिक परिवर्तनातील तिसरा महत्वाचा प्रवाह म्हणजे समानता आणि एकत्रित अस्मितेची हक्काची एकाचवेळी मागणी आहे. भारतीय राज्यघटनेने सर्व जातींना, जाती किंवा वर्गाकडे दुर्लक्ष करून. निःसंदिग्धपणे समानता आणि सहानुभूतीने सामाजिक न्याय दिला, कोणत्याही परिस्थितीत, त्यांच्या अस्मितेशी संबंधित कलंक त्यांना संस्कृतीकरण प्रक्रिया म्हणून सोडून देणे आणि आत्मसात करण्यास प्रवृत्त करते. परंतु हळूहळू त्यांच्यावर हे स्पष्ट झाले की प्रति वर्ग वैयक्तिक समानता त्यांना मुक्त करू शकत नाही आणि त्यांना सन्मान पुन्हा शोधण्याची आवश्यकता आहे. त्यांची सामुहिक ओळख. अनुसूचित जाती आणि जमातींच्या जागी दलित आणि आदिवासींसारखे अभिव्यक्ती या प्रवृत्तीकडे स्पष्टपणे सूचित करतात.

४. बहुआयामी समाज ते बहुलवाद या चळवळी:

चौथे संक्रमण म्हणजे बहुआयामी समाजातून बहुलवादाकडे जाणे (ओमन: १९९७) एक बहुआयामी समाज असा आहे ज्यामध्ये भिन्न सामाजिक आणि सांस्कृतिक विभाग असमाधानकारकपणे सह-अस्तित्वात आहेत, आर्थिक संदर्भात आंतर-क्रिया करतात, परंतु रक्तसंक्रमणास प्रतिबंधित करतात (आंतर-विवाह) किंवा संस्कृतीचे प्रसारण. शतकानुशतके जजमनी व्यवस्थेच्या माध्यमातून हिंदू समाजात ही व्यवस्था प्रचलित होती. नंतर, दोनदा जन्मलेल्या जाती (उच्चवर्णीय मानल्या गेलेल्या जाती) राजकीय आणि आर्थिक संदर्भात ओबीसी आणि अनुसूचित जातींशी संवाद साधतात, परंतु सामाजिक-सांस्कृतिक संदर्भाने फारच मर्यादित संवाद साधतात.

बदलांचे चार प्रवाह जे सूचीबद्ध केले गेले आहेत, म्हणजे एकत्रित ते विखुरलेल्या वर्चस्वापर्यंत चळवळ; श्रेणीबद्धतेपासून समानतेपर्यंत आणि व्यक्तीवादाच्या परिणामी जन्मापर्यंत; समानता आणि अस्मितेची एकाचवेळी मागणी आणि बहुआयामी समाजातून हळूहळू बहुलवाद (विविध सामाजिक-सांस्कृतिक विभागांचे सभ्य सह-अस्तित्व) सभ्यतेत भारतीय समाजाच्या अभ्यासासाठी प्रचंड पद्धतीशास्त्रीय परिणाम आहेत.

चला आपली प्रगती तपासू:

१. भारतीय समाजात परिवर्तनाच्या प्रमुख प्रवाह विषयी तपशील सांगा .

११.३ संदर्भ:

सामाजिक विज्ञान आणि विशेषतः समाजशास्त्र आणि सामाजिक मानववंशशास्त्र या विषयांतर्गत खाली दिलेला दृष्टिकोन एक प्राचीन आणि कायमचा विषय आहे. परंतु पारंपारिकपणे उत्पीडित आणि कलंकित समूहांच्या अंशतः मुक्त आणि सशक्त लोकांच्या रूपात उदयास येणारे, त्यांचे पारंपारिक मौन ऐकू येणाऱ्या नवीन आवाजात बदलले जात

आहे. त्याउलट, ज्ञाननिर्मितीच्या प्रक्रियेत त्यांचे प्रतिनिधित्व आवश्यकतेचे महत्व ओळखले जात आहे.

या पूर्वी, ज्यांनी समाजातील तळाचे (समाज व्यवस्थेतील सर्वात खालच्या स्तरातील) भाग व्यापले आहेत ते उच्चवर्णीयांनी मध्यमवर्णीय, शहरी, पुरुष संशोधकांनी केल्या जाणाऱ्या संज्ञात्मक अंधकारामुळे अदृश्य होते. आज ते पूर्ण दृश्य रूपात आहेत आणि ज्ञानाची निर्मिती आणि त्यांचे प्रतिनिधित्व करण्याच्या त्यांच्या कायदेशीर वाट्याची मागणी करतात.

सर्व समाजांना त्यांचा पाया आहे. अशा प्रकारे, एकजिनसी आणि स्तरीकृत असलेल्या समाजातील तळांवर स्त्रिया, तरुण आणि समाजातील सर्वात खालच्या स्तरातील वर्ग व्यापलेला आहे. या श्रेण्यांनी पुरुष, प्रौढ आणि बुर्जुवा वर्गातील लोकांकडून तयार केलेल्या ज्ञानावर प्रश्नचिन्ह उभे केले आहे. कालांतराने ज्ञानाच्या निर्मितीमध्ये या प्रत्येक वंचित वर्गाची विशिष्ट भूमिका ओळखली जाऊ शकते.

सांस्कृतिकदृष्ट्या विषम समाजांमध्ये, विभाग असमान, लहान किंवा आर्थिकदृष्ट्या कमकुवत किंवा सांस्कृतिकदृष्ट्या मागास किंवा हे सर्व असल्यास, वृत्ती वास्तविकतेच्या प्रतिनिधीकडे दुर्लक्ष करायची आहे. असंख्य उदाहरणे आहेत जेव्हा या दुर्लक्षित किंवा दुर्लक्षित समुदायांना ज्ञान उत्पादनाच्या प्रक्रियेत प्रतिनिधित्व करण्याची मागणी केली जाते. भारतातील एक परिचित उदाहरण म्हणजे असंख्य कमी विकसित भाषिक समुदायांकडे दुर्लक्ष करणे.

बहुआयामी समाजात, निरुपयोगी तळ प्रवर्गाला समाजातील बाहेरील लोक म्हणून पाहिले जाते, जसे की भारतातील गैर-भारतीय धर्माचे अनुयायी. त्यांच्याकडून होणाऱ्या निषेधाच्या आवाजामुळे हळूहळू ज्ञान निर्मितीच्या संदर्भात त्यांच्या अनुभवासाठी जागेची तरतूद होऊ लागली.

स्तरीकरण युक्त समजामधील तळाचा थर वंचित घटकांच्या एकत्रीकरणातून बनविला जातो. महिला, तरुण, सर्वहारा वर्ग, सांस्कृतिकदृष्ट्या मागासलेल्या किंवा परकीय घटकांप्रमाणेच, ज्या एका संदर्भात वंचित आहेत, एकत्रितपणे राहून अनेकांना वंचित ठेवले जाते. ते फक्त पदानुक्रमित समाजात आढळतात. भारतातील पूर्वीचे अस्पृश्य लोक या श्रेणीच्या तळाशी असलेले एक योग्य उदाहरण आहेत.

११.४ तळागाळातील दृष्टीकोन व इतर दृष्टीकोन:

तळापासूनचा दृष्टीकोन काय नाही हे दर्शविणे देखील आवश्यक आहे. प्रथम, इतर संस्कृतींच्या अभ्यासासाठी मानववंशशास्त्रज्ञांचा पारंपारिक स्वीकारलेला दृष्टीकोन म्हणून तळापासूनचा दृष्टीकोन आहे असा गोंधळ होऊ नये.

११.४.१ मानववंशशास्त्र पद्धत:

मानववंशशास्त्रीय 'पद्धती' चे वैशिष्ट्य म्हणजे एटिक आणि ईमिक दृष्टिकोनांमधील फरक आहे ज्यामध्ये सहभागी निरीक्षणाचे तंत्र समाविष्ट होते, जे बहुतेक वेळा रहस्यमय होते (ओमन: १९६९) जेव्हा मानववंशशास्त्रज्ञांनी त्यांच्या स्वतःच्या समाजांचा शोध सुरू केला

तेव्हा सहभागी निरीक्षणाचा वापर करणे अनिवार्य होते. सध्याच्या अभिरुचीचा मुद्दा असा आहे की अस्पृश्यतेच्या पद्धतींशी संबंधित निकष व मूल्ये देऊन पदानुक्रमित समाजात, उच्च जातीतील मानववंशशास्त्रज्ञ समाजातील तळाशी असलेल्या भागात सहभाग घेण्यास नेहमीच टाळाटाळ करतात. अस्पृश्य लोकांच्या जगात सहभागी होण्यासाठी प्रयत्न करणे सवर्ण मानववंशशास्त्रज्ञांनी केले असेल तर ते नाकारले जाईल. केवळ या स्वतःच्या जातीय प्रमुखांनी नव्हे तर अस्पृश्यांनीही कर्म आणि पुनर्जन्माच्या सिद्धांताची पकड स्वतःवर मिळवून दिली.

जरी इटिक आणि ईमिक दृष्टिकोनांमधील फरक समस्याप्रधान राहिला. एटिक पध्दतीने मूळ लोकांच्या सांस्कृतिक निर्णयापेक्षा स्वतंत्रपणे सामाजिक वास्तविकता ओळखली आणि अभ्यास केला. याउलट, भावनिक दृष्टिकोनातून पाहिले जाणारा दृष्टिकोन एक आंतरिक विचार आहे.

११.४.२ सबलटर्निस्ट दृष्टिकोनः

दुसरे म्हणजे, तळापासुनाच्या दृष्टिकोनातून गोंधळ होऊ नये, अत्यंत उच्चस्तरीय कनिष्ठ दृष्टिकोनाचा विचार उच्चभ्रू राजकारणाच्या वर्तुळांवर लक्ष केंद्रित केले गेले आणि उपवर्गीय वर्गांच्या आर्थिक श्रेण्या (कारागीर, गरीब शेतकरी आणि भूमिहीन मजूर) विद्रोह कार्यात आणि संभाव्यतेवर जोर दिला.) ज्यांच्याकडे त्यांच्या मते श्रीमंत शेतकरी, शहरी व्यापारी / व्यापारी किंवा वसाहती महसूल प्रशासकांविरुद्ध निर्देशित केलेल्या प्रतिकारशक्तीच्या आत्म-जागरूक आणि सुसंगत संकल्पना होती. इतिहासलेखनाच्या प्रकल्पामध्ये कमकुवत व्यक्तींचा आवाज समाविष्ट करण्यासाठी राष्ट्रवादी इतिहासकारांची असमर्थता उलगडल्याचा दावा सबलटर्निस्ट करतात (गुहा आणि स्पिवाक (संपा. १९८८, ओमन २००९).

११.४.३ प्रोले-टॅरियन (कर्मचारी वर्गाचा), स्त्रीवादी किंवा पिढीचा दृष्टिकोनः

तिसरे म्हणजे, प्रोले-टॅरियन, स्त्रीवादी किंवा पिढीच्या दृष्टिकोनापेक्षा तळापासूनचा दृष्टिकोन भिन्न आहे. सामाजिक श्रेणीकरणांच्या अर्थाने वर्ग सर्व समाजात अस्तित्वात आहे आणि वर्गादरम्यान कोणत्याही अस्थिर सीमा नाहीत. पुंजीवाद आणि श्रमजीवीकरण दोन्ही बारमाही शक्यता आहेत. खरंच, अनेक तपासनीसांद्वारे वर्ग विहिनता होण्यास समर्थन आणि यशस्वीरित्या प्रयत्न केला गेला होता, असा काळ असा होता की, १९६० च्या दशकात, जेव्हा एकंदरीत विश्वास असा प्रचलित होता की केवळ तरुणांनाच सत्य ओळखण्याची क्षमता होती; ३० वर्षांपेक्षा जास्त वयाचे लोक सत्य समजण्यास असमर्थ असल्याचे मानले गेले (फ्यूअर, १९६९)

स्त्रीवादी लोकांमधील अतिरेकी लोक असे विचार करतात की केवळ स्त्रियांचे स्त्रियांसंबंधित मुद्द्यांना समजू शकतात आणि त्यांचे विश्लेषण करू शकतात. याचा प्रत्यय पुरुषांनाच फक्त त्यांच्याच (पुरुषांच्या) समस्या समजतात.

११.४.४ आर्थिक आणि राजकीय दृष्टीकोन :

चौथे, बहुसंख्यक समाजांमध्ये विभाग समान असले तरीही ते सांस्कृतिक अपरिचित राहतात. म्हणजेच जरी ते आर्थिक आणि राजकीय संदर्भात संवाद साधतात, तेव्हा ते सांस्कृतिक दृष्ट्या पृथक् होतात. सिमेल्स (१९५०) च्या कल्पनेनंतर एखादी व्यक्ती अनोळखी लोकांमध्ये संशोधन करण्याचे फायदेदेखील स्वीकारू शकते. मुद्दा असा आहे की येथून पुढे जाणारा दृष्टीकोन हा भारतासारख्या श्रेणीबद्ध समाजांची विशिष्ट आवश्यकता आहे ज्यात समाज इतका काटेकोरपणे विभागलेला आहे की एक विभाग दुसऱ्या भागात जाऊ शकत नाही.

वर म्हटल्यावर आम्हाला येथे एक सावधानता जोडणे आवश्यक आहे. जर एखाद्याने अशी भूमिका घेतली कि समूहा बाहेरील व्यक्ती समाजातील एखाद्या घटकाची संशोधन करण्याची शक्यता नाही, तर प्रत्येक विभागास स्वतःचे संशोधक तयार करावे लागतील. यामुळे काही विभाग कायमचे असंशोधित राहतील. उदाहरणार्थ, अनाथ मुले, , दुबळे किंवा वेडे लोक यांचा कोण अभ्यास करेल? कोणत्याही परिस्थितीत, त्या विभागांसाठी एक फायदा आहे ज्याचा अभ्यास स्वतःचे प्रतिनिधी आणि बाहेरील लोक देखील करू शकतात.

चला आपली प्रगती तपासू:

१. समाजातील अन्य प्रचलित दृष्टिकोनांचे तळापासूनच्या दृष्टीकोना बरोबर फरकांचे मूल्यमापन करा .

११.५ तळापासूनच्या दृष्टीकोनाची आवश्यकता :

तळापासूनच्या दृष्टीकोनाची आवश्यकता भारतासारख्या समाजाच्या पदानुक्रमित स्वरूपाशी जोडलेली आहे. उपलब्ध असलेल्या सर्व पुराव्यांवरून असे दिसून येते की भारतीय समाजशास्त्रज्ञ आणि सामाजिक मानववंशशास्त्रज्ञ प्रामुख्याने उच्च वर्णीय हिंदूंकडून, अलीकडील काळापर्यंत, ओबीसी आणि अनुसूचित जातींच्या सामाजिक वास्तवाचे दुर्लक्ष झालेले आहे.

१९५५ मध्ये झालेल्या अखिल भारतीय समाजशास्त्रीय परिषदेत डॉ. डी.पी. मुखर्जी म्हणाले, की भारतीय समाजशास्त्रज्ञांनी समाजशास्त्रज्ञ असणे पुरेसे नाही, तर ते प्रथम भारतीय असावेत आणि समाजशास्त्रज्ञ भारतीयत्व कसे प्राप्त करतात? स्वतःला भारतीय वंशाच्या उच्च व निम्न अशा दोन्ही स्थानी ठेवून. परंतु, "जोपर्यंत संस्कृत भाषेमध्ये भारतातील समाजशास्त्रीय प्रशिक्षण दिले जात नाही किंवा परंपरेला प्रतीक म्हणून जोडल्या गेलेल्या अशा कोणत्याही भाषेमध्ये तोपर्यंत भारतातील सामाजिक संशोधन हे इतरांची केवळ नक्कल होईल." (मुखर्जी, सक्सेना, १९६१). मुखर्जींना उच्च-निम्न अशा दोन्ही भारतीय विद्यांशी समाजशास्त्रज्ञांनी परिचित व्हावे अशी इच्छा होती, त्यांचे मत होते की आपल्या परंपरा संस्कृतमध्ये प्रतिबिंबित आहेत.

● या समर्थनातील समस्या:

प्रथम, केवळ उच्चवर्णीय हिंदूंना संस्कृतमध्ये अध्ययन करण्याची परवानगी होती, ज्यामध्ये पारंपारिक ज्ञानाचे ग्रंथ लिहिलेले होते. संस्कृत हा भारतीय समाजशास्त्रज्ञांच्या माध्यमातून मौलिकता जोपासू शकेल असा आग्रह धरून मुखर्जी भारतीय समाजशास्त्रज्ञांच्या प्रवेशाच्या आधाराला संकुचित करीत होते.

दुसरे म्हणजे, जेव्हा शिक्षण एक घटनात्मक शक्यता बनली, तेव्हा संस्कृत भाषा एक थेट भाषा म्हणून थांबली.

तिसरे, 'अशा इतर भाषांचा संदर्भ' हा पाली आणि तामिळ भाषेचा संदेश असू शकतो, परंतु त्यात फारसी देखील समाविष्ट आहे का? संस्कृत, पाली, तामिळ आणि पर्शियन या चारही भाषांचा संदर्भ असेल तर एकाच भाषेतून परंपरे संदर्भात सांगता येत नाही, कारण भारतात अनेक परंपरा आहेत.

चौथे, जरी एखादा असे अनुकूल दृष्टिकोन घेत असला तरीही, संदर्भातील सर्व परंपरा ही श्रेष्ठ परंपरा आहेत. आणि, भारतीय लोकांच्या विस्तीर्ण ज्ञानाची परंपरा म्हणजे लोकक्षेत्रांमध्ये मर्यादित लघु परंपरा. कोणताही समाजशास्त्रज्ञ त्याला अस्सल म्हणावे अशी इच्छा असल्यास या विविध प्रकारच्या समृद्ध परंपराकडे दुर्लक्ष करणे त्याला परवडत नाही.

पाचवे, संस्कृत आणि / किंवा अशा इतर भाषांमध्ये समाजशास्त्र शिकवण्यामुळे समाजशास्त्रात मौलिकता का येते हे समजणे कठीण आहे.

मुखर्जींच्या नियमानुसार, बहुसंख्य भारतीय समाजशास्त्रज्ञ अनुकरण करणारे आहेत. दुसरीकडे मुठभर संस्कृत-जाणकार समाजशास्त्रज्ञांनी कोणतीही मुलतत्वे दाखविली नाही; ते नेहमीच अपवादात्मक विश्लेषणामध्ये गुंतले. यामधून इंडोलॉजी आणि समाजशास्त्रातील फरक अस्पष्ट होतो.

भारतीय समाजशास्त्र आणि परंपरा संदर्भात मुखर्जी म्हणाले: "आपली सर्व शास्त्र समाजशास्त्रीय आहेत." संस्कृतच्या ज्ञानाबद्दल समाजशास्त्रज्ञांच्या प्रशिक्षणाचे लंगर लावण्याची गरज यांत एक मनोरंजक दुवा आहे कारण शास्त्र हे समाजशास्त्रीय मानण्याचे कारण ती संस्कृतमध्ये आहेत. परंतु, येथे काही त्रासदायक तथ्ये लक्षात येऊ शकतात.

प्रथम, निरीक्षण हिंदूंचेसाठीच आहेत. परंतु प्रत्येक आठ भारतीयांपैकी एक बिगर हिंदू आहे या साध्या कारणास्तव भारतीय समाजशास्त्र हे हिंदू समाजशास्त्र असू शकत नाही.

दुसरे, हिंदू समाजशास्त्र आवश्यक आहे कि मुस्लिम समाजशास्त्र, बौद्ध समाजशास्त्र कि यासारखेच, समाजशास्त्र एक मानवतावादी आणि कोषरहित रचना आहे.

तिसरे, सर्व हिंदूसाठी सुद्धा हे समर्थन नाही, बहुसंख्य हिंदू लोकसंख्या (ओबीसी आणि अनुसूचित जमाती) यांची या शास्त्रे तयार करण्यात कोणतीही भूमिका नाही आणि उच्च वर्णीय हिंदूंनी त्यांना जन्मजात आंतरिक समजले आहे. वस्तुतः पंचम, पाचव्या क्रमांकातील (अस्पृश्य) लोक त्या चतुर्वर्ण सिद्धांतातही नाहीत जे हिंदू सिद्धांताशी संबंधित आहेत.

इतकेच नव्हे तर उच्चवर्नियांत जन्मलेल्या स्त्रियांनाही शास्त्रे सीमान्त स्थान देतात. दुर्दैवाने सांगायचे तर, शास्त्रांनी उच्च-जातीतील पुरुषांना विशेषाधिकार दिला आहे आणि बहुसंख्य हिंदूंना निकृष्ट मानले आहे. ते समाजशास्त्रीय असू शकेल? समाजशास्त्र कोणत्याही समाजातील निकृष्ट मानल्या गेलेल्यांचे अनुभवांकडे दुर्लक्ष करू शकत नाही. समाजशास्त्राचे ध्येय सर्वांना जवळ करणे आणि मानवतावाद हे आहे.

शास्त्रे धर्मशास्त्रीय असतात ती सामाजिक-तार्किक असू शकत नाहीत. हिंदू शास्त्रामध्ये भारतीय समाजशास्त्र लावणे म्हणजे समाजशास्त्रातील धर्मनिरपेक्ष आणि मानवी पाया खराब करणे होय. शेवटी, डॉ.बी.आर. आंबेडकर यांनी एम. के. गांधी यांचे समोर असा आग्रह धरला की, जर पुराण आणि शास्त्र जातींचे (म्हणजे असमानता आणि अन्याय) समर्थन करणारे सर्व शास्त्र नाकारले गेले तरच ते स्वतःला हिंदू म्हणू शकले असते. हे सर्वश्रुत आहे की जातीचे हे आव्हान हिंदूंना मान्य नव्हते आणि १९५६ मध्ये आंबेडकरांनी बौद्ध धर्म स्वीकारला.

चला आपली प्रगती तपासू:

१. तळापासुनाच्या दृष्टीकोनाची आवश्यकता आणि त्याच्याशी संबंधित समस्यांविषयी चर्चा करा

११.६ ग्रंथ दृष्टीकोन आणि क्षेत्र दृष्टीकोन

खरोखरच समाजशास्त्रातील "ग्रंथ दृष्टीकोन" हा ऊर्ध्व दृष्टिकोन मांडण्याच्या बाजूने आहे. याचा प्रतिकार करण्यासाठी, काळजीपूर्वक अंमलात आणल्यास क्षेत्र दृष्टीकोन पहायला मदत होईल. अलीकडे पर्यंत समाजशास्त्र आणि सामाजिक मानववंशशास्त्रातील जवळजवळ सर्व क्षेत्र अभ्यास उच्चवर्णीय मध्यमवर्गीय हिंदूंच्या दृष्टीकोनातून घेतले गेले नाहीत. उदाहरणार्थ, खेड्याचा फारच कमी आहे, भारतीय समाजशास्त्रातील एक अतिशय प्रख्यात थीम, जे खेड्याचे वास्तव चेरी, महारवाडा किंवा चमारमोहलिया या दृष्टिकोनातून पाहते. ग्रंथांप्रमाणेच क्षेत्र अभ्यासामध्ये चांडाळ, म्लेंच्छ, बाह्य जाती, अस्पृश्य इत्यादींचा उल्लेख आहे, राज्य आणि हरिजन नरसिंह मेहता आणि एम. गांधी यांनी निर्मित आणि प्रचारित अनुसूचित जाती हि संज्ञा त्यांना मान्य नाहीत. म्हणजेच या प्रकारांची शिककामोर्तब दुर्बल करणारी आणि कलंकित करणारी आहे. तळापासुनच्या दृष्टीकोणाची असणारी आवश्यकता या संदर्भात आहे.

परंतु येथे हे लक्षात घेणे महत्वाचे आहे की भारतीय समाजातील स्वतःचा तळाचा थर आता एकसारखा आणि एकसंध नाही. शहरी सुशिक्षित दलित अभिजन हे उच्च वर्चस्व असलेल्या ग्रामीण अशिक्षित, आर्थिकदृष्ट्या स्थिर दलितांपेक्षा गुणात्मकपणे भिन्न आहेत. शहरी दलित वर्गाकडून पीडित ग्रामीण दलित लोकांचे हित धोक्यात येऊ नये. म्हणजेच, तळापासुनचा दृष्टीकोन हा एकत्रितपणे अत्याचार करणाऱ्या ज्ञानमिमांसेचा विशेषाधिकार आहे. जे लोक आस्थापनामध्ये समाविष्ट असतात त्यांना बऱ्याचदा मुळांपासून (मूळ समाजापासून विभक्त) मुक्त केले जाते. म्हणून तळापासुनचा दृष्टिकोनाचा सैद्धांतिक पाया दर्शविण्याची हीच खरी वेळ आहे.

दलित-बहुजनांच्या जीवनातील अनुभवांविषयी ज्ञानाची बाब म्हणून भारतीय सामाजिक विज्ञानात किमान अलीकडील काळापर्यंत संज्ञानात्मक अंधकार झाला आहे. उच्च जाती आणि दलित-बहुजनांच्या जीवनशैली खाण्याच्या सवयी, उपासनेचे नमुने किंवा लिंग संबंध यांच्या दृष्टीने नाटकीयरित्या भिन्न आहेत ही वस्तुस्थिती अगदीच मान्य आहे. परंतु या भिन्नतेचे स्पष्टीकरण देण्याऐवजी ते का अस्तित्वात आहेत हे स्पष्ट करण्याऐवजी भारतीय समाजशास्त्रातील प्रबळ प्रवृत्ती ही जातीच्या हिंदूंच्या जीवनशैलीच्या बाजूने दलित-बहुजनांनी आपली जीवनशैली सोडत असल्याचे सांगते. संस्कृतीकरण हेच आहे. या दृष्टीकोनातून, जातीच्या हिंदूंच्या रूढी आणि मूल्यांनाच विशेषाधिकार दिलेला नाही तर संपूर्ण समाजासाठी मानदंड ठरविणारे आणि मूल्य देणारे म्हणून त्यांचे नामकरण करण्यात आले आहे. याउलट, दलित-बहुजनांचे निकष व मूल्ये चिरडली जातात, दुर्लक्ष केली जातात, कलंकित केली जातात आणि बेकायदेशीर ठरविली जातात. खरंच, क्षेत्र अभ्यासाने पुस्तकदृष्टीच्या तुलनेत भारतीय समाजशास्त्र अधिक वास्तववादी केले आहे, परंतु त्याची वास्तविकता मोठ्या प्रमाणात अर्धवट राहिली आहे. हे असमतोल सुधारण्यासाठी आपणास तळापासुनचा दृष्टीकोन आवश्यक आहे.

११.७ निष्कर्ष:

शेवटी, हे ओळखणे आवश्यक आहे की ज्ञानाचे दोन उपयोग आहेत: उत्पीडन आणि वर्चस्व कायम ठेवणे आणि समानता आणि न्यायाचे संस्थापन करणे. वरचे दृश्य कधीकधी थेट आणि जवळजवळ नेहमीच अप्रत्यक्षपणे दडपशाही आणि वर्चस्व राखण्यास मदत करते. खाली दिलेले दृश्य यास समानतेचे आणि सामाजिक न्यायाचे संस्थात्मकरण करण्यास सुलभतेने यास उत्तेजन देणारी औषध देऊ शकते आणि पाहिजे. खालीून असलेल्या दृश्यासाठी हे तर्कसंगत आणि औचित्य आहे, जे एक मजबूत नागरी समाजाच्या पोषणात योगदान देऊ शकते.

११.८ प्रश्न:

- प्र .१ तळापासुनच्या दृष्टिकोनाशी निगडित आवश्यकता व समस्यांबद्दल विस्तृत सांगा.
- प्र. २. भारतीय समाजातील जटिल ऐतिहासिक प्रक्रिया आणि परिवर्तनाच्या प्रमुख प्रवाहांचे चिकित्सकपणे परीक्षण करा.
- प्र .3 तळापासुनचा दृष्टिकोन समाजातील इतर दृष्टिकोनांपेक्षा कसा भिन्न आहे हे स्पष्ट करा.

११.९ संदर्भ

- Dahiwal, S.M (ed)(2004): Indian Society: Non Brahmanical perspective, Rawat Publications.
- Feur Lewis, S. (1969) The Conflict of Generations, London, Heinemen.

- Mukherji, D.P (1961) 'Indian Sociology and Tradition' in R. N. Saxena (ed), Sociology, Social Research and Social Problems in India: Bombay, Asia Publishing House.
- OOMMEN, T.K. (1969), Data Collection Techniques-The Case of Sociology and Social Anthropology, Economic and Political weekly, Vol. 4, Issue No. 19, 10 May, 1969.
-(1997);Citizenship, Nationality and Ethnicity: Reconciling Competing Identities (Sociology & Cultural Studies), Polity Press: Cambridge.
- (2001) "Understanding Indian Society" The Relevance of the Perspective from Below, Occasional Paper series 4, Pune University Press.

munotes.in